Зенон Татарський

Крутими шляхами

Видавництво Старого Лева

УДК 821.161.2-94
ББК 84(4УКР)-49
Т23

Зенон Татарський
Крутими шляхами. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. – 236с.

ISBN 978-617-679-036-5

Автор спогадів “Крутими шляхами” Зенон Татарський є вихідцем із стародавнього містечка Судова Вишня, що на Львівщині, яке до Другої світової війни перебувало у складі Польщі. Ще будучи дитиною, напочатках разом з родиною, а з 15 років самостійно, Зенон багато мандрує територіями тодішньої України, Польщі, Німеччини, Бельгії та інших країн післявоєнної Європи.

Основна частина книжки присвячена чесним та щирим спогадам автора про цей захоплюючий період його життя. У ній, також, автор розповідає про свою еміграцію до Канади, яка привітно прийняла і стала другою (після України) домівкою для Зенона та його великої родини.

ББК 81.432.1 я7

© Татарський З., 2015
© Татарський Р., 2015
© «Видавництво Старого Лева», 2015

ISBN 978-617-679-036-5

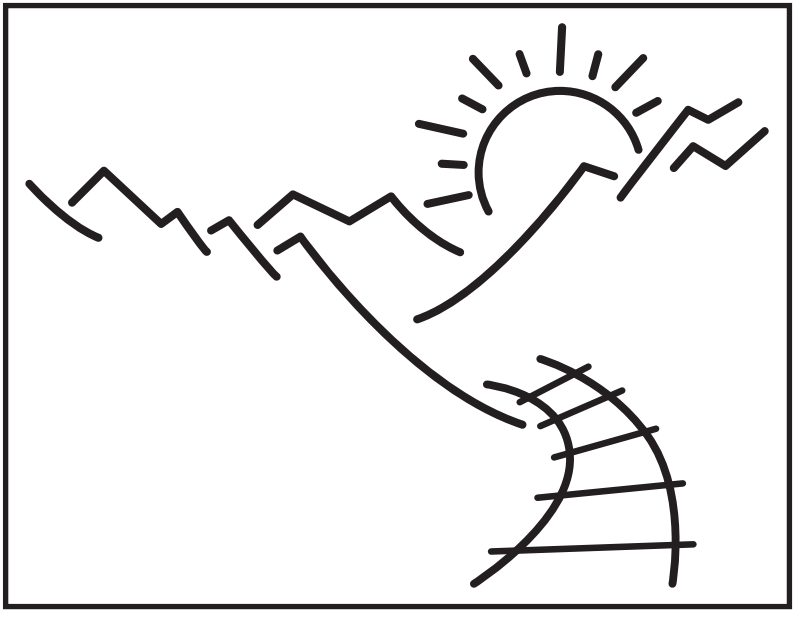

Христина і Зенон Татарські, жовтень 2011 рік

ВСТУПНЕ СЛОВО ВІД СИНА / FOREWARD BY AUTHOR'S SON

Часто, дивлячись на усміхненого, добродушного, товариського чоловіка, що сидить навпроти мене та, як завжди, жартує, ловлю себе на думці про те, скільки всього йому довелось побачити з 1944 року, коли доля розлучила його з батьками та залишила самого дбати про себе по закінченні Другої Світової Війни. Мене вражає, скільки смертей, руйнувань та переміщень пережив цей чоловік, та, що найбільш неймовірно, усе це не зламало його дух, а навпаки, лиш зміцнило його.

Можливо, з одного боку, для молодого 14-річного хлопця це були неймовірні пригоди усього життя, та з іншого, жорстоке та швидке усвідомлення дорослої реальності. За іронією долі зараз я живу 20 км від того місця, де все почалося (Судова Вишня, Україна). Мені також дове-

Often times, when I look at the smiling, easy-going, communicative man sitting across the table from me, telling the usual joke, I catch myself thinking about just how much he has seen since 1944, when he was first separated from his parents and left to fend for himself in the aftermath of World War II. I sit amazed at how much death, destruction and displacement this man has endured, but incredibly, this did not kill his human spirit, in fact it made it stronger.

Perhaps on the one hand, for a young man of 14, this was the adventure of a lifetime, but on the other hand it was a brutal and quick passage to adulthood. It is perhaps ironic that I now live within 20 kilometers of the exact place where it all began (Sudova Vyshnia, Ukraine). I too have seen every corner of this world, but have chosen to call this

лося побачити кожен куточок світу, але саме це місце я обрав для себе домом і ось вже 10 років я тут. Є багато інших місць, значно вигідніших та гарніших, але саме це місце захопило мене, як жодне інше. Можу сказати напевно, що від Зенона Татарського я перейняв дві риси: перша – це пристрасть до пригод та подорожей, друга – його любов до всього, що зветься українським.

Вісім років тому мій батько почав писати свої спогади; три роки тому я наполягав на тому, щоб він довів їх до кінця. Усі ми чекали останніх розділів – насичених деталями, подробицями та емоціями, які хочеться перечитувати знову і знову. Читаючи, нам здавалось, що увесь цей час ми були поруч із ним – сідали на потяги, намагались зупинити авто "на палець", аби продовжити шлях, знайомились з новими людьми та працювали на бараболяних полях щоби перейти через ворожий фронт. Я безмежно вдячний йому за те, що він записав всі ці історії на папері. Його дорога була неймовірною та унікальною. Дивно, але такої дороги не побажаєш нікому, а рівночасно це велика честь пройти саме такий шлях.

Врешті-решт Зенон Татарський опинився у Торонті, Канада, з чудовою родиною – трьома синами (Юрієм, Андрієм і Ромаparticular corner home for the past 10 years. It is neither comfortable nor glamorous, but it has fascinated and embraced me like no other. I have inherited two things from Zenon Tatarsky for certain – first, his thirst for adventure and wanderlust and second, his love for all things we call Ukrainian.

Eight years ago, my father started writing his memoirs, three years ago I insisted that he continue and press on. We all waited for the latest chapters of his memoirs to materialise – so rich in detail, emotion and presence that we read them over and over. We could swear that we were right there next to him as he boarded trains, hitched rides, befriended strangers and worked potato fields to cross enemy lines. I am eternally grateful to him that he put his stories down on paper. He has travelled an incredibly unique path, and strangely enough it's one that you wish equally that no one else will ever have to repeat, but also one that every person in the world should have the privilege to enjoy.

Zenon Tatarsky ended up in Toronto, Ontario, Canada with a wonderful family of three children (George, Andrew and Roman), grandchildren, a beautiful and caring wife (Christina, nee Hnatiw), several budgies, gerbils and a charismatic dog named Brysko. He established himself as a skilled Professional Engineer, Ukrainian

ном) та гарною і турботливою дружиною (Христиною, з дому Гнатів), внуками, декількома папужками, піщанками та харизматичним песиком Бриським. Батько виявив себе досвідченим професійним інженером, активістом української громади та відданим добровільній праці. У Торонті жилося добре, особливо коли українські переселенці зорганізувалися у нову, активну громаду, присвячену збереженню їхньої мови, культури та спадщини. Вони дуже любили та поважали країну, що їх прийняла. Перші роки в Канаді не були легкими, але, мабуть, це було найкраще місце у світі для того, щоб перевести дух після такої довгої дороги.

27 лютого 2015 року моєму батькові виповнюється 85 років і я б хотів, аби він побачив, скільки всього він досягнув, скільки всього нам ще потрібно від нього навчитись і на скільки ми безмежно вдячні за те, що він обрав саме цей довгий та крутий шлях до Канади.

Многая літа, Тату!

Ромко

Роман Татарський
Львів, Україна
Січень 2015

community activist and dedicated volunteer. Life was good in Toronto, especially as refugee Ukrainians regrouped on a new continent and formed a new, vibrant community dedicated to preserving their language, culture and heritage. They loved and respected their adopted country very much. Canada was not without its challenges in the early years of immigration, but there was probably no better place on earth to catch your breath after such a long and winding road.

As my father turns 85 on February 27, 2015, I would like him to see just how much he has accomplished, just how much we have yet to learn from him and just how happy we are that he took that long and winding road to Canada.

Многая літа, Тату!

Ромко

Roman Tatarsky
Lviv, Ukraine
January 2015

ЗМІСТ

Я НАРОДИВСЯ У СУДОВІЙ ВИШНІ .. 11
Мій перший документ 12
Мій батько 13
Моя Мама 18
Моя сестра Ірена 19
Моя сестра Оля 21
Мій брат Анатоль (Только) 21
Судова Вишня 23

WĘGRÓW 27

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 39
Sokolów Podlaski 41
Ярослав 43
Місто Ярослав 44
Ярославська Державна Ґімназія 45
Моя друга кляса 47
Ніновичі 48
У “бурсі” 50
У школі 52
Білгорай 53
Знову в Ярославі 55
Цікава подорож 56
Ярослав – Самбір – Ярослав 57
Самбір 58
Помешкання 58
Господарка 59
Моє здоров’я 59
Жиди 60
Отець Володимир Івашко 61
Галичина за німців 62
Клюб копаного м’яча “Дністер” 63
Дрогобицька Державна Ґімназія 66
Житлові умовини 67
На неділю до Самбора 68
Батькова праця 70
Вакації у Теребовлі 72
Знову до ґімназії 73
Війна вже близько 74

СКИТАЛЬЦІ 77
До Кракова 77
Краків 78
У німецький Reich 80
Opeln 80
Liegnitz 82
Приїзд до Ліґніц 83
Батькова праця 84
До Берліну 85
Reichenberg - Liberec 87
До ґімназії 88
Приїзд Толька 91
Приїзд стрийка Олеся з родиною 92
Покидаю батьків 93
Ошац 94
До Берліну 96
Berlin 96
Nach Dobberkau 97
Liselote Krieger 98
Кінець Другої Світової Війни 99
Моя допомога в господарстві 100
Зміна влади на Радянську 101
Пастухом 101
Моє навчання? 102
В дорогу на схід 104
Група польських жидів 104
Ще раз до Берліну 105
Другий раз у Liegnitz 110
Komm mit uns 112
Полонені з України 113
Землі без їхніх німецьких господарів .. 114
Гарбузи і цукор 114
Довга ніч 116
Знову у Gőrlitz 116
Знову до Берліну 117
Знов у Dobberkau 118

ГАЙДЕНАВ 125
Бурса 127
Початок шкільного року 128
Ризиковна Подорож 130
Назад до науки 136
Пласт 139
На сцені артистом 139
Вакації 1946 у Ірени 141
Наука і матура 142
Український Народний Університет ім. Гр. Сковороди 144
За бельгійською візою 147
Посвідчення особи – Гайденав 149
Знимки з Гайденав 150

ДЖЕМБОРІ "МИРУ" 153
Вдорогу 155
Джемборі 157
Перші враження 158
Реєстраційні труднощі 159
Зодіяк 160
"Change" 161
Пластовий провід 161
Поштова картка 162
Бурлаки 163
Перекладачі 163
Достойний Гість 164
Париж 165
Закриття Джемборі 166
До Ірени 168

ЛЮВЕН 169
9 RUE DES BRASSEURS 169
"Стайня" 170
У інж. Кішки 171
Андрій Кішка і Комітет КоБАУЗО 172
Comite belge d'assistance aux universitaires slaves orientaux 173
Студенти 174
Національний Союз Українських Студентів у Бельгії (НаСУС) 176
Хор і танці 177
Студії інженерії на ЛКУ 179
Мої колеґи по інженерії 179
Наука в студентському домі 180
Підготовчий Інститут 181
Вакації літом 182
Моя праця літом 183
Перший рік кандидатури інженерії 184
Walcheren 185
Друга кандидатура на інженерію 188

У МАНДРИ 191
Британський фестиваль 191
До Bad Ischl 193
7-ме Світове Скавтське Джемборі 1951 194
Пластовий Табір 195
Ватра 196
Достойні гості 196
Поворот до Лювену 197

КАНАДА 201
Приїзд 201
На канадській землі 203
Поїзд 206
Монтреаль 210
Монтреаль – Торонто 213
Торонто 214
136 Lippincott Street 215
Родина Козаків 216
Англійська мова 218
Англійська інженерна термінологія 219
Моя перша праця 219
Перше Різдво в Канаді 224
Праця з мірниками 224
Bridge Department 226
Нове підприємство Козаків 228
"Гірські Орли" 229
Вертипорохи 229
Пласт 230
Одеса 231
Hanlan's Point – Українська Пляжа 233

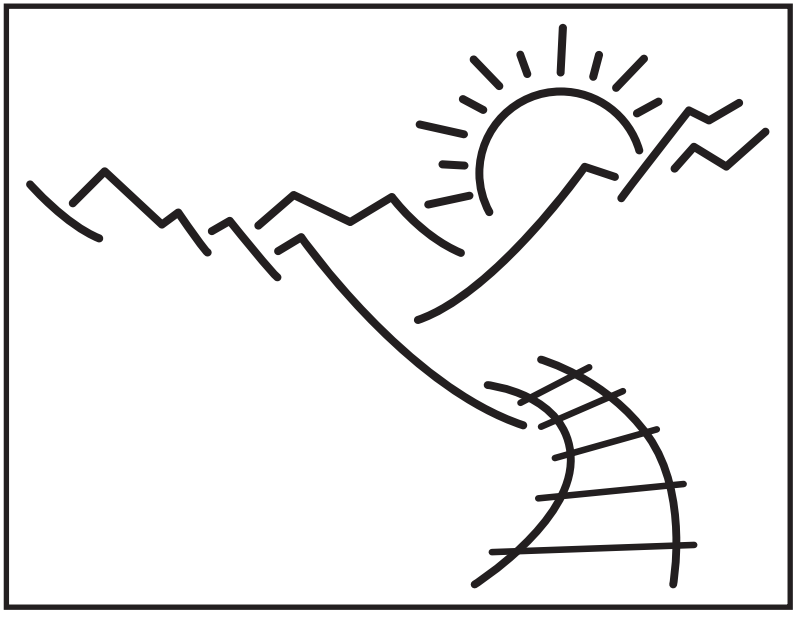

Сьогодні 4-го травня 2008 року. Ми святкуємо Великдень у Торонті, Канаді – у країні, яка віддалена тисячами кільометрів і Атлянтийським Океаном від Судової Вишні, де я вперше побачив світ. Вже минуло 78 років від того дня.

Настав час, щоб цими рядками почати начерк далеких крутих шляхів, якими прийшлось мандрувати мені – дитині, молодому юнакові і дорослому Зенонові Ярославові Татарському. Ось де я зупинявся, після родинної Судової Вишні, бодай на короткий час:

Венґрув – Польща, Соколув – Польща, Ярослав –Закерзоння, Білгорай – Холмщина, Самбір – Україна, Дрогобич – Україна, Краків – Польща, Опельн – Німеччина, Ліґніц – Німеччина, Ошац – Німеччина, Берлін – Німеччина, Доберкав – Східна Німеччина, Іцего – Західна Німеччина, Гайденав – Західна Німеччина, Лювен – Бельгія, Монтреаль – Канада і, нарешті, Торонто – Канада.

Я НАРОДИВСЯ У СУДОВІЙ ВИШНІ

Судова Вишня, моє родинне місто, має давню і славну історію, яка сягає початків нашої ери. На підставі археологічних розкопок і знайдених римських монет та іншого можна ствердити, що вже в I-II століттях тут була постійна оселя, положена на Ольбівському шляху, що вів від Риму через Карпати, Перемишль, а тоді на схід до Києва. В Галицько-Волинському літописі, під роком 1230, згадується ця оселя, як город Вишня, який було положено по тім боці ріки, де починалося узбіччя гори, або "вишня" за староруським словом. Від 1741 року воно знане як місто Судова Вишня, бо тут відбувалися сесії шляхетського суду перемиської землі. Моє перебування у Судовій Вишні, тоді у Польщі, – це перший і одинокий етап мого життя, який я собі не пригадую.

Мій перший документ

Мушу полягати на свідчення мені близьких осіб та один документ, щоб бути впевненим, що я там аж шість місяців проживав.

Держава: Imperium: Polonia
Воєвідство: Ducatus: Lwpolinsis.
Епархія: Dioecesis: Przemyslensis
Повіт: Districtus: Mościska
Число: 126. Numerus:
Декапат: Decanatus: Sadowa Wisznia
Парохія: Parochia: Sadowa Wisznia

Свідоцтво уродин і хрещення
Testimonium ortus et baptismi

Уряд парохіяльний обр. гр.-кат. in Sadowa Wisznia церкви S. Trin
Ex parte officii parochialis r. gr. cath. Ecclesiae

заявляє, що в книгах метрикальних тої церкви, том VIII стор. 419 находиться слідуюче:
ndum testatumque fit, in libris metricalibus hujus Ecclesiae tomo pag. reperiri sequentia:

Рік місяць і день уродин і хрещення і миропомазання Annus, mensis et dies nativitatis, baptismi et confirm.	Число дому Nrus domus	Імя Nomen	Віросповід. Religio	Пол Sexus	Дожа Thori	Родичі і звання Parentes et conditio	Родичі хрестні і звання Patrini et conditio
Року Божого Тисяч						Theophilus Jabarowski medicinae [illegible]	Theophilus [illegible]
27/2 1930. Anno Domini Millesimo nongentesimo trigesimo 1930 die 27 Februarii natus, die 20 Aprilis 1930 m. baptisatus et confirmatus.	—	Leon-Jaroslaus (binom.)	graeco-catholica	masculini	legitimi	[illegible] Jabarowski [illegible] Drohobycz; Anastasia Joachimowna filia Eleonorae Chomicki et Ludovici a Rostworowski civium Leopolis.	[illegible] Cindra in Mosty wielki Olga Hołubińska magistra scholae publicae in Hłoń Dist. Sadowa Wisnensis.
Baptisavit et confirmavit. Wołoszyński parochus							

Це свідоцтво власною рукою підписую і печаттю церковною стверджую
Quas testimoniales manu propria subscribo sigilloque Ecclesiae parochialis corroboro

Sadowa Wisznia дня die 10a Maji Р. Б. A. D. 1930

о. Wołoszyński

Долучую цей документ – метрику, яку в той час друкували по українськи і по латині, а виписували її українські греко-католицькі священики в основному по латині, хіба де треба – державною польською. Тому, що не всі читачі знають цю старовинну клясичну мову, постараюся пояснити.

Перша колона	27/2/1930 тисяча дев'ятсот тридцятого, 27-го лютого уроджений і дня 20 квітня 1930 хрещений та миропомазаний
Третя колона	Зенон Ярослав (подвійне ім'я)
Четверта колона	віроісповідання – греко-католик
Пята колона	пол – мужиської статі
Шоста колона	ложе – леґітимне
Сьома колона	родичі і їхні звання – Теофіль Татарський доктор ветеринарії, син Дмитра і Анни Коссак, підприємців з Дрогобича та син Анастазії Іванни (подвійне ім'я) дочки Іллі Хоміцького і Евдокії Костюк, горожан Львова
Восьма колона	родичі хресні і їхнє звання – Теофіль Рибачевський, суддя з Мостів Великих, та Ольга Голубінька, учителька народньої школи у Ілюві, Варшавський Палятінат

Хрестив мене і миропомазав о. О. З. Полянський, парох Судової Вишні.

Метрика видана 10-го травня 1930 у греко-католицькій церкві Пресвятої Трійці, Деканату Судової Вишні, Перемиської Дієцезії у державі Польщі, Львівському воєводстві, повіті Мостиська. Ніхто з моїх рідних чи хресних не походив зі Судової Вишні.

Мій батько

Мій батько Теофіль Татарський уродився 17 березня 1890 року у місті Дрогобичі на Підкарпаттю Західної

України–Галичини, тодішньої Австрийської Імперії, у патріотичній українській родині Дмитра Татарського[1] і Анни Коссак. Вони мали 10 дітей[2], з яких тільки 6 дожило зрілого віку. Мій дід Дмитро Татарський (7.12.1859 – 19.06.1911) походив з місцевості Задвірне, однак проживав і мав варстат[3] у Дрогобичі. Мій дідо був ковалем-шлюсарем і також головою цього цеху у Дрогобичі та околиці. Моя бабуся походила зі знаного у Дрогобичі роду, який дав цілий ряд визначних осіб, з яких три Коссаки – Григорій, Іван і Зенон є згадані у Encyclopedia of Ukraine (Toronto). Родина жила в хаті, якої половина, через коридор, була діда кузня. Три хати дальше починалися хати, в яких жило жидівське населення. Діти бавилися на вулиці разом із жидівськими дітьми, і тому мій батько говорив жидівською мовою (їдіш). Батько знав особисто славного жидівського мистця Бруно Шульца.

1910 р. мій батько закінчив дрогобицьку ґімназію, в якої мурах 35 років раніше її закінчив, також син коваля, Іван Франко. Вже рік пізніше родина тратить у траґічному випадку свого батька Дмитра[4]. Однак треба признати, що цісарський австрійський уряд, після розглянення справи, уділив вдові дуже поважне відшкодування у формі місячної пенсії[5]. Найстарший син Йосиф, "Юзьо"[6], короткий час провадив підприємство при помочі челядників. В такий спосіб всі 5 інших дітей закінчили університетські студії. Брат Володимир закінчив правничі студії і після війни опинився в Москві, де одружився. Згинув у часи Єжовщини без сліду 1936 року.

1912 р. мій батько поступає у польськомовну Львівську Академію Ветеринарії, а після двох років, 1914 р., продовжує студії на вищій Академії Ветеринарії при Віденському Університеті. Без одержання диплома, 1915 року, його покликують до австрійської армії, де він служив на

---

1 Нашому синові Романові вдалося "докопатися" у львівських архівах, що мій прадід – Іван Татарський, нар. 3.07.1811, а мій прапрадід – Григорій Татарський (1785-14.05.1849), оба із Задвірного.

2 Йосиф (Осип), Володимир (служив в УГА), Іван, Теофіль, Франко, Антоніна, Франка, Стефанія, Олександер і Любомир.

3 У цьому варстаті, який був закритий вже 23 роки, припав порохом і був окутаний павутинням, я зумів як 14-літній юнак, зробити собі мозольною працею з малої плитки заліза ключ до хати.

4 1911 року під час виборів до Австрійського парляменту відбулася многочисельна демонстрація дрогобичан, які протестували проти пошахрованого вибору. У натовпі мій дідо протестував голосно брутальну поведінку жандармів, за що був проколений баґнетом і помер. Це стало частиною історії міста Дрогобича. Бруно Шульц у своїх спогадах згадує цю траґічну смерть свого товариша.

5 Польський уряд, перебираючи австрійські зобов'язання, продовжував платити бабусі цю пенсію.

6 Стрийко "Юзьо" з часом закрив ковальське підприємство і став торгувати "цінними фінансовими паперами", що дозволило йому, неодруженому, стати чи не "найбагатшим" з дітей.

італійському фронті у ранзі офіцера, як ветеринар, у артилєрийському реґіменті число 160. Давав медичну допомогу численним коням, які в ті часи тягали гармати і служили рушійною силою у різних видах військового транспорту.

На знимці дрогобицького фотоґрафа Лібермана 20 січня 1918 р. – стоять (зліва) Йосиф (Юзьо), Антоніна (Грицьків) і Володимир, сидять Теофіль (мій батько), Анна Коссак Татарська (моя бабуся), і Франка (Дахнівська) та внизу Олександер (Олесь).

Мій дідо — Дмитро Татарський, який згинув у 1911 р.

Мій батько — офіцер у австрійській армії

18-го березня 1918 року він здав мундур та інший військовий виряд (Бецуґсбух). Повернувся в Галичину та як багато інших вояків-галичан, вступив в ряди Української Галицької Армії[7], УГА. Після перебування на центральній Україні, УГА повернулася у квітні 1920 у числі 40,000, як частина армії Української Народної Республіки, на західні землі, які вже тоді були у Польщі. Польський уряд розпустив вояків, але її старшин інтернував в таборі Тухолі, тоді як мала частина з батьком опинилася у Львові.

Батько був за дротами. На другий бік дротів приходили львів'яни з харчами, а між ними молода синьоока панночка Анастазія Хоміцька. Вона собі сподобала полоненого старшину УГА Теофіля Татарського. Цей романс закінчився, після виходу батька на волю, вінчанням молодої пари у катедрі Св. Юра 17-го липня 1920р.

Батько і мама жили у квартирі родини Хоміцьких і мама платнею за свою працю у торговельнім підприємстві могла їх удержувати. Два місяці пізніше, 24-го вересня 1920 р., батько одержав від Львівської Академії Ветеринарії довгоочікуваний диплом латинською мовою, величезний, розміром 63x48цм на твердім картоні.

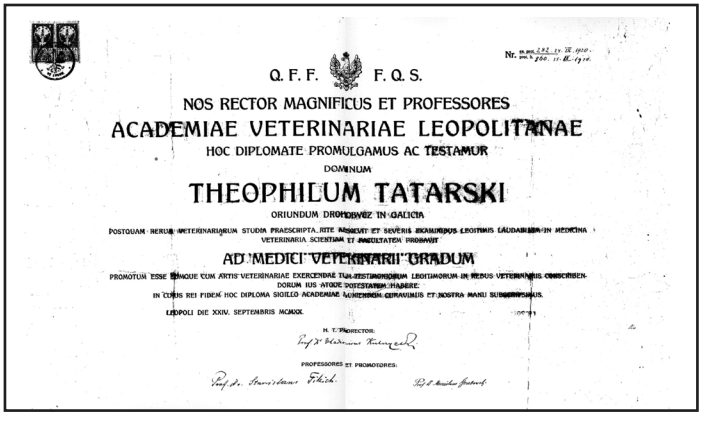

Q. F. F. F. Q. S.

NOS RECTOR MAGNIFICUS ET PROFESSORES

ACADEMIAE VETERINARIAE LEOPOLITANAE

HOC DIPLOMATE PROMULGAMUS AC TESTAMUR

DOMINUM

THEOPHILUM TATARSKI

ORIUNDUM DROHOBYCZ IN GALICIA

POSTQUAM RERUM VETERINARIARUM STUDIA PRAESCRIPTA RITE ABSOLVIT ET SEVERIS EXAMINIBUS LEGITIMIS LAUDABILITER IN MEDICINA VETERINARIA SCIENTIAM ET FACULTATEM PROBAVIT

AD MEDICI VETERINARII GRADUM

PROMOTUM ESSE EUMQUE CUM ARTIS VETERINARIAE EXERCENDAE TUM TESTIMONIORUM LEGITIMORUM IN REBUS VETERINARIIS CONSCRIBENDORUM IUS ATQUE POTESTATEM HABERE.

IN CUIUS REI FIDEM HOC DIPLOMA SIGILLO ACADEMIAE MUNITUM CURAVIMUS ET NOSTRA MANU SUBSCRIPSIMUS.

LEOPOLI DIE XXIV. SEPTEMBRIS MCMXX.

H. T. PROMOTOR.

PROFESSORES ET PROMOTORES:

Диплом Львівської Академії Ветеринарії, який отримав мій батько

[7] Започаткована на базі УСС 1.01.1918, а офіційно затверджена законом Укр. Нац. Ради 13.11.1918.

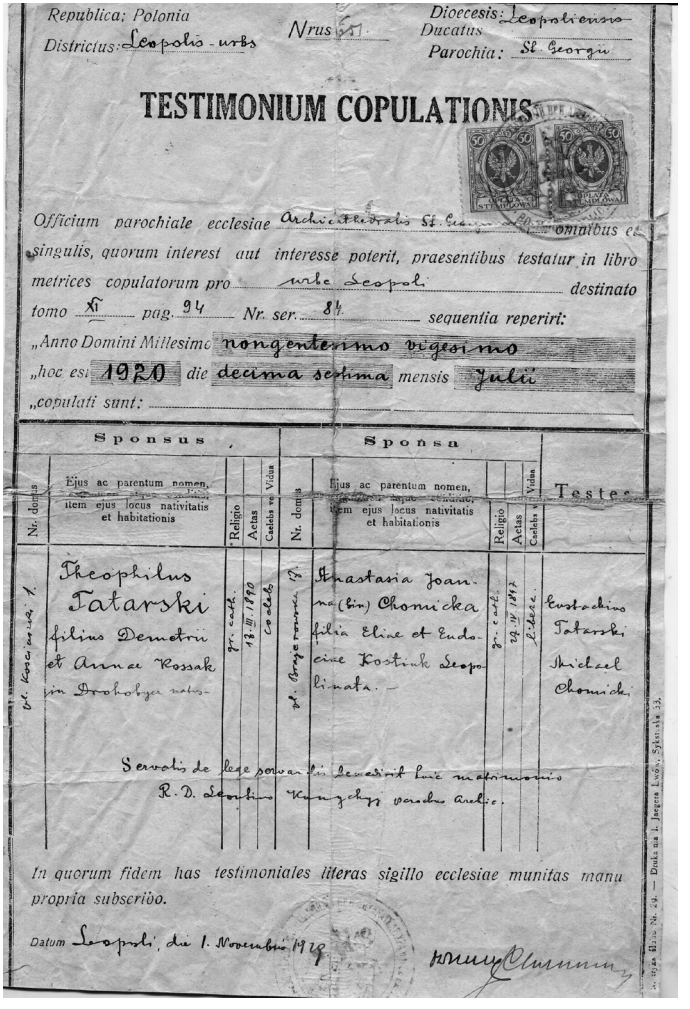

Republica: Polonia
Districtus: Leopolis - urbs
Nrus 51
Dioecesis: Leopoliensis
Ducatus
Parochia: St Georgii

TESTIMONIUM COPULATIONIS

Officium parochiale ecclesiae Archicathedralis St. Eccl. [illegible] omnibus et singulis, quorum interest aut interesse poterit, praesentibus testatur in libro metrices copulatorum pro urbe Leopol. destinato tomo XI pag. 94 Nr. ser. 84 sequentia reperiri:

„Anno Domini Millesimo nongentesimo vigesimo
„hoc est 1920 die decima sextima mensis Julii
„copulati sunt:

Sponsus					Sponsa					Testes
Nr. domus	Ejus ac parentum nomen, item ejus locus nativitatis et habitationis	Religio	Aetas	Caelebs vel Vidua	Nr. domus	Ejus ac parentum nomen, item ejus locus nativitatis et habitationis	Religio	Aetas	Caelebs vel Vidua	
1.	Theophilus Tatarski filius Demetrii et Annae Rossak in Drohobycz natus	gr. cath.	18. III. 1900	Caelebs	9.	Anastasia Joanna (Jan) Chomicka filia Eliae et Eudociae Kostiuk Leopolitana.	gr. cath.	24. IV. 1902	Celebs	Eustachius Tatarski Michael Chomicki

Servatis de lege solemnitatibus benedixit huic matrimonio
R. D. Leontius [illegible] Curiae vicarius Archic.

In quorum fidem has testimoniales litteras sigillo ecclesiae munitas manu propria subscribo.

Datum Leopoli, die 1. Novembris 1920

Документ про шлюб моїх батьків

Теофіль Татарський, 1935

Згодом тут народилася 12.05.21 їхня перша доня, моя сестра Ірена, з якою буде тісно пов'язане моє життя у майбутньому. За якийсь час мій батько одержав повідомлення від польського уряду про його призначення на посаду міського ветеринарного лікаря у місті Сокалі. Молода сім'я перенеслася жити до Сокаля, де у серпні 1922 року народилася друга доня, синьоока Ольга (Оля).

Моя мама

Мама була з роду Хоміцьких, які походили зі села Луб'янки Вижні (Вищі) повіту Збараж Тернопільської області. Ці околиці це розлоге Поділля з родючою землею. Мами дідо Йосиф Хоміцький був дяко-учителем, який вчив бажаючих молодих мущин на церковних дяків. Мусів багато дяків вивчити, бо жив аж 100 років (1805-1905). Мама згадувала його часто, бо одідичила від нього гарний голос і слух, який дозволив її співати у світських і церковних хорах Львова. Її батько Ілля Хоміцький (1835-1922) приїхав до Львова на

На знимці львівського фотографа І. Попєля 1895 р. – стоїть зі заду Йосифа (Юзя), стоять – Антін і Михайло, сидять бабуся Евдокія, Ярема, дідо Ілля. Моєї мами Анастазії тоді ще не було на світі.

науку і тут одержав працю в Австрийському Банку (ще дотепер міститься якийсь банк на розі Листопадового Чину і Лепкого). На вищому поверсі дідо одержав помешкання, де жила моя мама з родиною[8]. Мами мама, моя бабуся, Евдокія Костюк походила зі села Марківці біля Івано-Франківська.

Моя мама — Анастазія.

Брат мого прадіда Михайло мав сина Григорія, якого син, священик, виїхав до США і поселився в місті Бетлєгем, Пенсильванія. Сорок років тому, коли ми поверталися автом з Філядельфії, я рішив переїхатися через Бетлєгем. На головній вулиці я завважив вивіски Chomicki Construction, Chomicki Funeral Home і Chomicky Law Office – сильний слід по о. Григорієві Хоміцькому двоєрідному братові моєї мами. Ми не зупинялися[9].

Після початкової школи мама вчилася у Miejski Licem Zenskie im. Krulowej Jadwigi we Lwowie, де вивчала впродовж 6 років реліґію, мови – польську, німецьку і французьку, літературу, історію мистецтва, загальну історію та історію Польщі, як також фізику і хемію, домашнє господарство, математику, ґеометрію, вільноручні рисунки, каліґрафію, спів і ручні роботи. Вона закінчила ліцей 1914 року та згодом поступила до торговельної школи. На цій підставі вона одержала працю у одному львівському торговельному підприємстві.

Моя сестра Ірена

Вона народилася 1921 року у Львові. Закінчила початкову школу у Судовій Вишні де до сьогодні живе її однокласниця пані Люба Івашко Крукеницька. У Венґрові, Польща, вона закінчила з великим відзначенням ґімназію 1938 р. У ґімназії вона вивчала пильно німецьку мову і машинописання. Помимо її визначних успіхів у ґімназії, її, як українку, не прийняли на студії у Львівський і Варшавський Університети. Прийняв її тільки університет у Вільно, де вона студіювала на фізико-ма-

---

[8] Батьки, моя мама Анастазія, її сестра Маруся і брати Антін, Ярко та Михайло. Під час боїв за Львів до хати на вечерю заходили мами брати і шваґер поляк. Після мирної вечері брати поверталися на українські позиції, шваґер – на польські.

[9] По приїзді до Торонта я розшукав іхні адреси і написав листи. Ніхто не обізвався.

Знимка з мотоциклевими окулярами звисаючими із шиї не показує, що щаслива 17-літня Ірена сидить на мотоциклі.

Ірена, Андрій і Тамара Козак

тематичнім факультеті. Друга світова війна перервала її студії. Спортсменка – легкоатлетика, совги, лещета, роверистка на довшу віддаль і захоплена їздою на мотоциклі стрийка Олеся Татарського.

У Венґрові до нас приходили вісті, що в Галичині відкривають українські школи і є брак учителів. Ірена перейшла нелеґально кордон і подалася до Теребовлі, де вже повернувся теребовлянин, учитель ґімназії у Венґрові Володимир Губицький. В Галичині вона відновила контакти із товаришами і товаришками, які були активні в українських патріотичних організаціях. Вона вчила у вищих клясах десятилітки фізику і математику. Після року праці вона почала довідуватися, що КҐБ викликає деяких учителів, запідозрених у членстві в ОУН, на допити. Приятелі порадили їй повертатися назад до батьків. Ми тоді жили у Соколові і ми були приємно заскочені її появою. По короткому часі вона поїхала на Українські Учительські Курси у Криниці. У 1947 р., вона поступила на працю секретарки німця – Господарського Начальника повіту Самбір. Осінню 1943 року Ірена виїхала на студії у Берлінський Університет, де вона студіювала на Hoch Wirtschaft Schule. У Берліні літом 1944 р. Ірена одружилася з Андрієм Козаком, абітурієнтом цего самого факультету. Мали у таборі біженців у Кіль, Німеччина, доньку Тамару (1946). Емігрували до Канади. Проживали у Торонто, де мали свою харчеву крамницю. Тут народився їхній син Орест (1951). Після продажі крамниці Ірена працювала у статистичному відділі великої асекурацийної компанії Manufacturers Life аж до виходу на пенсію, а Андрій став керівником відділу української пекарні Dempsters Bread. 1978 року помирає після довгої недуги її чоловік Андрій.

У старшому віці, фізично справна і повна енергії, вона їздила з донею Тамарою і її чоловіком Славком Микитчуком та їхніми синами Андрієм, Денисом, Марком і Пилипком їхнім автобусиком вздовж і впоперек Ка-

нади і США. Вона робила це на меншу скалю зі сином Орестом, невісткою Христиною Свергун та внуками Адріяном і Олесем. Кожного року шукала і їздила з турами по Європі, Африці і Південній Америці[10].

Для мене особисто, який залишився без батьків, вона сповнювала з любов'ю, в роках 1945-47 і пізніше, ролю моїх батьків, що описано докладніше понижче в цих споминах. Я є їй безмежно вдячний. Вона була мені другою мамою.

Моя улюблена сестра Ірена упокоїлася в Бозі, по кількадесятрічній боротьбі з раком, в Торонті 28-го жовтня 2007 р.

Моя сестра Оля

Народилася 1922 року у Сокалі, Галичина. Одинока в родині бльондинка із синіми маминими очима. Була дуже гарною дівчинкою. Померла на скарлятину 1927 року у Судовій Вишні і там похована.

Мій брат Анатоль (Только)

Уродився 1928 року у Судовій Вишні. Початкову школу закінчив у Соколув, Польща. Навчався у Ярославській і Дрогобицкій Українських Ґімназіях. Закінчивши 6-ту клясу, він зголосився в ряди Юнаків Німецької Протиповітряної Артилерії. Служив у відділі Пропаганди і, приїжджаючи в мундурі до таборів українських втікачів, заохочував своїх ровесників записуватися до Юнаків.

Із закінченням війни Только повернувся до Самбора до своєї дівчини Ірени Лукавської. В цей час вона була зв'язковою УПА. Ірена переконала його, що він тут не може жити, бо його скорше чи пізніше заарештує КҐБ. Запровадила його в ліс, де він вступив у ряди УПА. Під час рейду на Словаччину їх оточила словацька армія.

Найкраща знимка Толька (зліва) зі мною, яку ми зробили у фотографа під час моїх відвідин Толька у Вільнюсі (Вільно), Литва-СССР 1968 р.

[10] Одного року Ірена знайшла туру-сафарі, від моря до моря, вантажними автами з Тунізії через цілу Африку аж до Капштату у Південній Африці. Вона зголосилася. Однак, коли організатори зрозміли, що її понад 65 років, її не допустили. На це вона їм відповіла, що вона приїде за свої власні гроші і докаже їм, що вона більше фізично справна, як 50-літні жінки. Помимо цього вони таки відмовили. Вона була зла!

Ще одна знимка Толька

Вони встигли сховати зброю і здалися як цивілі в неволю. Словаки передали їх радянським військовим.

Відсидів 5 років у концентрацийному таборі у копальні урану в Узбекістані, а других 5 на волі і в цій самій копальні із 100-кілометровим радіусом тої волі. З ним працював росіянин з Вільна. Під час приїзду на відвідини його сестри він до десять днів (побив родинний рекорд) одружився з Тамарою Залезняков.

Тамара зробила відповідні заходи у Вільні і до року стягнула чоловіка до Вільно. Тут народився їхній одинокий син Богдан. Працював робітником на фабриці. (Тамара і Богдан живуть в Торонті) .

Поїхав відвідати родину у Львові і довідався, що його двоєрідні брати Роман і Зенко Грицьків вже були викладачами на Львівському Політехнічному Інституті. Там теж побачив своїх однокласників з Дрогобицької Ґімназії. Вони погодилися поробити всілякі "заходи", щоб його прийняли на Іститут без закінчення середньої школи. Закінчив механічну інженерію.

Під час вакацій над Озівським Морем запізнав молодшу жінку Аніту (роджена в Арґентині), гарфістку фільгармонії у Мінську, Білорусь. Покинув жінку і сина, поїхав до Мінська і одружився з Анітою. Мали двох синів Андрія і Мирослава. Працював інженером у фабриці конвейорів[11].

Только помер від раку легень 26-го квітня 2002 у Мінську і там похований. Його син з першого подружжя Богдан поїхав з Канади до Мінська, де застав батька на смертному ложі. Богдан допоміг родині гідно поховати тлінні останки батька з панахидою, відслуженою греко-католицьким священиком.

Наш наймолодший син Роман відвідав у вересні 2010 року своїх двоєрідних братів.

[11] Одного разу закликав його до себе директор фабрики і розповів, що він вже довго старається дістати 60 малих колісцят для підвішення малих кранів. Такі колісцята виробляє одна фабрика в Дніпропетровську, але вони не хочуть йому їх дати. "Ти українець і Тобі тамтешні українці напевно дадуть. Їдь тамтуди!" Приїхав Только до великої дніпропетровської фабрики. Та де! Не хочуть дати і навіть не хочуть з ним говорити українською. Вийшов Только знеохочений на коридор. Нараз чує Только: "Только!" Обернувся – це Андрій, колеґа з Львівської Політехніки. "Можу дати Тобі колісцятка завтра о 4-ій ранком з другого боку того там плота". Коли на другий ранок, Только стояв за високим плотом, Андрій перекинув через пліт мішок з колісцятами. У Мінську директор фабрики сказав: "А бачиш що то значить бути українцем!".

Судова Вишня

На стародавньому Ольбійському Шляху, що вів купців з Риму через Карпати і Перемишль до Києва, 50 км на схід від Перемишля у I-II столітті вже існувала землеробська оселя, а Галицько-Волинський Літопис 1230 р. згадує оселю як місто Вишню. Чотири століття пізніше місто стало осідком судів, і тоді його перезвали на Судову Вишню. Триста століть пізніше місто стало мені родинним містом.

Герб Судової Вишні

Побут моїх батьків у Судовій Вишні був пов'язаний із призначенням польським урядом мого батька ветеринарійним лікарем на місто та округ Судової Вишні. Він також був директором великої різні, де переглядав худобу до зарізу, і після обстеження м'яса бив на нім свою печатку. На офіційнім списку польської держави подають чиновників Судової Вишні у польській і французькій мові, де його ім'я було зразу після мера Еміля Огли. Його канцелярія приміщувалася у щойно закінченій модерній ратуші.

Печатка міського ветеринара (наш син Роман у 2011 році знайшов і подарував мені цю оригінальну печатку, коли ми приїхали до Львова на його весілля).

Батьки прибули тут 1924 року із Сокаля, де батько мав свою першу посаду по дипльомі Львівської Академії Ветеринарії, вже з двома донечками, трилітньою Іреною і дволітньою бльондинкою Олею із синіми, так як її мама, очками.

У Судовій Вишні батьки знайшли привітну громаду та влилися у її життя. Приятелювали з Рибачинськими (директор школи), Бобаками (директор Народного Дому) та з родинами Івашків, Поміркiв, Габів, як також інших, які пізніше, на еміґрації, ставилися до мене, самітного юнака, дуже прихильно. Мама включилася у працю Комітету Українок. Батько підтримував команду копаного м'яча і навіть, в разі контузії, і у відсутності лікаря, давав змагунам першу допомогу. Він також за-

охочував здібних молодих студентів іти на університетські студії. (Так як Володимира Помірка, який згодом закінчив ветеринарію).

Стоять на ґанку зліва: Теофіль Татарський, Рибачевський – директор школи і Бобако – директор Народного Дому. Стоять перед ґанком зліва: невідома, Ірена, Оля і Анастазія Татарські.

Комітет Українок у Судовій Вишні. Сидить перша зліва Анастазія Татарська, невідома, в капелюсі – Рибачевська. Внизу напівлежить Ірена Татарська.

Однак ця родинна ідилія довго не тривала. Захворіла синьоока п'ятилітня Оля на шкарлятину і помимо найкращої на той час медичної опіки Господь Бог покликав її у ряди маленьких ангеликів. Її могилка на цвинтарі у Судовій Вишні стала постійним слідом перебування тут родини Татарських і тим магнетом, що по сьогоднішній день притягає туди мене та інших членів родини думками та фізично. Із допомогою Влодка Йосипова, чоловіка моєї двоєрідної сестри Ані, на могилці поставлено у 90-му році гарний новий пам'ятник та відновлено старий залізний плотик, поставлений батьками.

Та не довго мої батьки залишалися тільки з шістьлітньою кароокою Іреною. Вже в травні 1928 року Господь поблагословив їх сином Анатолем (Тольком), а два роки пізніше другим сином Зеноном (Зеньом), якого спогади починаються цими сторінками. В цей саме час мама взяла собі до допомоги молоду дівчину Євку із перед-

містя і вона стала частиною нашої родини, а мені приятелькою на довгі роки.

Мій батько старався вже раніше одержати більш відповідальну і краще платну посаду. Польський уряд пропонував йому дуже добре становище ветеринарійного лікара у польській армії з початковою ранґою майора, однак затримкою було його українство та греко-католицьке віроісповідання. Тому що він служив під час Першої світової війни як ветеринар в австрійській та галицькій арміях, йому запропонували компроміс – українство нехай буде, але треба буде записатися як римо-католик. Батько таки не згодився.

В дійсності батька перший вибір була посада повітового ветеринарійного лікара на рідних землях, наприклад у родиннім Дрогобичі. Однак у Дрогобичі був назначений поляк з корінної Польщі. Нарешті, 1930 року батько одержав оферту на посаду повітового лікара, але аж у ... Венґрові на Підляшшю у несповна 100-кільометровій віддалі на схід від Варшави. Це є клясичний приклад польської політики польонізації. Батьки прийняли вигнання в Польщу із твердим рішенням виховати своїх дітей в українському патріотичному дусі. Поїхала з нами і Євка. Писання цих рядків українською мовою свідчить про повну успішність батьківських задумів.

WĘGRÓW

Повітове місто Венґрув (гляди на мапці) положене 100 км. на схід від Варшави у центрально-східній Польщі, а тепер у віддалі 35 кільометрів від теперішньої границі з Білоруссю. Початки міста сягають середини XII століття у той час на теренах межі між Литовським і Польським Королівством. Міста звичайно належали якомусь маґнатові і продавалися. Коли власником був литовський рід Радзівіл[12], воно було в Литві, а коли рід Радзівіл спольщився, місто перейшло вже до Польщі. Місто Венґрув є положене над рікою Лівієц (Лівець на старій українській мапі), якої води через Буг і Віслу пливуть до Ґданьська, до Балтийського Моря. Довгими віками льокальні купці дуже успішно торгували із ґданьськими купцями, що було головною причиною росту і важливості міста та одержання 1441 р. Маґдебурзького права.

Венґрув є положений у реґіоні, який звуть Підляшшям, а сусідне місто, 30 км на схід, називається дотепер Соколув Подляскі. Ці назви є українського (руського) походження, бо так могли їх називати тільки русичі, тим самим кажучи, що ці міста були під ляхами (поляками). Отже, українці ніяк не можуть мати до тих теренів претенсій.

В часи нашого 10-літнього перебування у Венґрові (1930-1940) населення міста начислювало біля 10,000 душ – 6,000 поляків, 4,000 жидів і кільканадцять українців, які не всі до того признавалися. Крім нашої родини з Євкою були два учителі венґровської ґімназії – неодружені Іван Красник, колишній учитель Перемишлянської Державної Ґімназії, Володимир Губицький з Теребовлі (вони були приятелями нашої родини і частими гостями в нашому домі), мірник Василь Вацик і декілька "непризнаючихся". Крім того у трьох селах венґровського

[12] Пригадую, як одного разу мій батько взяв мене зі собою до маєтку князів Радзівіл. Так, як звичайно, по батька приїхав люксусовою бричкою із парою расових коней їхній фірман в уніформі. Батько лікував їхні перегонові коні і втішався їхньою пошаною від часу, коли вилічив їм важко хворого дуже дорогого коня. Цим разом батько навіть представив мене княгині, яка сиділа на веранді палати, і я не забув зробити ґенуфлєкцію. Між іншим, вже в Канаді я був заскочений, коли довідався, що дружина президента Кеннеді походила з цього роду.

повіту учителювали українські родини, а у сусідньому повітовому місті Соколові повітовим ветеринарійним лікарем був українець з родиною (прізвище не пригадую). Ми всі походили з Галичини і були жертвами польонізаційної політики польської держави. Така сама доля спіткала батька сестру Антоніну (Тосю), яка з чоловіком Дмитром Грицьковим і сином Романом жили 100 км від нас у Б'ялій Підлясці, де він, так як мій батько, був повітовим ветеринарійним лікарем.

Помимо того, загал польської інтеліґенції міста, за малими винятками, ставився до нас позитивно, однак мало було приятельських відносин. До нас заходило і ми відвідували польське подружжя Сьлівінських і ґімназийний учитель Цемпля, які свого часу жили в Галичині. (Мій батько був "злий" на пана Сьлівінського, відколи він раз прийшов до нас в гості у чоботах). Найчастіше приходили на карти учителі Губицький і Красник. Грали з батьками в преферанса, бриджа (пригадую, один партнер викладав карти на стіл) дивними картами австрійського тарока.[13]

Намагаюся сягнути якнайглибше у мою пам'ять за першими спогадами з мого дитинства у Венґрові, коли мені, мабуть, вже було 5 років. Брат Только – старший за мене на два роки і завжди більший ростом, сестра Ірця, 14-річний підліток – панночка, здавалось, дуже мені прихильна, мама Туся – виявляла до мене ніжну любов з доброю дозою дисципліни, тато Філько – ми чекали його з праці та виїздів, бо з нами бавився і майстрував, Євка – віддана допомога мамі і нам, як також моя улюблена няня, яка ставала між мною і мамою під час її дисциплінарних "забігів" і, нарешті, Амор – чорний кудлатий песик, мій приятель і чи не найвеселіший член родини Татарських у Венґрові. Всі ми в хаті говорили по українськи включно з Амором (коли поляки до нього казали "ходз тутай", не розумів, бо був "ukrajinski pies".

[13] Маю ці історичні карти, бо перед смертю мама передала їх мені разом з родинним альбомом знимок.

Жили ми у половині великого, набіло тинькованому, двоповерховому домі при головній вулиці Косьцюшки, яка вела з центру на схід. Її продовження поза містом прямувало до недалекої Клемовізни, де був венґровський шпиталь, а згодом у віддалі 35 км до Соколова Підляського. Дім був положений на великій парцелі. З боку хати при вулиці був досить великий наш город, за ним комірки[14], а потім великий сад, до якого вступ був для нас заборонений господарем Скуркою, який із жінкою жив у другій половині дому.

З тих часів, а може раніше, закарбувалася у мене в пам'яті родинна прогулька до недалекого соснового ліса. Поїхали ми всі тамтуди, крім сестри Ірени, гарним возом з двома кіньми і знакомим фірманом. Мама і Євка подбали про обильний кошик їдження і напитків, а тато взяв багато виряду до ігор і забав. Амор, як звичайно, зіскочив з воза при першій нагоді і біг зараз перед кіньми, весело гавкаючи. В лісі ми розтаборилися на великій поляні і почали гри з м'ячем. Ми подивляли, як тато вмів копати або вдаряти кулаком м'яч високо вгору, і я біг за ним з Тольком, щоб його ще у повітрі зловити. Після якогось часу приїхали роверами сестра Ірена і її польська товаришка Галина, яку я дуже любив. Тоді мама "відчиняла" буфет смачних страв і ласощів. Тут, на свіжому повітрі, нам це все краще смакувало, як дома. Після півгодинного відпочинку чи сну всі вирушали в глибину лісу "на гриби". Тато ішов зі мною і Тольком, а мама з Іреною і Галиною – хто більше грибів назбирає. Ми збирали рижики (ридзи[15]) і масляки, котрі ховалися під шпильками. Тато їх скорше завважував і тоді показував нам де шукати. Бувало, ми заходили у частину лісу, де росли листясті дерева і там можна було часом знайти правдивого гриба. Це була велика втіха і тоді лунали лісом наші радісні вигуки: "Є правдивий!" та всі включно з Амором збігалися подивитися. Вже смеркало, коли ми поверталися. Всі були змучені. Я і

---

[14] У комірках батько побудував багато кліток, у яких ми плекали нормальних кріликів та білих кріликів раси анґори з довшою шерстею. Їх чесалося густим гребенем, на якім тоді залишалася їхня вовна. З цієї вовни Євка пряла нитки, з яких пізніше "на дротах" виготовляли рукавиці, шалики і светерки.

Прийшов час, що до кліток вдиралася якась звірюка і дусила та жерла новонароджені крілики. Тоді батько наповнив шприцею нез'їджені малі крілики стрихніною і там залишив. Так ми позбулися шкідника. Решту кріликів, наповнених стрихніною, ми викинули на смітник. Прибіг пес господаря та їх з'їв. На жаль після десятки кроків від смітника впав, натягнувся і здох. Ми це бачили, але господареві нічого не сказали.

[15] Прийшов час, коли став президентом Польщі Ридз Сьміґли. Люди жартували, що в лісах, де росли гриби ридзи, мають поставити тоалєти, щоби не ображати президента.

Только засипляли на возі, але Амор дальше біг і гавкав перед кіньми, гейби вказуючи їм дорогу додому, яку він добре знав[16].

Минуло літо і семилітний Только, знаючи вже читати і писати українською, поступив у першу клясу польської народної школи. Вона недалеко і при нашій вулиці, у половині дороги до ринку. Школа приміщувалася у колишньому протестантському, а тепер римо-католицькому монастирі (кляшторі)[17], побудованого 1711 р. (Між іншим, ми ходили в неділю і свято на Службу Божу до цього костела.) Сумно мені було без Толька і я також хотів сам іти до школи. Мама використувала цю мою охоту до науки, щоб вчити мене читати, а згодом і писати українською. Часом батьки спілкувалися німецькою мовою, коли вони не хотіли, щоб ми розуміли. Згодом вони навчили нас кілька німецьких слів та зворотів.

Коли рік пізніше Только поступив до другої кляси, то вже мусів робити задачі дома. Він тоді сидів при столі і часто читав чи вчився вірш "на голос", а я, як "вільний слухач", сидів під столом і "мотав все на вус". Бували дні, коли він не був в доброму настрої і тоді він копанням ногами проганяв мене з під стола. Одного разу він вчився вірш і багато разів його повторяв. В одній хвилині він почув голос з під стола, який продеклямував цей вірш. Його реакція на це була жорстока. Кількома "копняками" не тільки що прогнав мене з під стола, але також з кімнати. Ось як дуже нефортунно скінчилися мої "підстільні лекції" другої кляси.

Нарешті мені також стало сім років. Я чекав на день, коли зможу піти до школи. Я був готовий! Моєю першою учителькою була пані Сьлівінська. Вона була полькою із "кресув сходніх" (Галичини, Волині), яка вийшла замуж за корінного поляка. Вони бували гостями в нашій хаті. Тому із ще більшим ентузіязмом я пішов до

---

[16] Одного разу тато поїхав до одного села рятувати корову, що не могла породити телятко. Вже далеко від дому він завважив Амора перед кіньми. Коли після врятування життя корови і телятка незаможньої родини з дітьми, тато почав кликати Амора. Дарма! Сумний вернувся тато додому. Ми з Тольком плакали і собі не могли знайти місця... На третій день, нам на превелику втіху, подолавши понад десять кілометрів, дослівно приліз брудний немічний Амор!

[17] Цікаво, що залю під костьолом кляштору, ще за наших часів, називали "підцеркєвною". Батьки тоді підозрівали, що це український корінь, однак, пишучи ці рядки, я довідався, що за російської окупації 17-го століття костьол вживали царські окупанти як свою російську православну церкву.

школи. Одного дня вона написала на чорній таблиці **mama** і запитала хто може це прочитати. Я швидко і відважно підніс руку і прочитав голосно **тата**! Пані Сьлівінська з усмішкою на устах мене похвалила, але не сказала, що я добре прочитав. Вона переконалася, що її підозріння, що батьки навчали нас української, виправдалося. Однак я запізно наполапався, що розконспірував родинну тайну і більше цього не робив. Я майже певний, що вона цього не "розбубнила".

Згодом пані Сьлівінська переконалася, що це був мій "ляпсус", тому що я також знав досить добре читати польською мовою, ак також давав собі добре раду і у писанні. Після поради з батьками і за згодою директора у другій половині шкільного року мене перенесли до другої кляси. У висліді я був тільки одну клясу нижче від Толька і, на жаль, постійно наймолодшим та найменшим в клясі.

На другий рік ми вчилися у новій школі, яку називали "na piaskach", бо була побудована на просторих піщаних полях. Дорога до школи вела попри кузню (вулиця дотепер називається Ковальска), до якої ми, внуки вже покійного коваля слюсара Дмитра Татарського, чомусь радо заходили і подивляли майстерність ковалів. Трохи дальше була велика і глибока яма, до якої взимку можна було спускатися на санчатах, лещетах чи совгах. Дальше треба було іти лукою попри неглибокий ставок, де можна було зимою поїздити на совгах або просто на черевиках на новому леді. За ставком над річкою був млин із великими печами, де можна було взимі загрітися. Звідтіля маленький місток давав доступ на дорогу на "piaski" і школу. Кожний з тих цікавих об'єктів був спокусою до затримки чи розваги і причинявся до пізнього приходу додому після школи. Це батькам, а головно мамі, не подобалося та було причиною "дисциплінарних забігів", а були вони різноманітні та було їх досить багато[18].

[18] Була рання весна. Лід на ставку почав топитися. Одного морозного ранку по дорозі до школи ми з Тольком і колєґами застали на ставку на старому леді гарну, як дзеркало, верству замерзлої води. Я розігнався і проїхав на черевиках добрих 6 метрів та повернувся по леді на беріг. У поворотній дорозі зі школи цей лід дальше блистів і був вогкий. Після моїх 6 метрів я провалився по коліна у воду. Побігли ми з Тольком до млина, де за годину біля печі мої штани, черевики і скарпитки були сухі. "Де ви так довго були і чому твої штани і черевики такі брудні? Говоріт!" "Дисциплінарні заходи" не тільки від мами, але пізніше також від тата були суворі. Навіть Євка мусіла нас боронити стаючи між нами і мамою.

В школі я дуже добре вчився. Навіть одного року на академії з нагоди польського національного свята 11-ego Listopada, я, "ukrajiniec", виступив з урочистою деклямацією перед цілою школою, прославляючи польських героїв.

Я мав багато колеґів однокласників (з одним з них, Францішком Уфнальом, я пізніше бачився підчас його кількакратних відвідин у Торонто у 1990-х і 2000-х роках. Венґров'які, у яких він мешкав, приймали мене як свойого). Мені хлопці не робили кривди в школі, бо Зенек мав старшого, досить великого, брата.

Не так гладко пішло мені з моїм greko-katolickim віровизнанням. Лекції релігії давав молодий римо-католицький священик. Ми починали лекцію релігії Ojcze nasz..., а кінчали Matko Boska… Повторяючи ці польські молитви за однокласниками, я знав по якомусь часі їх напам'ять. Одного разу священик попросив мене підчас лекції відмовити молитву Ojcze nasz.... Я не був певний, чи її аж так добре знаю, і відмовився. Тоді він попросив мене сказати її українською. Коли я встидався це зробити, він сказав, щоб я більше ніколи не приходив на його лекції. Відтоді під час лекції релігії я бавився на подвір'ї школи з моїми однокласниками жидами. Деякі з них стали моїми товаришами.

Ми з Тольком мали колеґ у сусідстві і з ними проводили гри у копаний м'яч чи два вогні, а попри це робили збитки. У хлопців тоді було модне мати саморобні катапульки (по польськи "proca") – вилка з галузки дерева, два пасочки ґуми і "кишеня" зі скіри, куди закладалося камінчики. Одного разу ми з Тольком та одним товаришем придумали зробити велику катапулю. Ми знайшли невелике дерево з двома гілками у формі Y, його зрізали та повтинали галузки так як треба. Це була досить проста справа, але звідкіля роздобути довгі сильні паски ґуми?

При нашій вулиці жив підприємець, який раз на день возив людей своїм малим автобусом до Лохова, звідкіля вони брали поїзд до Варшави. Шини автобуса мали всередині ґумову "душу", яка була ідеальною для нашого проєкту. Ми знали його доньку зі школи і часом, відводячи її додому, заходили на їхнє подвір'я, де стояв автобус. Хто і як "свиснув" одну "душу", не пригадую. "Кишеню" на каміння як кулак ми зробили зі старого чобота. Згодом ми закопали цю катапулю глибоко в землю на леваді. Коли двох з нас натягли "кишеню" з каменем, ми могли обстрілювати "об'єкти" на леваді у віддалі майже 100 метрів. Все було добре, аж поки один з нас піддав думку "обстріляти" стодолу, оббиту бляхою, у такій же віддалі. Я знайшов відповідний камінь, дав у "кишеню", а Только і Франек натягнули з цілих сил ґуми. Як тільки камінь вдарив у бляху, з-за стодоли вибіг кремезний господар з криком і вилами у руках. Ми ніколи так швидко не втікали, як тоді. З далеких кущів ми в страху і з болем серця обсервували як господар одним рухом розломив вилку та порвав ґуми. На щастя, батьки нічого про це не довідалися. Ми рішили затримати це у глибокій тайні.

Зимою у Венґрові снігу з доріг не відгортали. З першим добрим снігом сільське і підміське населення переходило на кінну їзду санями. По добре убитому снігу на дорозі і на хідниках не тільки можна було їздити санями і санками, але також лижвами – совгами. Тодішні лижви прикручувалися до нормальних зимових черевиків, які мали у обцасах подовгасту дірку в шкірі, викінчену металевою бляшкою з діркою. Гачок заду залізних лижв застромлювалося у дірку, а з переду прикріплювалося до боків підошви при помочі "ключа", який ми носили в кишені. Ці металеві лижви ми носили перекинуті через плечі і закладали їх на черевики, коли було можна ховзатися. Коли ішли до школи чи куди-інде і був твердий сніг чи лід, ми прикріплювали лижви до черевиків, які

мусіли мати грубу підошву і дірку з бляшкою. Ходити і хозатися по хідниках вулиць, по замерзлому ставі і де тільки була утоптана стежка чи горбочок, було своєрідною приємністю. Старші і відважні хлопці займалися досить цікавим спортом, коли сніг по вулицях був відповідно утоптаний кінними санями селян. Коли їхали такі сани, хлопці на лижвах розганялися і спритно чіпалися руками до заду саней. Можна було проїхати якусь віддаль, а тоді чіпатися до саней, які їхали у противному напрямі. Це було тільки можливе за згодою фірмана або коли у фірмана сани були довгі, а батіг короткий. Толькові це вдавалося, а я мусів чекати, аж мені сповнилося 9 літ, або коли приїхав по батька хтось з санями.

В міжчасі Ірена ходила до ґімназії, де вчили два вище згадані учителі українці. Вона любила займатися спортом і брала активну участь у спортових ґімназійних програмах та командах. Вона мала багато товаришок і товаришів[19]. Ірена навіть була "панною" дуже пристійного Дзідека – сина власників найкращої реставрації у Венґрові. Він був рекордистом Польщі у бігу на 100 метрів. Її товаришки польки не розуміли чому Дзідек собі сподобав якраз українку і були заздрісні. Ірена вже гарно грала на фортеп'яні і ще брала лекції. Ми радо слухали, коли вона вправляла, а тим більше, як вона грала "шляґери" і українські пісні.

Нам дуже швидко приємність слухання перетворилася на лекції п'яна. Нам здавалося, що тоді, коли ми найбільше хотіли іти на вулицю бавитися з хлопцями, мама кликала нас вправляти на фортеп'яні.

Коли староста венґровського повіту довідався, що батьки нас вчать української мови і нею наша родина постійно послуговується, він здав собі справу, що політика польонізації не спрацьовує. Він викликав батька і

[19] На жаль, її товаришка Галина, моя симпатія, захворіла і опинилася у варшавській лікарні, де вона мала перейти операцію мозґу. Пригадую, що о другій годині вночі після операції я збудився з плачем, бо "Галина померла". На другий день ми довідалися, що дійсно вона померла саме о цій годині.

погрозив, що звільнить його з посади, коли наша родина не перейде на польську мову. Однак коли довідався від своєї доньки, що вона товаришує з Іреною, більше цієї справи не заторкав. Навіть раз запросив нас в гості до своєї палати. На щастя, він не довідався, що наш пес Амор також "знав" українську мову.

Сенсацією 1939 року і нашого перебування у Венґрові була поява у місті плякатів, які повідомляли, що приїжджає до Венґрова Ukrajinski Teater. Ми чекали з нетерпеливістю на день першої вистави. Нарешті прийшов цей день і ціла маленька українська громада постаралася зайняти місця у перших рядах. У вступі перед куртиною заповіджено у польській мові, що вистава української п'єси буде в ориґінальній українській мові. Не пригадую назви п'єси, але ми з Тольком відчули гордість нашого українства, коли побачили наповнену залю поляками. Після п'єси ми пішли за сцену і запросили директора театру з дружиною до нашої хати. На пробі другої п'єси нам дали ролю хлопчаків злодіїв, які на базарі викрадають гроші з торби однієї селянки. Наступного вечора, після короткої проби, ми свою ролю добре відіграли і нас запросили виступати з ними на другий тиждень у сусідньому містечку. Ми не відмовилися. Це був мандрівний театр "петлюрівців" з Варшави, які в цей спосіб заробляли на прожиток. Батьки пізніше довідалися, що у дні короткої війни театр попав у перехресний вогонь. Головний артист загинув, а велика частина декорацій згоріла.

Особливо пригадую собі прихильне ставлення Ірени до мене. Може тому, що я був наймолодшим в родині. Не раз згадувала, що коли стане самостійна і буде потреба, вона візьме мене під свою опіку. Наша доля так і покерувала, бо від мого 15-го року життя, після моєї розлуки з батьками, вона стане моєю опікункою.

1937 року Євка виходить замуж за Лютека Ґермеля, поляка із селянської родини, яка мала господарку на східним передмістю Венґрова. Нам, а особливо мені, її бракувало, бо нема сумніву, що вона мною опікувалася від перших днів мого життя. Я часто забігав до неї у її селянській хаті. Пригадую собі жнива та молочення збіжжя. Ніколи не забуду смаку свіжого разового хліба просто з їхньої печі з намолоченого і змеленого зерна, що ще недавно було на колосках. Мама не могла вийти з дива, що Зеньо, який їв тільки білий хліб, так захопився разовим селянським. Євка його мені приносила, коли ішла до міста попри нашу хату. З Євкою та її родиною ще раз побачився 1974 року.

1938 року 17-літня Ірена здала матуру з великим відзначенням. На цій підставі вона повинна була бути прийнята на університетські студії у Варшаві на будь-який факультет. Однак, коли вона подалася на дентистику, її не прийняли, хоча прийняли туди її товаришку з нижчими оцінками. Вона "напоролася" на так звану "клявзулю", яка обмежувала доступ на вищі студії для меншин, а особливо для українців. Після різних неуспішних старань Ірену прийняли на університет у Вільно (Вільнюс теперішня столиця Литви) на фізико-математичний факультет. Після виїзду Ірени хата ще більше спустіла. Не стало не тільки Ірени, але також її товаришок, які не раз заповняли хату їхніми веселими розмовами.

Кожного літа батько брав один місяць вакації і ціла родина виїжджала в українські Карпати. Пізніше я довідався від Ірени, що як ми з Тольком були ще малі, батьки винаймали віллю у Татарові, звідкіля їздили до Ворохти, бо там було більше знакомих і активне товариське життя. Їздила з нами також Євка, щоб нас пильнувати.

Коли мені вже було шість років, ми їздили без Ірени і Євки до Підбужа біля Дрогобича. Добре собі пригадую,

що ми з Тольком проживали у "захоронці" під повною опікою виховниць, а батьки відпочивали у гарній великій віллі, на яку ми цілий час дивилися, недалеко під сусідною горою. Наша 15-літня сестра Ірена часом появлялася із групою товаришок і товаришів на роверах. Найбільшою атракцією була карузеля, яку діти мусіли самі розганяти[20].

Літом 1938 року післали нас батьки до пластового новацького табору у Старяві. Це було для нас щось нового. Тверде життя із суворою цілоденною програмою від ранішнього вставання, руханки, дисципліни, спортовими заняттями та змаганнями, маршів з піснею на устах, прогульками по лісах та околиці. Пригадую собі добре прогульку до замку Гербуртів, де ми мали теренову гру, в якій одна частина табору "нападала" на замок а друга його "боронила". Пригадую братів Шрамченків, синів адмірала Української Чорноморської Фльоти, які приїхали з корінної Польщі і не знали української мови. Однак при кінці одномісячного табору вони вже досить добре нею порозумівалися. Мені також запам'ятався чесний жест старшого новака Романа Зибенка[21], якому призначено перше місце в одній грі, однак він заявив "братчикові", що в дійсності інший юнак був перший.
Одного дня появилася з товаришкою і товаришами на роверах наша сестра Ірена. Старші братчики виявляли ними неабияке зацікавлення і по їхнім від'їзді змінили на краще, своє відношення до нас!

На другий рік батьки знову післали нас до пластового новацького табору. Тим разом на Остодорі біля Підлютого. Таборовики мешкали у надзвичайно гарній і великій двоповерховій віллі, яку для Пласту побудував Митрополит Шептицький. Бунчужним був Роман Копач[22]. Його заступником був старший пластун Вітовський, син отамана Галицької Армії Дмитра Вітовського. Після Старяви ми вже знали таборову рутину,

---

[20] Це був високий стовп, на вершку якого були дві великі тарілки. Горішня спочивала на підшипниках і це дозволяло горішній тарілці легко крутитися. До цієї тарілки були завішені 10 линв із малим сідлом. Діти брали в руки сідло, натягали линви і, бігаючи довкруги стовпа, "розганяли" карузелю. У відповідний момент діти скакали у сідла і тоді можна було декілька разів літати в повітрі. Ми ніколи не могли досить наїздитися, хиба що були вже дуже змучені. У Торонті ми поїхали одного літа на оселю "Ватра", де власничка, пані Звадівська, мене собі пригадувала із "Захоронки", де вона була нашою виховницею. На "Ватрі" такої карузелі не було, бо канадські власті вважали б таку карузелю "небезпечною".

[21] Доля звела нас разом на студіях у Бельгії десять років пізніше.

[22] 17 років пізніше, у Торонті, я був виховником на юнацькім таборі, котрого він був комендантом.

краще сприймали таборову дисципліну і вже не були наймолодші. По руханці ми мусіли бігти лісовою стежкою на долину до потічка. Вода була дуже зимна, бо потік доставляв цю воду до ріки Лімниці, найзимнішої ріки Карпат. Найбільшою подією табору був нічний алярм. Сирена розбудила цілий табір біля 2-гої ночі. Треба було без світла вбратися і спакувати наплечник. Новаки вимаршеровували роями далеко в ліс і тоді при місячнім світлі мали знайти дорогу до табору. Не меншою була подією прогулька на гору Високу (вершок на рівні 1800 м), куди ми вирушали до схід сонця, а повертаючись змучені, дослівно "прилазили" до табору у сумерку. Пригадую, що недалеко від вершка гори було джерело з такою зимною водою, що новаки мусіли "гріти" воду в устах перед питтям [23].

[23] Ціле життя я мріяв, щоб ще раз піти на Високу, але дотепер це не вдалося і мабуть, з огляду на мій вік, вже не сповниться моя мрія.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

При кінці серпня ми повернулися з батьками до Венґрова, де, за кілька днів, до нас "застукала" Друга Світова Війна.

Від першого дня, ми із затривоженням слухали польське радіо, яке подавало новини про війну аж до окупації німцями недалекої Варшави, в рожевих красках. На Венґрув німці кинули дві бомби і одна з них впала на хату недалеко від нашої "дороги" до школи. Замість деревляної хати на цьому місці була велика яма на 5 метрів глибини. Це було перше і останнє бомбардування. До двох тижнів появилися на вулицях Венґрова без жадних боїв німецькі військові.

У місті жило понад сто льокальних німців із лютеранським пастором. Вони говорили на вулиці з німецькими вояками по німецьки без того, щоб їх вітати. Підходили до німців також жиди, які могли добре з ними порозумітись на підставі "їдіш". Одного дня на ринку німецькі ес-еси, дізнавшись, що це жиди, заставили їх ярмулками прятати з вулиці кінські "купки". Мабуть, після того жидівське населення здало собі справу, що їм грозить.

Як українці, ми надармо сподівалися, що незабаром польській окупації наших західних земель – Галичини – буде кінець і ми повернемося на батьківщину. На жаль, ми не передбачали, що Німеччина передасть Галичину у багато гірше ярмо Радянської імперії. Багато українців з польських етнічних земель повернулися і більшість з них опинилися на Сибірі або взагалі загинули. Мого батька сестра Антоніна з чоловіком Дмитром Грицьковим, також ветеринарійним лікарем, та з дітьми повернулися до Дрогобича і якимсь чудом не зазнали большевицьких репресій.

Наші батьки мали досить глузду, щоб залишитися у Венґрові. Однак наша 19-літня сестра Ірена, після якогось часу рішила інакше. Перейшла "на чорно" кордон і стала учителькою у школі міста Теребовлі, де нав'язала контакти з українськими націоналістами. Коли після кількох місяців радянська влада почала цікавитися, "хто є ця учителька", і викликали її у школі на допит, вона повернулася через границю "на чорно" домів у Венґрув. Кілька місяців пізніше Ірена виїхала на українські учительські курси у Криниці на Лемківщині.

По якомусь часі справи у Венґрові "унормувалися". Старосту повіту німці замінили німецьким адміністратором, який був заскочений присутністю на посаді повітового ветеринарійного лікаря німецькомовного герр Татарскі. Коли адміністратор довідався, що батько закінчив студії ветеринарії у Відні і служив 19 років тому в австрійській армії ветеринарійним лікарем, він попросив батька залишитися.

Німецька влада перебрала контролю над польським радіомовленням. Однак виявилося, що поляки слухали польські вісті з Англії на коротких хвилях. Щоб тому запобігти, німці ходили від хати до хати і конфіскували радія з короткими хвилями. У відсутності батька забрали у нас радіо. Коли батько про це довідався, він пішов на німецьку військову комендантуру і приніс наше радіо назад, бо зустрів там німецького старшину родом з Відня. Він навіть був у нас одного дня на вечері і ми з Тольком могли пописатися знанням кількох німецьких слів.

Ми ходили, як нормально, до польської школи, де вже не було урочистих святкувань польських національних свят "11-go Listopada" і "3-go Maja". У вищих клясах почали навчати німецьку мову. Всі учні жиди дальше приходили до школи і я з ними продовжував бавитися на подвір'ї під час лекцій релігії.

Прийшов час, коли німецьке військо змушувало польських селян з їхніми возами з кіньми перевозити вантажі, пов'язані з земельними і доріжними будовами. Селяни шукали способу, щоб ухилитися від таких "шарварків", які часто не давали їм змоги виконувати на час деяку працю на власній господарці. Селяни почали придумувати, що коні хворі і вдавалися до батька за відповідною посвідкою. Добрячий батько, мабуть, видав таких посвідок забагато і тим звернув увагу німецьких властей. Німці довго не думали. Оскаржили батька у саботажі та грозили арештом. В його обороні став німець, повітовий адміністратор, який домігся від військових замінити арешт звільненням батька з посади повітового ветеринарійного лікара. Відтоді батько старався одержувати родину, продовжуючи приватну практику лікування хворих тварин, однак це неподобалося новому повітовому лікареві і батько мусів шукати нової посади.

Sokolów Podlaski

На щастя, вищезгаданий повітовий лікар українець із сусідного міста Соколова, став нам в пригоді і запросив нас туди переселитися. І так, наприкінці літа 1940 р. ми перенеслися до Соколова, де батько став заступником повітового лікаря ветеринарії. Із просторого помешкання у Венґрові треба було втиснутися у меншу квартиру, що була на другому поверсі у камениці при самому ринку. Ірена тоді була в Криниці, але по її повороті було трохи тісно. Квартира була запущена і треба було боротися з блощицями. Ми їх били, коли вони лізли, повні нашої крови, по стіні. Змивати цю кров було легко і без знаку, бо стіна була помальована на червоно. Як ми позбулися блощиць не пам'ятаю, однак пам'ятаю, що досить скоро стіни були перемальовані.

Нам з Тольком треба було піти до нової школи, а найважніше – знайти собі нових товаришів. Були учителі, які не всі прихильно ставилися до "русінув". З другого боку, я вже вчащав на лекції релігії, бо учитель, римокатолицький ксіондз навіть був задоволений, що зможе "навернути" греко-католика на правдиву віру. Я не зробив собі прихильності в учительки природи, коли я її запитався чи зебра є чорна в білі паси, чи біла в чорні паси. Вона навіть поскаржилася за це мамі.

У Венґрові ми жили поза центром міста і до відкритих просторів – пільлугів – було дуже близько. У Соколові, у середмістю, були іншого роду товариші, а навіть часто батярчуки. Забави і збитки відбувалися на ринку і вулицях. Бувало, що дві групи ганяли одні за другими по вулицях. Одного разу наша група "наступала" на другу і навіть кидала камінням. До сьогодні мені робиться шкода, як згадаю власників хати з відчиненими на вулицю двома вікнами. Мій камінь не то що перелетів через перше вікно, але також збив і друге. Ми моментально розбіглися по наших домах і затримали все в тайні. Ніхто не доніс на мене і я не мав відваги попросити батьків, щоб покрили мною задіяну шкоду.

Бували дні, коли батько виїжджав на села, щоб лікувати чи щепити від пошестних хвороб коней, корів, свиней і брав когось з нас. Одна така 25 кільометрова поїздка була в село над рікою Буг, що служила за границю між радянськими і німецькими окупованими землями колишньої польської держави. Ми стояли на полі якихось 50 метрів від берега ріки і обсервували радянських пограничників по східному боці. Однак на нашім боці німців не було видно. Батько пояснив мені, що там за рікою є не тільки тюрма народів, але також в першу чергу жорстока тюрма нашого українського народу та наших рідних. Пригадую, що мені, 11-літньому, аж моторошно стало. У поворотній дорозі я завважив, що в

деяких місцях проходила робота над уліпшенням дороги. Селяни звозили землю, каміння, яке робітники розбивали молотами на дрібніші камінці. Мій тато знав, але не сказав мені, що це якраз такі селяни приходили до нього о посвідку захворіння коней, бо треба їм було орати і засівати своє поле. Був це квітень 1941 року.

Вже за два місяці, 21-го червня, цією дорогою рушила на схід німецька армада, яка, на короткий час, дозволила нам повернутися на рідні землі. Наша сестра Ірена незабаром поїхала за німцями у Галичину, де на підставі свого знання німецької мови стала секретаркою німецького намісника по господарських справах у Самборі.

В міжчасі ми з Тольком покінчили з успіхом шкільний рік – Только 6-ту клясу , а я 5-ту. Не пригадую собі, як ми провели літні вакації. З огляду на воєнний час батьки рішили залишитися у Соколові і ми поступили знову на науку до польських шкіл – я у 6-ту клясу початкової школи, а Только у першу ґімназійну.

Ми виростали у чужому довкіллі школи і батярської вулиці. В Соколові навіть не було тих кількох українців, з якими ми спілкувалися українською мовою у Венґрові. Відсутність нашої сестри Ірени додавала до нашої ізоляції під оглядом українства. Батьки почали побоюватися, що тих кілька годин на день з нами буде замало, щоб запобігти польонізації своїх синів. Зайшла потреба післати нас десь до української ґімназії, бо вони ніяк не бажали, щоб сталося те, чого хотіли польські шовіністи.

Ярослав

В родинних містах батька і мами, Дрогобичі і Львові, де ще чотири місяці тому існували школи на радянський лад, українське шкільництво було в стадії реорганізації. Треба було шукати іншої розв'язки. Вони собі пригада-

ли Івана Красника, колишнього учителя венґровської ґімназії, який повернувся до рідного Перемишля. Довідалися, що в сусідному Ярославі, вже рік існує українська ґімназія і що Іван Красник був тепер учителем руханки у Ярославській Державній Ґімназії. Із Соколова до Ярослава було бодай 250 кільометрів і в ці часи навіть не було легко туди дістатися. Помимо того, що післати до ґімназії на таку віддаль 11 і 13-літніх синів було досить ризиковно, вони вирішили це зробити. По кореспонденції і телєфонних розмовах з паном Красником і за його посередництвом, батьки одержали запоруку від дирекції ґімназії, що нас приймуть не тільки до ґімназії, але також до бурси для замісцевих учнів.

Після довгої подорожі автобусом і поїздом через Варшаву (з нічлігом тут у знакомих) ми приїхали з мамою на початку вересня 1941р. до Ярослава. Привітав нас Іван Красник, який вже тоді тут не учителював, але допоміг нашій мамі і нам у перших кроках у Ярославі.

Нас примістили тимчасово у якусь бурсу, яку я собі тепер не пригадую. Після деяких переговорів з дирекцією мама записала мене до 2-ої, а Толька до 4-ої кляси. В цей спосіб Только, багато вищий ростом, знову ходив дві кляси вище від мене. Після двох днів мама з нами розцілувалася і повернулася до далекого Соколова. Почалося тверде життя, повне невигод, недоїдання, холоду зимою, а головно, труднощів із нашим відносно слабим знанням української мови у читанні, а тим більше у письмі. На щастя, ми не були одинокими, бо на нашу розраду таких, як ми, було більше. Одно було добре – ми не мусіли грати на п'яно.

Місто Ярослав

Цей княжий город був заснований 1031 р. руським київським князем Ярославом Мудрим. У "Ярославській битві" 1245 р. князь Данило прогнав з Ярослава тим-

часових польсько-угорських окупантів і закріпив місто у Галицько-Волинській державі на довший час. Згодом воно стало частиною польського королівства. Після розподілу Польщі (між Росією, Німеччиною і Австрією) Ярослав опинився в Австрійській імперії, так як і Галичина. Під час двадцятьліття (1919-1939) у новій польській державі поляки вдавалися у Ярославі і на сусідних теренах до брутальної польонізації українського населення, як також до перетягування греко-католиків на римо-католицтво. 1939 р. Ярослав, так як і Венґрув, опинився у німецькім Ґенерал-Ґубернаторстві.

Перед Другою світовою війною у місті проживало 23,000 мешканців, з того вже тільки 25% українців, а решта по половині були поляки і жиди. Однак на час нашого перебування у Ярославі українське населення значно збільшилося, головно на конто втікачів із Галичини перед радянською владою (большевиками/москалями). Вже за п'ять років в 1946/47 розпочалася виміна населення по лінії Керзона (поляки – на захід, українці – на схід), так що у Ярославі українське населення помітно зменшилося. Ані офіційний теперішній "сайт" міста Ярослава, ані Wikipedia не згадують українського населення, хоча Wikipedia поміщує гарну знимку греко-католицької церкви, до якої ми ходили у свята та неділі. Загальне теперішнє населення Ярослава подане як 40,050 душ.

Греко-католицька церква Преображення Господнього у Ярославі

Ярославська Державна Ґімназія

В наслідок німецької "Blizkrieg" до двох-трьох тижнів польська держава перестала існувати. Її в основному поділено між Німеччиною і її союзником СССР. Терени на схід від рік Бугу і Сяну "визволили москалі", західні землі були прилучені до Німецького Райху, а решта, яка складала тільки якусь третину передвоєнної Польщі, стала Ґенеральним Ґубернаторством Німеччини із адміністративним центром у Кракові.

Нацистська Німецька Держава уважала, що східні терени Европи, заселені слов'янами, будуть просторами їхньої імперії, де будуть поселятися німці, а автохтонне населення – "унтерменші" – будуть їхніми рабами. Нам, майбутнім рабам, за малими винятками, не було потрібно мати середню, а тим більше вищу освіту. Тому одним з перших їхніх кроків була ліквідація ґімназій у Ґенеральним Ґубернаторстві. Це були в першу чергу польські ґімназії. Чомусь жертвою цієї політики стала також славна Перемиська Українська Ґімназія.

Володимир Кубійович

Південно-східня частина Ґенерального Ґубернаторства, тобто Лемківщина, Надсяння і Любачівщина, були заселені українським населенням. Більшість населення тих теренів були ще 20 років тому австрійськими горожанами з деяким знанням німецької мови. Їхня верхівка володіла перфектно німецькою мовою. Їхнім репрезентантом у Кракові був Український Допомоговий Комітет – УДК під головством проф. Володимира Кубійовича. Рівночасно урядовцями Ґенерального Ґубернаторства у відділі культури і науки були на нищих щаблях українці проф. Омелян Бачинський і проф. Євген Форостина. Вони зуміли переконати Ґубернатора в доцільності українського середнього шкільництва та організації тимчасових матуральних курсів для українців, які з різних причин не здали матури перед початком війни.

У висліді майже однорічних переговорів і, можливо, інструкцій аж з Берліна не вдалося відновити Перемиської ґімназії, однак 1940 року прийшов дозвіл на Матуральні Курси і Державну Ґімназію з Українською Мовою Навчання у Ярославі. Цю коедукаційну ґімназію примістили у просторому будинку колишньої чоловічої польської ґімназії.

Першим директором Ярославської Ґімназії німецька влада назначила проф. Євгена Форостину. Йому вдало-

ся підшукати кваліфікованих учителів, з яких більшість були колишніми учителями бувшої Перемиської Ґімназії. Зголошених учнів було дуже багато, щоб заповнити не тільки всі вісім клясів, але для учнів третьої та четвертої створено по два відділи. 1941 р. німецька влада, готуючись до походу на Схід, покликала як перекладачів більшість учителів. Тому директором Ґімназії став уродженець Ярославщини, відомий педагог і науковець, проф. д-р Маркіян Терлецький, який очолював не тільки Ґімназію, але також і Український Допомоговий Комітет в Ярославі аж до часу евакуації 1944 р.

Маркіян Терлецький

Моя друга кляса

Під час нашого першого шкільного року, в ґімназії було 420 всіх учнів, з яких було 263 хлопців і 157 дівчат. У моїй 2-ій клясі було 39 учнів, з них 25 хлопців і 14 дівчат. З міста Ярослава було 7 учнів, а з Ярославського Повіту – 26, з Лемківщини (Краківське Воєводство) – 7, а з Люблинського – 5 (між ними я). Переважна кількість батьків учнів були селяни – 17 та службовці –10. Нашими учителями були Володимир Ґрех – українська мова, Теодор Поліха – математика, Дмитро Івашкевич – латина, Володимир Мелех – спів, д-р Ілля Павлюк – німецька мова, д-р Василь Бас – історія, Клим Шанковський – географія та Василь Руснак – руханка. Із учнів добре пригадую собі тільки найгарнійшу дівчину в клясі Дарію Вергун з недалекого Радимна та лемка Івана Демуру.

Дарія Вергун пізніше стала редактором Книги Пам'яті "Ярославська Ґімназія 1940-44 рр." (з нагоди 50-річчя останньої матури), яка появилася у Львові 1994 та 1999 рр. Ці книги є джерелом повищих інформацій. У пропам'ятних книгах є подані короткі дані про багатьох учнів Ґімназії. Хоча після ґімназії я ніколи не мав нагоди з нею зустрінутися, я вів з нею, тепер Дарією Саєнко, живу кореспонденцію і фінансово допоміг їй видати

другий том книги, де поміщено мої два ярославські спогади. На жаль, аж по її відході у вічність я мав можливість 6-го жовтня 2008 р. разом з її сином, композитором Юрієм Саєнком, відвідати її гріб на Личаківському цвинтарі у Львові, щоб помолитися за упокій її душі.

Коли було б можна собі уявити типічного хлопця з найбільш на захід висуненого села Лемківщини, то ним був би мій одноклясник і близький мені бурсак Іван Демура. У грубій полотняній сорочці домашнього тканння з вишивкою, кафтані із грубого домашнього вовняного сукна, робітничих штанах та у черевиках гейби постолах містилося фізичною працею загартоване тіло із золотим серцем. Всі знали з його оповідань, що коли після якогось часу в його селі з'явилися очікувані німці, 11-літній Іван Демура виступив із заздалегідь вивченою напам'ять привітальною промовою у німецькій мові. Згодом село рішило післати його до Ярославської Ґімназії. Ми в бурсі про це знали і часто просили його, щоб він виголосив цю промову. Коли він мав гумор, ставав на якесь підвищення і з грубим лемківським акцентом виголошував *Herzliche Grűsse*. У нього не тільки було золоте серце, але також сильні та золоті руки. Мені особисто і другим часто допомагав. Коли ми одержували посилки з харчами, ми ними ділилися. Від того часу мені смакує квасний разовий хліб і бриндзя. Тому з великим болем я закінчував перегляд даних про учнів у Пропам'ятній Книзі, бо інформації про Івана Демуру не було. Шукав його даремно, навіть в Інтернеті. Насувається думка, що Іван Демура, так як багато інших "ярославців", загинув у воєнній хуртовині. Хай з Богом спочиває.

Ніновичі

Я також заприязнився з одним моїм однокласником, якого прізвища собі не пригадую. Він був з Ярославщини і одного разу запросив мене поїхати з ним на село у

відвідини його діда. Я дуже втішився, бо відразу подумав, що буде нагода добре відживитися. Ми сіли одної суботи ранком на перемиський поїзд і висіли у місцевості Барич. Пішли пішки в напрямі Сяну, де поромом можна було переправитися на східний беріг ріки. Пригадую, що біля дороги ми знайшли куряче яйце. Що з ним робити? Я був дуже голодний і запропонував, щоб його з'їсти (випити). Коли мій товариш відмовився, я зробив в нім діру і помимо деякої відрази його випив. Мені здається до сьогодні, що я після того відчув у собі приплив сили. По другому боці Сяну ми подалися чудовими полями до села Ніновичі, бо товариш знав коротшу дорогу. Село було сховане за гаями і садами, огородженими тинами. Він знав, де були перелази крізь тини, і ми швидко опинилися під обістям його діда. Загавкав пес, але як почув голос мойого товариша, заскавулів з радості і нас привітав. Так родина відразу наперед довідалася, що прийшли "свої". Настав час вечері. При великому столі дідо сидів при почеснім кінці, а ми, оба "студенти", на другому кінці. По боках родина, може п'ять осіб. Дідо був предсіником. Всі його поважали. Випитав нас про Ярослав і як ми вчимося. Спали ми комфортно, однак ранком по каші і молока на сніданок ми не могли піти з товариша родиною до церкви, бо треба було бути на час у Баричу, щоб сісти на поїзд до Ярослава. Тоді важко було передбачити, що це квітуче українське село і статочні господарі українці, які знаменито господарили на своїй корінній землі, т.зв. Закерзонні згорять чи траґічно згинуть, а в найкращому випадку будуть прогнані у кривавих міжусобицях між поляками й українцями.

До другої кляси також ходили Павло Палієнко і Зеновій Назаревич. З Павлом я зустрівся у Торонті і ми не раз бачилися, бо Павла і моя дружини були дуже добрі товаришки ще з Пласту. Зиновій Назаревич живе у Калуші. Він знайшов мою адресу у другому томі Пропам'ятної

Книги, і ми мали досить довгу переписку. А тепер недавно, після одержання його номеру телефону у Торонті від хресного сина його дружини, мав з ним гарну розмову.

У "бурсі"

Інтернатами для учнів і учениць Ґімназії та інших шкіл Ярослава опікувався Український Допомоговий Комітет УДК. На початках у різних будинках жило приблизно 200 позамісцевих учнів(-ниць). Батьки оплачували кошти, пов'язані з їхнім утриманням, за винятком незаможних. Директорами бурс були переважно ґімназійні учителі, духовними опікунами – священики.

На короткий час нас примістили на першому поверсі камениці при головній вулиці, яка вела до чудової греко-католицької церкви. Приміщення, яке складалося з двох кімнат, було порожним, крім фортеп'яна і стола у центрі великої кімнати. Кожному з нас дали порожній сінник. На подвір'я привезли фіру, повну соломи. Кожний мав туди піти із своїм сінником, його напхати соломою і поставити під стіною головою до стіни. Між сінниками було тільки півметра, щоб так примістити 25 бурсаків. Іван Демура став мені тут у пригоді, бо без його допомоги я не був би здібний напхати до сінника досить соломи для вигідного сну. Про цей інтернат я написав спогад, який був поміщений у Пропам'ятній Книзі. Передруковую його тут в окремому розділі.

Незабаром перенесли нас до великого відновленого будинку з городом, де була кухня і їдальня з довгими столами. Тут нас було біля 100 учнів. Приміщення було незле, бо ми мали ліжка, хоча вони стояли майже одне попри друге. В деяких спальнях, заповнених по віку і клясах, могло бути 10 учнів. До Ґімназії не було далеко. Опікуном бурси був проф. М. Яськів, а духовним опікуном був наш улюблений молодий священик о. Микола Огородник.

Харчі були спартанські і монотонні, бо це були воєнні часи. Взагалі не було легко Українському Допомоговому Комітетові діставати м'ясо чи деякі харчі, які були побажані. Помимо того пані з кухні докладали всіх зусиль, щоб учні не були голодні. Однак були дні, коли треба було задовільнитися тільки кашею або хлібом, помазаним мармолядою, з чаєм. Ми тоді навчалися, що голод є найкращий кухар і після короткого часу рідко коли були нарікання. З кожним днем щораз більше віддалювалися в наших умах щасливі дні рідної хати, коли помимо обильної і смачної "кухні" нашої мами ми дещо не дуже або не хотіли їсти. Мама не хотіла вірити, що мені тут смакував росіл з макараном. Ярославська бурсацька кухня загартувала мене на ціле життя і мені це дуже придалося під час ще важчих таборових днів в післявоєнній Німеччині.

Прийшла зима і, як довго було вугілля і дрова, було тепло, подавали теплу їжу, а в умивальні була тепла вода. Бували дні і тижні, коли паливо треба було щадити, або не було його зовсім. Ми не купалися і, бувало, не милися. Про цей холод я написав спогад, який є поміщений в окремому розділі. Ми почали чухатися. Воші! Треба було стягати зі себе спідну білизну, щоб ловити і дусити між нігтями білі воші.

У Ярославі люди хворіли на тиф. Тиф найбільш імовірно поширювався на місто із табору радянських полонених, яких німці утримували у жалюгідних умовинах. Наш о. Микола Огородник з почуттям великого милосердя і з місіонерським духом відвідував полонених, серед яких були не тільки українці з центральних земель, але рідкісно також галичани. Одного дня ми довідалися, що наш духовний опікун захворів на тиф. Два тижні пізніше він упокоївся в Бозі 29-го листопада 1941 р. як справжній лицар Христовий. Це справжнє чудо, що ніхто з нас не захворів на тиф.

У школі

Проф. Володимир Ґрех, учитель української мови, мав до мене велике вирозуміння. Він міг би, на підставі мого знання рідної мови у письмі і читанні, післати мене до першої кляси. Однак його терпеливість мала конкретні висліди не тільки у моїм швидкім прогресі в українській мові, але також у моїм ентузіязмі по відношенню до організованого ним конкурсу вивчення напам'ять Шевченкових поезій.

У конкурсі брали участь учні 2, 3 і 4-ої кляси. Ті, що зголосилися, одержували відповідні карточки, де вписували вивчені твори Шевченка. На кожній лекції української мови проф. Ґрех присвячував 15 хвилин, щоб перевірювати знання віршів, які учні записували на карточку. Після частинних деклямацій своїх зголошених поезій перед цілою клясою професор ставив на карточках свій підпис. Коли прийшов реченець 30-го квітня, багато учнів просили про продовження до половини травня. На велике предиво, я зайняв 3-тє місце у моїй клясі, запам'ятуючи 3,020 рядків, а 4-е місце загально із всіх кляс. Мені придалася тепер моя наука у Венґрові під столом, при якім вчився "на голос" мій 9-літній старший брат Только.

Ще до сьогодні мені звучать дуже знакомо Шевченкові поеми "Кавказ", "Тополя", "До Основ'яненка", "Катерина", "Іван Підкова", "Утоплена", "Тарасова Ніч", "Гамалія" та багато інших. До "Гайдамаків" я брався, але це було понад силу 12-літньому. Ми всі дуже багато скористали, засвоюючи Шевченківські твори і мову, золоті думки, декляматорський хист, а що найважніше – виробляючи пам'ять. Я завжди вчився з одного і того самого Кобзаря і запам'ятовував вірші, вживаючи зорову пам'ять. Коли я деклямував у клясі, я "бачив" перед собою "фотографію" сторінки, на якій була ця частина ві-

рша у своєрідній конфіґурації. Пізніше в житті, коли на університеті у Лювені я здавав переважно усні іспити, я застосовував цю "техніку", уявляючи, наприклад, що якась математична формула була при кінці сторінки.

Руханки нас вчив учитель О. Руснак з Буковини. Він мені подобався і я звернув увагу, що він говорить з іншим акцентом, як інші учителі. Згодом мені хтось пояснив, що він українець з Буковини. Я це прийняв досить просто. Ми були українці з Польщі, а він був українцем з Буковини. Аж трохи пізніше я довідався на лекції географії, що проф. Руснак був з Румунії із провінції Буковини, де жили майже виключно українці. Одного разу він мені звернув увагу, що я вимовляю букву "л" дуже твердо, а я хотів сказати йому, що він її вимовляє дуже м'ягко, але я не мав на це відваги. З усіх вправ мені найбільше подобався скок вгору. Між різними родами цього спорту мені найприємнішим було скок із жердкою, яка була доступна більшість часу. На дозвіллі, або на самоті я проводив багато часу на подвір'ї ґімназії зі жердкою. Будучи відносно малого росту, мені подобалося скакати "так дуже високо".

Білгорай

Маючи посаду у Соколові, батько постійно старався одержати працю у Галичині. Весною 1942 р. батько одержав посаду повітового ветеринара Білгорайського Повіту у Білгораю на Холмщині. Це було тільки 75 кільометрів від Ярослава. Як то було гарно, що на великодні вакації ми могли бути дома.

Населення міста – біля 8,000 душ, складалося у більшості з поляків, менше українців та "православних", як також багато жидів. Це було мале місто в порівнянні з Венґровом чи Соколовом. В місті не було греко-католицької церкви, однак ходити до польського костела

нам не було мови, коли була українська православна церква. Парохом церкви був священик з Буковини (я вже знав що таке Буковина). Батьки заприязнилися з отцем і нам було приємно бути його парафіянами. Ми навіть були у нього у сповіді і причащалися.

Батьки мешкали у половині скромної великої хати під бляшаним дахом. Другу половину займали властителі, які мали у будинку за городом підприємство вудження м'ясних продуктів. Пригадую, що коли, як гонорар, тато привіз із села задню чверть свині, він дав нашому господареві її завудити. Під час вудження я постійно бігав до вуджарні, щоб слідкувати за прогресом процесу вудження. Ось чому ми мали на Великодні Свята свіжо завуджену і дуже смачну шинку. Мені здається, що вона була чи не найсмачнішою шинкою в моїм житті.

Побіч мешкала ремісничa жидівська родина. Вони робили із волокон конопель всілякого роду шнурки та линви. Двох з них ставало у віддалі 25 метрів і, тримаючи в руках якісь веретена, натягали два шнурі руками, крутили ці веретена і в одним моменті зближали їх один до другого. При дотику вони самі спліталися у грубший шнур чи линву. Для мене це виглядало як маґія.

І так, бігаючи від вуджарні до плетення шнурів і навпаки, пройшли мої великодні вакації. Підгодовані і випочаті, ми поверталися до Ярослава. Ми також знали, що відтепер мама або батько зможуть до нас час від часу приїхати, як буде потреба.

Така потреба зайшла незабаром. Коли ми з Тольком "прошкробалися" досить серіозно в бурсі, дирекція ґімназії попросила батька приїхати і полагодити справу. Він скоро приїхав, вичитав "патер ностер" і справу якось полагодив. (Щойно після одержання Пропам'ятної

Книги я довідався з її сторінок, що д-р Теофіль Татарський подарував досить поважну суму на ґімназійну бібльотеку). Про цей інцидент я написав спогад, який був поміщений у Пропам'ятній Книзі. Передруковую його тут в окремому розділі.

Вже за два і пів місяця ми успішно закінчили шкільний рік і дістали привілей вписатися після літніх вакацій – я до третьої, а Только – до четверої кляси. Мені здається, що попри коротких відвідин бабуні Анни і родини в Дрогобичі та нашої сестрички Ірени у Самборі, ми провели наші вакації у Білгораю. Ірена працювала секретаркою у цивільного німця, який був шефом господарських справ на Самбірському повіті, що незабаром стало батькам і нам у великій пригоді.

Знову в Ярославі

Знаючи, в яких жалюгідних обставинах ми мешкали по бурсах попереднього шкільного року, батьки вирішили примістити нас "на станції" у приватній квартирі. Вони знайшли родину, яка за винагороду погодилася нам дати дах над головою і харчування.

Заїхали ми до якихсь старших людей. Він був дрібним урядовцем, а жінка займалася домашніми справами. Їхня двоспальнева квартира містилася на другому "поверсі" (за европейською номенклятурою, житловий будинок із партером та двома підлогами поверх партеру називали двоповерховою "каменицею"). Під будинком була проїзна брама на подвір'я. Від подвір'я на задній стіні були відкриті зовнішні залізні сходи, які мешканці вживали як доступ до помешкань.

Ми мешкали в одній кімнаті із ще одним учнем ґімназії Толька віку. Ми з Тольком спали на однім ліжку, як то часто бувало. Друга спальня була для господарів, однак

у просторій кухні було ліжко, де спала господиня. Вона була дуже неохайною під оглядом особистого вигляду і вбрання. Одного разу наш співмешканець прибіг з кухні і порадив швидко піти до кухні і подивитися на її черевики. І дійсно... вона вбрала лівий черевик на праву ногу, а правий – на ліву.

Харчі були задовільні, бо мама згідно з умовою привозила їй час від часу з Білгораю масло, цукор, муку, навіть ковбасу і шинку. Чи господиня Зося нам все це давала, хто його знає. Крім того мама привозила деякі смаколики. Нам жилося тісно, але незле.

Котрогось осіннього дня мама привезла нам вістку, що батько одержав довгоочікувану посаду на рідних землях у Самборі, що вже було тільки 40 кільометрів від його родинного Дрогобича і що з часом нас перенесуть до дрогобицької ґімназії. Це було завдяки нашій сестричці Ірені у Самборі. Коли звільнилася там посада ветеринарійного лікара, Ірена порекомендовала своєму шефові німцеві свого батька. "Коли Ваш батько є такий працьовитий і відповідальний, як Ви, він має посаду", – сказав німець.

Цікава подорож

Незабаром одного ранку появився тато і сказав нам щось з'їсти та тепліше вбратися. Перед каменицею стояв німецький військовий грузовик. Біля нього стояли два військові в німецьких мундурах – вояк шофер і підстаршина. На грузовику були наші меблі та інші речі, як також незнайомі чоловік та жінка середнього віку. Коли ми з татом також посідали на грузовику біля незнакомих, тато нам їх не представив і не сказав, хто вони є. Ми рушили в дорогу – напрям Перемишль.

У Хирові треба було звернути на схід, щоб подолати останні 28 кільометрів до Самбора. Однак задля незнайомих ми повернули на захід. Ми підозрівали, але, придивившись краще до них, ми вже тепер не мали сумніву, що це були жиди. Ми їх завезли до Нового Санча і вони попращались з нами та подякували. На наше щастя, як тільки вони зникли, появилася німецька військова поліція. Перевірили у нашого підстаршини документи, перекинулися кількома реченнями з нашим батьком і ми рушили тим разом на схід до Самбора. Пополудні ми вже були у Самборі.

Ярослав – Самбір – Ярослав

У Самборі не було ґімназії і батько зразу поробив старання поміж своїми знайомими у Дрогобичі, щоб нас прийняли до ґімназії у його родинному місті. В міжчасі треба було нам продовжувати науку у Ярославі.

Між Ярославом і Самбором було досить добре сполучення поїздом із пересідкою у Хирові.Так почалося їжджження що другий-третій тиждень на суботу-неділю-понеділок до Самбора. Ми скоро довідалися, що Ірена (5-та кляса) та Мирослав (8-ма кляса) Головаті також мали батьків в Самборі. Ми почали їздити разом з ними, тим більше, що Мирослав міг нам служити опікуном в разі потреби. (Я згодом приятелював з Мирославом у Торонті і разом з ним ми допомагали фінансово редакції Пропам'ятної Книги).

У цей час поїзди часто спізнялися і були переповнені. Рідко коли можна було сидіти, бо навіть тоді треба було віддавати місце старшій жінці. На Прикарпатті були повені і люди їздили на північ і захід та поверталися з мішками бараболі та збіжжя. Не раз в натовпі мені діставалося мішком бараболі по плечах і голові, коли мої сусіди поверталися.

Всіх підганяли та тримали порядок брутальні залізничні поліцаї, котрі лаялися польською мовою. Це були німці колишні польські горожани або німецькомовні поляки із західних теренів Польщі. Вони не мали дуже багато симпатії до українців. Вони також мали за завдання арештувати жидів, які, як українці або поляки, втікали поїздами до безпечних криївок на заході.

Одного разу у Хирові, вже у поїзді до Самбора, ми попали на око такого поліцая. Казали мені і Толькови висідати і зайти з ним до одної кімнати будинку станції. Наказав нам спустити штани, як також молитися. Самозрозуміло, що ми йому сказали, що ми сини повітового ветеринарійного лікаря у Самборі і просили, щоб зателєфонував до шефа Ірени. Це його, здається, переконало і він пустив нас назад до поїзду, який, на щастя, ще не від'їхав.

В неділю ми бігали на Дністер купатися. Коли ми перший раз наближалися до місця купелі, завважили над берегом малий горбок з каміння і на ньому великий залізний хрест із терновим вінком.

Самбір

Помешкання

Нас чекала мама у досить просторому помешканні у камениці при одній з головних вулиць міста, яка вела до залізничного двірця. Майже з другого боку вулиці – масивний триповерховий головний адміністративний будинок Самбірського повіту, де працювала наша Ірена і у якім мав також своє б'юро наш тато. Положення ідеальне для всіх, крім нас, "ґімназистів". У Самборі не було ґімназії!!!

Двоповерхова камениця мала сутерини (помешкання у пивниці), а зі заду на кожному поверсі – залізний ґанок,

який тягнувся вздовж цілої задньої стіни. При одному кінці, дещо віддаленому від входів до помешкань, були дві неогрівані тоалєти для всіх мешканців поверху, бо в помешканнях були тільки ванни і умивальки. Зимою треба було вбиратися тепло, щоб піти за потребою, і тому зимою люди там довго не висиджували.

Господарка

Поза будинком було велике подвір'я, де з одного боку був цілий ряд великих комірок. Вони були замалі, щоб тримати коня, але цілком вигідні для свиней, курей, гусей і всілякого іншого дробу та кріликів. Був це воєнний час, коли майже не можна було купити у склепах м'яса чи яєць. Тому наша мама і доходяща служниця займалися господарством.

Раз на рік приходив різник і торгувався з мамою за ціну різання свині і виготовлювання ковбас, шинки і т.п. Звичайно, за роботу різник забирав собі частину свині та гроші. Кухня перетворювалася на фабрику м'ясних продуктів. Ми з Тольком завжди дуже хотіли бути при цій цікавій праці, коли можна було поласувати свіжими м'ясними продуктами включно з гречаною кровавою кишкою.

Під оглядом харчування ми жили в достатках...

Моє здоров'я

По якомусь часі батьки завважили, що я став дещо анемічним і без енергії. Проявів якоїсь хвороби не було. Рішили взяти мене до лікара. Пішов я з батьком до малої чепурної одноповерхової хати на гарній бічній вулиці положеній досить близько від нашого помешкання.

Лікар привітався з батьком дуже сердечно. Не було сумніву, що вони не тільки були дуже добре знайомі, але радше товариші зі школи, бо зверталися до себе "на ти". Після докладного обстеження мойого тіла і чомусь язика лікар повідомив, що нема познаки якоїсь хвороби. Однак лікар порекомендував, щоб я на якийсь час перестав їздити до ґімназії у Ярославі та добре харчувався і відпочивав дома.

Перед відходом, на моє здивування, лікар попросив батька, щоб він десь сховав його і його родину. Ось щойно тоді я собі здав справу чому. Лікар був жид і товариш батька із шкільної лавки дрогобицької ґімназії за австрійських часів. Батько пояснив товаришові, що якби він не мав жінки і дітей, тоді напевно постарався б це зробити. Однак тому що німці за переховування жидів часто карали всіх смерттю, він не може ризикувати родиною. Лікар зрозумів.

Жиди

Наш батько мав багато товаришів жидів зі шкільної лавки і навіть вмів говорити по їдіш. (Про це я довідався в Атлянтік Сіті 1967 року від наймолодшого брата батька Олеся, коли він приступав до жидів туристів і говорив з ними по їдіш. На здивування, як він знає їдіш, він мені сказав, що мій тато також цю мову знав, бо вони виростали у дільниці Дрогобича майже поруч жидівських хат і бавилися із жидівськими дітьми. Вони кликали його "Олєсік кім ци гея"). Він переживав долю своїх товаришів жидів, однак не міг їм багато допомогти, бо це було ризикованим.

Як у більшості міст, жиди в Самборі переважно жили сукупно в однім кварталі міста. З приходом німців їх спочатку не переслідували. Однак прийшов час, коли жиди, які жили у місті поза тим кварталом, мусіли пе-

ренестися туди. На вулицях, які вели з кварталу, стояли неозброїні жидівські поліціянти з білими опасками на рукаві. На них видніла синя давидова зірка. Вони мали доручення нікого не випускати, крім тих, що мали офіційний німецький пропуск.

До нас час від часу заходила жінка, якій мама продавала яйця, муку цукор. Мені мама не казала, хто то є.

Отець Володимир Івашко

Отець Івашко був родом із Судової Вишні і дуже добре знав нашу родину ще з років нашого перебування у моєму родинному місті. Родина Івашків була тут відома, патріотична і дуже поважана. З її рядів вийшло чимало знатних громадян, які були у проводі шкільництва та міста. В молодих літах, попри духовне покликання, Володимир був одним з визначних членів льокальної команди копаного м'яча, згодом її тренером, а по висвяченні капеляном. З його сестрою Любомирою Крукеницькою та її дітьми Володимиром, Любомиром і Зенею ми бачимося під час відвідин Судової Вишні. Приймають нас дуже гостинно, як родину.

Помимо того, що ми ходили до сповіді і причастя у римо-католицьким костелі, як ми мешкали у Венґрові, батьки рішили, що прийшов мені з Тольком час приступити до сповіді і першого причастя у нашому обряді. 1939 року, під час наших вакацій в Дрогобичі і Карпатах, вони звернулися о допомогу до о. Володимира Івашка. Він на цей час був сотрудником у головній греко-католицькій церкві міста Самбора.

З Дрогобича ми проїхали з батьками поїздом до Самбора цих 40 км і взяли фіакр до церкви. Для батьків було приємно побачитися після дев'яти років з молодим Володимиром Івашком зі Судової Вишні, який

тим разом був у священичій реверенді. Після короткої пригадки правд віри і підготовки о. Івашко нас висповідав та, досить швидко відправляючи Службу Божу, нас запричащав. Навіть грамоти першого причастя були готові, і ми з ними та о. Івашком сфотографувалися. Не знаю, де тепер є ця фотографія, яку ми в родині зберігали.

Коли ми пращалися не прийшло ані нам, а тим більше батькам, на думку, що за чотири роки ми будемо мешкати у Самборі і що ми будемо з ним часто бачитися.

Згодом ми бачилися з о. Володимиром Івашком у Канаді на пластових таборах і з'їздах Пласту – він як капелян канадського Пласту, а я як зв'язковий юнацького куреня, чи член Станичної Старшини Торонта.

Галичина за німців

За німецької окупації (червень 1941 – травень 1944) Галичину називали німці Дістрікт Ґаліціен, як частину Ґенерального Ґубернаторства. Це було 25 років після кінця Першої світової війни. Майже вся українська інтеліґенція та українці, які служили у Першій світовій війні в австрійській армії, говорили німецькою мовою. Багато старших віком вищих старшин німецької армії, колишні старшини австрійської були ознайомлені з аспіраціями галицьких українців. Деякі з них навіть симпатизували, головно, коли в минулому служили в армії разом з галичанами. Однак явні виступи українців проти окупантів були швидким зацікавленням Ґестапо і були брутально придушувані.

Українці мали можливість у "твердих рамцях" організувати промисловість, шкільництво, сільське господарство, льокальний транспорт, купецтво і спорт.

Чи не найбільше організованого зусилля вони присвячували справам заготівлі, головно, сільськогосподарських продуктів, щоб прохарчовувати не тільки військо, але також висилати їх до Німеччини. Тому у кожнім повіті важливими особами були цивільні "ляндвіртшафти". Вони не тільки накладали на селян і фільварки "континґенти" – вимір заготівлі, але також дбали про те, щоб селяни мали відповідне знаряддя льокального або німецького виробу для господарки. Моя сестра Ірена працювала секретарем у такого "ляндвірта" у Самборі. Знаю, що вона мала благородний вплив на деякі його рішення в користь селян.

Однак німці обмежували середнє шкільництво. Вони дозволили відкрити тільки відносно малу кількість колишніх польських ґімназій і тільки в українській мові. Щоби дати можливість для якнайбільшої кількості учнів одержати ґімназійну освіту, українські ґімназії заповнювали шкільні кімнати кляс дуже "тісно". Наприклад, у моїй клясі у Дрогобицькій Державній Ґімназії було 81 учнів!

Клюб копаного м'яча "Дністер"

У Галичині (Дістрікт Ґаліцієн) існувала ліґа копаного м'яча, куди входили у більшості команди, які існували ще за Польщі. Із десятки команд пригадую собі: "Україна" (Львів), "Скала" (Стрий), "Довбуш" (Коломия), "Карпати" (Станиславів) (Івано-Франківськ), "Поділля" (Тернопіль) і самозрозуміло, "Дністер" (Самбір). Духовним опікуном клюбу і приятелем змагунів "Дністра" був о. Володимир Івашко.

Як колишній найкращий змагун команди копаного м'яча у Судовій Вишні, він бував присутній на тренінґах клюбу. Коли м'яч опинювався поза грищем біля нього, він підносив реверенду догори і справно копав

його як подачу під ворота. Коли клюб виїжджав на змагання поза Самбір, він часом їздив з ним.

Змагуни його любили і поважали помимо того, що це були в більшості молоді мужчини з родин, які до церкви не ходили, як також так звані "батяри", які донедавна, поза школою, проводили час з колєґами на "копанім". Отець Івашко знав, що вони не ходять до церкви і тому котрогось дня запросив їх на свою читану Службу Божу. Майже всі змагуни прийшли і "витримали" цю майже годину. На запит, як їм подобалося, вони відповіли, що так, але трохи "задовго". Коли о. Івашко пообіцяв, що якщо всі будуть приходити, він зможе, тільки для них, відправляти Службу Божу за півгодини. І так всі змагуни включно з "батярами" приходили молитися до церкви на півгодинну Службу Божу свого опікуна і душпастира.

Було це літо 1943 року – літні вакації. Мені було 13, а Толькові 15. Ми були фанатиками "Дністра" і не пропускали ні одних змагань у Самборі. Ми навіть дуже хотіли їздити з клюбом на змагання "Дністра" у інші міста. Батькам це не дуже подобалося, однак коли о. Івашко запевнив, що він нами займеться, часом вдавалося їх випросити о дозвіл.

До Львова ми їздили автобусом на змагання із найкращим клюбом "Україною", куди також їхало досить багато самбірян. На змаганнях ми сиділи разом з Тольком на трибуні і верещали кожний раз, як "Дністер" був під воротами "України". Коли "Дністер" "дав ґоля", ми виходили зі себе. За нами сидів якийсь старший лисий пан з паличкою, мабуть, фанатик "України". Він вже не міг "себе стримати", закричав на нас нецензурно і вдарив Толька паличкою по голові. Після того наш ентузіязм трохи прохолов. Все ж таки ми були задоволені, бо "Дністер" зіграв внічию з багато кращим суперником – "Україною".

Як ми випросили у батьків поїхати до Коломиї на змагання бойків з "Дністра" із гуцулами з "Довбуша", собі не пригадую. Ми їхали майже цілий день поїздом прикарпатською залізничною лінією через Дрогобич, Стрий, Долину, Калуш, Станиславів (Івано-Франківськ). Крім нас було ще двох хлопців, які їхали з батьками. Було дуже весело, багато співів та жартів та гри в карти. Грали в ремі-бридж (цинциличку), "тисячку" і покер. Ми ходили по поїзді і "кібіцували" (приглядалися до гри і слідкували) і так засвоювали картярські знання, але не звички. Це дало нам можливість тепер познакомитися із змагунами, яких гру ми подивляли на грищі. Однак, що найважніше, була нагода побачити перший раз прикарпатську Україну.

В Коломиї ми ночували у гостиниці, яка була в центрі міста недалеко ратуші та великого польського костелу. Порівняно з самбірською, а тим більше із дрогобицькою ратушами, коломийська ратуша була відносно мала. Ми були заскочені, що через ринок проходили залізничні рейки, але не вірили, коли нам оповідали самбіряни, що рейки є на це, щоб на ніч завозити цю ратушу до великої шопи. На ратуші і костелі були великі годинники, які "вибивали" кожну годину. Спочатку ми не звертали уваги, але коли пішли спати, мусіли вислуховувати 24 удари дзвонів, бо годинники на той час не були синхронізовані. На другу ніч ми вже такі були змучені, що тих 24 ударів навіть не чули. Мені здається, що наші бойки із Самбора дали собі раду у змаганнях копаного м'яча з гуцулами з Коломиї.

Пізно в понеділок вечером ми приїхали до Самбора. Не хотілося вставати у вівторок рано о четвертій годині, щоб сісти о п'ятій годині на поїзд до Дрогобича. Почавши від учителів, всі хотіли знати, чому нас не було у понеділок. Ми щось мусіли видумувати, а тільки найкращим товаришам могли хвалитися, що були в Коломиї. Не всі нам вірили.

Клюб "Дністер" мав свою домівку недалеко ринку. Там змагуни і симпатики сходилися вечорами та в суботу, щоб грати в більярд, столовий теніс ("пінґ-понґ") і карти. Нелегко було мені дістатися до стола, щоб грати в "пінґ-понґ", бо багато старших, які мали першенство. Крім того був постійний брак бальончиків, і коли вони тріскали, треба було їх ліпити ацетоном. Прийшов час, що взагалі було неможливо їх купити. Справа для нас покращала, коли наша сестра Ірена десь нам їх роздобула. Тоді старші давали нам стіл за гру нашими бальончиками. Крім того ми "кібіцували" при грі в ремібриджа. Только, вищий ростом і вже "кавалєр", часом присідався грати, коли не появилося досить гравців і коли він мав гроші. На жаль, мене "малого" не допускали грати.

Дрогобицька Державна Ґімназія
з українською мовою навчання

Так як в Ярославі, так і в Дрогобичі в назві ґімназії не було, що вона "українська", бо для німців Україна не існувала, але в ґімназії панував український патріотичний дух і учнями були виключно українці. Як я згадав повище, кляси були переповнені. Як нас з Тольком прийняли під час шкільного року 42/43 і для нас знайшлося місце за лавкою, мені дивно.

Підозріваю, що на це рішили два фактори. Батько був у молодому віці активний і відомий у місті і, правдоподібно, знав деяких учителів, і може навіть директора. Крім того на ті часи, коли були суворі недостатки, наш батько був добре ситуований і міг трохи "помастити", де було треба. І так я став учнем число 81 у третій клясі.

У клясі я мав відразу не тільки товаришів, але аж двох двоєрідних братів-однолітків Ігоря Дахнівського і Романа Грицьківа. Перший був сином батька сестри Франі

(Францішки) із Самбора, а другий – сином батька сестри Тосі (Антоніни) із Б'ялої Підляської. Може не цілком припадково мене посадили у лавці біля Романа. Таким чином, я не чувся аж так чужим. Мені вже було легше поширювати коло товаришів, яких прізвища, крім Антона Кота, Ореста Федаша, Ореста Німиловича, Наді Швед, Галини Лукавської і Богданни Веприк, собі не пригадую. Орест і Галина були самбірянами тому ми з Орестом ближче товаришували, а пізніше на Американському континенті належали до старшопластунського куреня "Гірські Орли". Галина і її молодша сестра Ірена (з третьої кляси) стануть Толькові у майбутньому в пригоді. З Богданною, вже Велигорською, я часто зустрічався у Торонті.

Мені не було легко з наукою, тому що у Ярославі більшість учнів були з мішаних польсько-українських теренів з польських шкіл, тоді як тут знання учнів української було бездоганне. Моє знання української "рихтельно" перевіряла учителька української мови Калужняцька. Я стояв серед кляси майже цілу 45-хвилинну лекцію, і вона мене, дощенту збентеженого, перепитувала. Як я витримав це, не розплакавшись, не знаю, але на це поскаржився батькові. Щось сталося, бо мене Калужняцька більше не чіпала і навіть дала мені оцінку "добре" на свідоцтві. Взагалі мої оцінки на нім не були дуже блискучі.

За те на перервах я досить добре навчився грати у "штолі". До гри треба було мати п'ять округлих натуральних камінців.

Житлові умовини

Шкільні заняття заповняли повністю перших 5 днів тижня та в суботу до полудня. Ми, як майже всі самбіряни, дослівно вискакували в суботу зі школи і гнали

пільною дорогою (паралєльною до Стрийської) на залізничну стацію, щоб "скочити" на поїзд до Самбора. В понеділок ми вставали о четвертій годині ранком, бо о 5.15 від'їздив поїзд до Дрогобича. Ми везли з Тольком по одній важкій валізці, повній харчів на цілий тиждень, щоб там, де ми мешкали, могли для нас варити їсти. (У воєнний час по склепах багатьох харчів не було). Ці тяжкі валізки треба було нести тих чотири кільометри з віддаленої стації до центру міста[24]. Я мав і легшу валізку, бо Только був завжди багато більший за мене. Він ішов із старшими самбірянами, а я залишався позаду і мусів "підбігати", і також просити їх трохи почекати. І так ми мусіли мучитися кожного понеділка, щоб на час являтися на першій лекції в ґімназії.

Із самого початку ми мешкали у бабці Анни Татарської, нашого батька мами. Однак не довго, бо їй, старенькій, було досить важко варити для нас їсти, а головно, давати постіль. Крім того від бабці було далеко до ґімназії.

Згодом ми жили у батька наймолодшого (на 14 років молодшого) брата Олеся. Він перед війною з фінансовою допомогою нашого батька студіював електричну інженерію у Празі і в цей час був у міській адміністрації Дрогобича шефом відділу електричної та газової мережі. (Цікаво, що згодом він був відповідальний за електричні системи публичних будинків міста Філядельфії). З дружиною Марусею і 8-літньою донечкою Калиною він мав модерне помешкання у новій чотириповерховій камениці. Тут також жив з нами мій двоєрідний брат, однокласник Роман Грицьків.

На неділю до Самбора

В суботи пополудні і в неділю у Самборі ми бігли літом купатися у Дністрі, "на могилу". В цім місці над берегом Дністра був малий горбок із річкового каміння, а на нім

[24] Коли за Австрії будували залізницю у Дрогобичі, міська рада не дозволила її близько будувати до хат, тому що в льокомотивах палили вугіллям і часто з комина "вибухали" іскри та запалювали стрихи на хатах. Крім того багато неграмотних людей думали, що це "нечиста сила", "дідько", сидить в льокомотивах і тягне поїзди.

великий залізний хрест із терновим вінком. У цій братній могилі були закопані москалями українські патріоти, яких москалі закатували у самбірській в'язниці в останні дні їхнього "визволення" західних земель України в роках 1939-41. Крім того треба було робити шкільні задачі, брати лекції фортеп'яна та вправляти.

В неділю ранком ми ішли з батьками до церкви на Службу Божу, яку часом відправляв о. Володимир Івашко. Під церквою ми зустрічали своїх товаришів самбірян з дрогобицької ґімназії. Після "церкви" ми домовлялися з ними про плян дня, а саме Дністер, Дністер і Дністер (ріка, змагання клюбу та домівка клюбу "Дністер"). Ми також ходили з батьками, не дуже охочо, на громадські "імпрези" відсвятковування українських національних свят та річниць. На одній імпрезі ми завважили, що у мужеськім хорі співав тенором "Бодьо" Куцан, "король" стрільців "Дністра", якого ми убожали і завжди кричали "Бодьо! Бодьо!", коли він був з м'ячем під воротами противника. У моїй пам'яті до сьогодні закарбувався образ цього хору з "Бодьом", який співає пісню "Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служить...". (Яке було моє розчарування, коли я 27-літнім підступив до "Бодя" у Чікаґо, а він собі мене не пригадував).

Часто в цей сам час приходила до церкви батька молодша сестра Франя з чоловіком Дмитром Дахнівським та синами Мироном й Ігором. Наш вуйко Дмитро, ґімназийний учитель, був тоді шкільним інспектором на самбірську округу. У молодості він був добрим змагуном копаного м'яча і передав ці здібності своїм синам. Тому Мирон і Ігор зразу "по церкві" бігли на одну незабудовану міську "парцелю", щоб там грати в копаний м'яч у недільних черевиках з іншими фанатиками цього спорту. Коли тета Франя поскаржилася моєму батькові, що вже не спроможна нові недільні черевики для

них купувати, він купив їм нові гарні черевики. На наступну неділю вони вже в них копали м'яч. У Чикаґо, вони оба успішно грали в українській команді сильної міжетнічної ліґи копаного м'яча. Згодом Мирона син Яро, внук Дмитра, грав на воротах у збірній копаного м'яча США.

Батькова праця

Так, як у Венґрові, батька завданням було дбати про те, щоб сілько-господарські тварини були здорові і постачали здорові харчеві продукти в першу чергу для німецьких окупантів і льокального населення. Треба було в організований спосіб боротися із всілякими пошестями серед коней і худоби. До батька диспозиції був транспорт у формі урядової брички з парою коней і фірманом. Батько "щепив" худобу, давав застрики запобіжних лікарств шприцею у селах чи районах, де кидалася пошесть. Крім того проводив інспекції у міській різні і печатав м'ясо. Часто цілими днями не було його дома.

Як приклад, кинулася на коней заразлива хвороба шкіри, т. зв. "пархи". Задля цього одну комірку на нашому подвір'ї перетворили на "газову камеру", де задом заходив кінь і тільки голова була зовні. У камері, задля сірчаного газу спалювалося сірку. Тим займався батька молодий помічник. (Одного разу, коли батько йому платив місячну платню, він зажадав певну суму "на УПА". Порадившись з мамою, батько це робив, повіривши на слово працівника). Згодом це стало в пригоді.

Настав час, коли серед корів почала поширюватися хвороба, якій можна було запобігти щепленням. Однак після застрику корови часом діставали короткотермінований параліч. Якось після такого щеплення, вже під вечір, батько вертався домів. З лісу вийшли озброєні

молоді мужчини і представили себе як УПА. Вони зажадали пояснення, чому корови спаралізовані. Батько пояснив, що це тимчасове, що він український патріот і що реґулярно платить данину на УПА. Упісти подякували і побажали щасливого повороту домів. Все ж таки дома батько висловлював побоювання, щоб "на біду" якась корова не захворіла. Тому на другий день ранком він задзвонив до війта цього села і з полегшою довідався, що все добре.

Щоб забезпечити курей від пошесті, проводилося їх щеплення. Коли треба було провести таку акцію у великому селі, батько передав мені і Толькові по одній частині села. І так я, тринадцятьлітній юнак, став на один день ветеринаром. Як допомогу мені приділено двох старших людей села, котрі ішли дві хати наперід закликали господинь ловити кури, щоб мати їх готовими до щеплення. Малою шприцею я впорскував лікарство у грудь курки. Господарі були здивовані, що ветеринар виявлявся малим хлопцем. За щеплення ми брали одного золотого або яйце. Господині ставилися до мене дуже прихильно. Запрошували до хати на перекуску. В одній хаті господиня якраз спекла у печі пироги (бараболя з цибулею і сиром, завинута наполовину тістом). До сьогодні згадую ці смачні ще гарячі пироги з квасним молоком.

Крім адміністративної праці у канцелярії, батько проводив приватну практику лікування тварин. Одна стандартна операція, яку батько виконував у нас на подвір'ю чи по селах, було "валашити" молодих коней мужеського роду (так зв."оґєрів"), які після операції вирізування "бальончиків" ставали спокійними "валахами" і були здібними до праці на господарці. Польська і німецька влади слідкували, щоб тільки найкращі расові молоді коні залишалися до запліднення кобил.

Вакації у Теребовлі

Недовго ми натішилися присутністю нашої Ірени в Самборі. Її шефа перенесли до Теребовлі, де він став головою німецької адміністрації. Він дуже просив Ірену, щоб вона поїхала з ним, бо він високо оцінював її професійну секретарську працю. Літом 1943 року я дістав від Ірени запрошення провести у неї вакації. Поїхав я поїздом через Львів до Тернополя, де чекала на мене Ірена із шофером німецького намісника. Мала вона помешкання у п-ва Козаків, директора школи, у якій так недавно вона коротко вчила під час московської окупації.

У Теребовлі Ірена повела мене до проф. Володимира Губіцького, який повернувся з Венґрова до своєї родинної Теребовлі. Він був тепер власником великого магазину із інструментами та іншими речами, потрібними до домашньої і сільської господарки. Для мене це була велика приємність, бо я велику частину мого часу проводив в його склепі і допомагав обслуговувати покупців. Це були головно селяни, яким я показував обережно коси, серпи, граблі, вила і т.п. Там працювала приємна молода панночка Стеня, з якою проф. Губіцький пізніше одружився. Згодом вони жили з дітьми у Нью-Йорку.

Найбільше часу я проводив на чудовому басейні. З одного боку впливав до басейну невеликий потічок, а випливав з другого. Вода була чистенька і мала під час пропливу загрітися в басейні. Положення басейну було біля великої скелі, неподалік старого (в руїнах) замку теребовельського князя Василька, що творило дуже мальовничу картину. Крім того Ірена ходила зі мною на прогульки чудовими околицями біля берегів ріки Серету.

Знову до ґімназії

Після таких гарних вакацій не було легко повертатися "до книжки". Тим разом у Дрогобичі ми мешкали у бурсі при вулиці Шкільній дуже близько ринку і не треба було довозити харчі із Самбора. Через брак місця ми з Тольком спали в однім ліжку, де мені завжди здавалося, що він займав його більше як половину. Добре, що ліжко було під стіною і як Только мене попихав, я не мав можливості впасти на підлогу. У великій кімнаті нас спало вісім. Посередині був стіл, де всі "мали вчитися".

Був це час, коли німецька армія відступала, і навіть часом московські літаки появлялися над Дрогобичем, де були дві рафінерії нафти. У місті на всіх вікнах будинків висіли "стори" з чорного паперу, які вечером спускали надолину. Був це також час "викликати духів". Наш деревляний стіл не мав у собі цвяхів і тому надавався до таких сеансів. Сіло нас за стіл десять хлопців. На столі був порцеляновий таріль, а на нім запалена свічка. Погасили світло в кімнаті. Мовчки кожний мав тримати два пальці, якблизько можна, до краю тареля без того, щоб його діткнути. Надумали "викликати" дух Шевченка. Всі у напруженні. Після декількох хвилин, захитався чорний папір на одному вікні. Ми всі застигли у переляку, але дух Шевченка не появлявся... "Це вітер, бо ми забули замкнути одно вікно, нехай хтось перевірить," – сказав хтось відважний. Цими словами порушено "ритуал". Кінець сеансу. Так, вікно було підчинене. Однак ми вже ніколи не пробували викликати духів.

Щоб піти на ринок, ми мусіли проходити попри площу, під стіною, де німці, за попереднім повідомленням плякатами, публично розстрілювали людей. Було це головно за три катеґорії "злочинів" – членів УПА та інших

повстанців, заручників (коли зник у повіті німецький вояк чи цивільний, з найближчого села арештували 10 заручників і коли в даний термін зниклі не повернулися), як також за переховування жидів. Одного разу я був присутній на такім розстрілі. Відтоді я дуже боявся проходити тамтуди вночі. На нещастя, це було по дорозі до бабці Анни Татарскої. Коли, по вечері у бабці, я вночі повертався до бурси, тоді я з великим переляком та із максимальною швидкістю пробігав попри цю площу. Тепер цей цегляний мур став пам'ятником. На нім скульптор вирізьбив барельєф, який ілюструє цю траґедію українського народу.

Війна вже близько

Осінню 1943 року вже було ясно, що німці програють війну і радянські війська, масово підкріплені американською технікою, незабаром окупують Галичину. На галицьких землях появилися численні українські втікачі з центральних земель України. Це були переважно люди з вищою освітою, які прямували на захід. Їх треба було тимчасово приміщати по домах. Через нашу хату у Самборі перейшло багато таких втікачів, яких мама старалася примістити і харчувати у нас в хаті. Під час наших перебувань на суботу і неділю ми з ними мусіли тиснутися в хаті. Тому що ми мали великий фортеп'ян, п'яністи і співаки давали нам "концерти".

У квітні 1944 року дирекція ґімназії на швидку руку видала всім учням свідоцтва закінчення поточного шкільного року 1943/44. Так я несподівано "закінчив" 4-ту клясу.

Я повернувся до Самбора сам, бо Только раніше зголосився до "Юнаків" – допомогових частин німецької армії і від'їхав до Німеччини на вишкіл. Наша сестра

Ірена вже осінню 1943 року виїхала на університетські студії у Берлінському Університеті. Мені було дуже скучно без Толька, і я вирішив, не сказавши батькам, також зголоситися у Самборі до комісії набору хлопців до "Юнаків". Коли я майже перейшов комісію, з'явився батько і переконав лікара, що я не маю доброго здоровля. На тім моя "військова служба" скінчилася.

Багато наших знакомих вже масово виїжджали, чим могли, на захід. В місті щораз менше залишалося української інтеліґенції. Однак мені здавалося, що батьки не поспішали.

Коли ми довідалися, що вже ідуть бої за Львів, батьки почали пакуватися, бо могила над Дністром, де були поховані українські патріоти, замордовані три роки тому, нагадувала нам, що нас чекає. Нарешті, коли від напряму на Львів вже можна було чути гарматну стрілянину, батько знайшов власника вантажного авта, який за всі наші меблі, а головно, за чудові креденси і фортеп'ян, іншу хатню обстановку та за велику свиню, готову до зарізу, погодився відвезти нас до Кракова. Ми швидко поскидали речі, спаковані у скрині, харчі, постіль та, між тим, також дивани. Все це майже заповнило відкритий зад тягарівки. Ми попращалися із сусідами. Мама сіла в кабіну, а ми з татом сіли на речах і рушили в дорогу. Так з початком травня 1944 року, ми покидали нашу рідну землю і стали Скитальцями[25].

[25] Батьки вже ніколи не повернулися на рідні землі, а я 1992 року відвідав Самбір та попросив нових мешканців показати мені помешкання, з яким я пов'язую багато гарних споминів нашого дворічного перебування у цім місті. Воно не здавалося мені таке велике, як залишилося в пам'яті.

СКИТАЛЬЦІ

До Кракова

Коли ми досягли головну дорогу на захід, ми побачили, що ми не були одинокі на дорозі. В дійсності майже без перерви як далеко можна було сягнути оком дорогою старалися їхати всілякого роду середники транспорту. В більшості це були вози з кіньми, на яких сиділи цілі родини із всіляким домашнім добром. Їх обганяли гарніші вози із добірною парою коней, на яких сиділи вигідно більш заможні люди. Тут і там були вантажні авта, які з великим трудом обганяли всі вози.

Ще два роки тому ми з татом їхали цією дорогою вантажним автом з меблями на схід. Ми поверталися після 10-річного заслання на рідні землі. Німці в цей час успішно воювали далеко від нас на схід від Дніпра. Ми тоді не думали, що за два роки будемо втікачами. Вони виявилися бути цими двома роками із моїх теперішних 79, які мені доля дозволила жити на моїй батьківщині Україні.

В другий бік поспішали відділи німецького війська та вантажівки задля підкріплення фронту. Вони не толєрували перешкод на дорозі і грубо поводилися із втікачами, які часто мусіли з'їжджати на бік дороги на вимоги військової поліції на мотоциклях з причепою.

Ми просувалися повільно, так що нас застала ніч на половині дороги, бо в ніч їхати було небезпечно. Ми зупинилися в малому містечку, де переспалися на постелі зі заду кабіни, в якій спав шофер. За вісім годин їзди ми із середньою швидкістю 12 км на годину подолали віддаль приблизно 100км.

Ранком шофер, власник тягарівки, знайшов приятелів, які за великі гроші, чи за щось в натурі, заповнили йому збірник бензиною.

На другий день було легше їхати, бо було багато менше возів на дорозі. Була на це причина. У цім містечку, здається Кросно, починалася дорога через Карпати на Словаччину, якою легко можна було дістатися до Австрії і Відня. Туди прямувала більшість галицьких втікачів.

Краків

Пополудні ми в'їхали до Кракова та після блукання по місті заїхали під каменицю, де мешкав мами молодший брат Михайло. Наш шофер підганяв нас із зладовуванням наших речей якомога швидше, поспішав, щоб повернутися якнайшвидше до Самбора. Ми багато разів думали, чи вдалося йому щасливо повернутися домів. Він взяв поважний ризик, допомагаючи нам в останній хвилині вирватися з обіймів московського медведя.

Вуйко Михайло і його родина віталися з нами дуже сердечно і багато сліз пролилося після довгої розлуки. Мешкання вуйка Михайла було досить просторе, і ми досить легко змістилися там із своїми речами.

Вуйко Михайло служив у Галицькій Армії і під час боїв з поляками за Львів боровся по українській стороні, однак згодом одружився з полькою та спольщився. Дістав гарну державну посаду у Кракові. Мав дві доньки,

Ядвіґу та Галіну. Вони були старші за нас, однак коли 16-літній Только відвідав Краків, він собі дуже сподобав гарну 18-літню бльондинку, двоєрідну сестру Галю. Це була для мене перша нагода запізнати мого вуйка, з яким, через одруження з полькою, мої батьки не утримували нормальних родинних відносин. Вуйко Михайло виявився мені веселим і дуже гарно оповідав всілякі віци. Так як моя мама, він мав замилування до музики, гарний голос і великий репертуар українських пісень. Наша присутність і постійний вжиток української мови розбудив у нім українську свідомість і, на здивування його жінки, він виспівував з нами цілий ряд українських пісень.

Ядвіґу я знав, бо приїздила до нас в гості до Самбора зі своїм німецьким нареченим. Тим разом вона мені і мамі показувала красиве місто Краків. Їздили ми трамваями, які були подібні до львівських. Відвідали якийсь цвинтар та могилу когось з родини, але хто то був, собі не пригадую. Самозрозуміло, ми поїхали у славний центр міста – кракедани і королівський замок Вавель. Там ми послухали удари дзвону годинника на Вавелі, якого удари передавалися через польське радіо, щоб кожний поляк міг наставити годинник. За тим годинником все діялося в Польщі на вавельський час.

В міжчасі батько зголосився у Кракові до відповідного "міністерства" Ґенерального Ґубернаторства з проханням о дозвіл в'їзду до Райху задля одержання там професийної праці. Без цього не можна було просуватися дальше на захід, тому що границя Райху була у віддалі тільки 100 кільометрів на захід. Після майже двох місяців у гостинному домі вуйка Михайла, нарешті повідомлено батька про такий дозвіл. Тепер треба було їхати дальше поїздом і тому ми мусіли залишити більшість речей у Кракові. Тяжко було розставатися з тим всім "добром", яке ми привезли із собою на тягарівці. Нам

дозволили поставити одну скриню до товарового вагону і взяти зі собою тільки дві валізки на особу.

У німецький Reich

З Кракова до Opeln на Горішньому Шлезьку (тодішньому Oberschlesien) було недалеко, бо тільки 150 км. У Кракові ми сіли на пасажирський поїзд, у якому на окремих вагонах вже не було написів "Нур фір Дойче". Відчувалося, що ми їхали поїздом цілком нормально як пасажири, бо батько їхав на професийну працю. У вагонах було чути переважно німецьку мову, хоча тут і там було чути інші мови. Не пригадую, чи я чув українську.

Opeln

За три години ми були в Opeln і я тоді почув українську мову, якою говорило старше подружжя. Однак ми з ними не зав'язували розмови, бо нас відразу взяли на автобус та завезли до триповерхового будинку, де ми мали тимчасово перебувати.

Пізніше виявилося, що це був переходовий табір для професийних людей з можливістю затруднення по фаху у Райху. Ми одержали кімнату на третьому поверсі під дахом. Було там горячо, бо це був початок місяця липня. Ми себе потішували, що варто трохи потерпіти, бо це тільки на короткий час. Вже можна було себе безпечно чути. Ми харчувалися у загальній їдальні, де, після короткої черги, наливали зупу і давали їсти на тарілки. Однак мама зуміла часами виторгувати деякі полегші.

Після двох тижнів ми тут одержали нові персональні документи із знимками для чужинців, яким можна було постійно проживати в Райху. На жаль, моє ім'я перекрутили на Sense, що значить по німецьки коса. У майбутньому треба було торгуватися за привернення мені мого ім'я Zenon.

На разі ніхто не думав, що німці не зможуть втриматися на своїй землі без додаткових озброєних людських ресурсів. Задля цього вони організували Volkschturm, який складався із мущин від 40-го до 50-го року життя. Вони рівно ж покликували молодших до допоміжної служби у Німеччині. Позатим все було нормально. Можна було телефонувати і, самозрозуміло, посилати листи. Мама скористалася цією можливістю і повисилала листи до Ірени, свого брата у Райхенберґ (Ліберец у колишній Чехословаччині) та військовою поштою до Толька.

Батько часом ходив на інтерв'ю і старався дістати працю якнайдальше вглиб Райху. В цій справі їздив він поїздом 75 км на захід до багато більшого міста Бресляв. Одного дня тато взяв мене зі собою. На мене Бресляв зробив враження великого, модерного міста. Широкі вулиці і хідники, будинки більш модерні. Крім трамваїв, більше публичного транспорту обслуговували модерні тролєйбуси. Після відвідин великого масивного будинку батько сказав мені тільки, що дістав працю.

Після повороту до Opeln батько повідомив нас, що ця праця була у Liegnitz (Legnica) тільки 75 км на захід від Бресляв, тобто тільки 150 км на захід від нашого місця перебування. Ми були розчаровані, бо сподівалися батька праці багато дальше на захід. Це означало, що незабром знову треба буде втікати. Праця була у заступстві молодшого лікара власника малої клініки домашніх звірят, якого покликали до Volkschturm. Ми навіть довідалися адресу і телєфон клініки. Мама знову розіслала листи до всіх, подаючи нову адресу.

Коротко перед від'їздом з Опельн, Ірена повідомила, що збирається виходити замуж і запросила нас на її вінчання із абітурієнтом берлінського університету Андрієм Козаком із Теребовельщини. Батьки втішилися і повідомили її, що ми приїдемо, яктільки ми влаштуємося на новій адресі у Ліґніц.

Одно було добре, бо вже не треба було пакуватися. Ми мали тільки чотири великі та дві малі валізки і одну велику дерев'яну скриню. Дві більші валізки і скриню можна було дати до товарового вагону нашого пасажирського поїзду. Ось так ми вирушили у невідоме, подальше від воєнних дій.

Одинокими познаками війни, були поналіплювані на ваґонах знаки у формі V, що означало перемогу. Друге це були сильветки злодія, який краде вугілля. Воно заохочувало всіх, задля військових витрат, щадити енергію. Третьою наліпкою було постать якого чужинця, чи шпіона, який прислуховувався до розмов з долонею при вусі, із словами "Фінд Герт Міт". Було це задля стримування від розмов стратегічної вартості.

Подорож була нормальна і вигідна, бо був це поспішний поїзд, який зупинявся тільки один раз, а саме у Бресляв, де ми були з батьком тільки два тижні тому. Ось так, наприкінці липня, за півтора години, ми опинилися на залізничній стації у Ліґніц.

Liegnitz

У римських хроніках Tacitus, 1004 року, про Magna Germania місто Ліґніца згадується у латинській версії як Liggidum, однак тут вже були у VII-му столітті перші поселення ґерманських племен. Пізніше місто стало славним, тому що 9-го квітня 1241 р. біля нього, на "Ліґніцких Полях", відбулася битва між монгольською ордою і християнськими військами під проводом польського князя Генрика. Монголи повністю розгромили християн і сам князь Генрик був убитий. Однак після битви монголи поспішно повернулися на схід, бо помер на сході їхній хан Оґедій і треба було вибирати там нового хана. В такий спосіб західна Европа уникнула того великого спустошення, яке постигло Київське і Галицьке князівства.

За часів Пруського Королівства і Райху, Ліґніц був адміністративним центром Нижнього Шлезька. В околиці міста відкрито великі зложжя мідяної руди, і тому Ліґніц став центром мідяної індустрії. Тут також містилися різного роду середні та фахові школи, як також славна школа мистецької їзди конем. Тут у чудовому великому триповерховому будинку містилася знаменита і славна ґімназія, до якої я мав учащати.

Приїзд до Ліґніц

На залізничній стації у Ліґніц нас вітала пані Ганнельоре Берґер, жінка ветеринарійного лікаря, німця, якого батько мав заступати. Вона була середнього віку, гарна, висока і поставна та зробила на нас добре враження. Пані Берґер зразу занялася нашими баґажами. Велику скриню і чотири валізки вона залишила на стації для пізнішої достави до свого помешкання, решту запакувала до багажника свого авта. Згодом пані Ганнельора посадила нас у своє авто і ми рушили в місто. Підчас їзди ми з подивом поглядали на дуже гарні чисто утримані вулиці і чепурні камениці. Місто нам подобалося.

Нарешті, недалеко від центру міста, ми опинилися на вулиці, якої назву собі не пригадую. Камениці по обох боках вулиці були три, або чотироповерхові з камінними фасадами. Мені тоді здавалося, що ми були у досить заможній частині міста. Пані Берґер зупинилася біля одної такої каменици і ми по вигідних сходах зайшли на третій поверх. Ми зайшли до її просторого помешкання через велике фоє, гейби почекальні, з якого були різні двері до інших його частин чи кімнат. Тут пані Берґер представила нам їхню десятилітню доньку-одиначку, Марію. (При першій нагоді батьки мені строго наказали, щоб я був до неї чемний і її не дрочив). Згодом пані Берґер завела нас до дуже простої умебльованої кімнати з вікнами на вулицю, у якій ми мали мешкати.

Все було гарно вивіноване, включно з ліжками, до вигідного перебування нашої родини. (Це була колишня вітальня). Милою несподіванкою були листи від Толька, вуйка Ярка і Ірени.

За якийсь час пані Берґер винайняла для мене одну кімнату на четвертому поверсі з вікнами і малим бальконом на вулицю. Не можна було собі уявити кращих умов після спартанщини у Кракові та Опельн.

Мама мусіла вживати кухню пані Берґер, і тільки один раз я почув її скарги до тата, що вона має з нею деякі малі непорозуміння. Поза тим ми мали задовільні домашні харчі, помимо того, що вже відчувалися деякі труднощі у їхній закупівлі по склепах. На жаль, батько вже не мав контакту зі селом.

Батькова праця

Одне з перших завдань батька було зголоситися до головних ветеринарів Нижнього Шлезька та міста Ліґніц. Пригадую собі, що тато до цього приготовлявся, щоб зробити добре враження. Вишукував у ще не зовсім розпакованих валізках свої папери включно із дипльомом із Віденського Університету.

Він повернувся не зовсім задоволеним. Виявилося, що оба німці ветеринари зверталися до себе з титулом "доктор", але коли переглянули батька кваліфікації, зверталися до нього "герр Татарскі". Вони батькові пояснили, що вони оба мали докторати з ветеринарії, тоді коли батько мав, на їхню думку, тільки бакалавра. Поза тим вони високо оцінили батька кваліфікації як ветеринарійного лікаря, як також його професійне знання німецької мови і видали батькові відповідні уповноваження для практикування ветеринарії у Ліґніц та у Нижньому Шлезьку.

Клініка домашніх звірят приміщувалася у помешканні пані Берґер. Пополуднями і вечерами велике фоє помешкання перетворювалося у почекальню, яка заповнювалася людьми із своїми звірятами. До його раптового покликання до війська, ветеринар Берґер провадив цю клініку в асисті своєї дружини.

Батько ніколи в житті не мав до діла з того рода звірятами, бо дотепер займався кіньми, худобою, свиньми та домашньою господарською птицею. Тепер треба було батькові починати практичну працю у клініці домашніх звірят таких як псів, котів та навіть папуг. На щастя, пані Берґер навчилася біля чоловіка дуже багато і тим ставала батькові в пригоді. Однак він досить швидко опанував лікування нового роду "пацієнтів" і після якогось часу вже давав собі раду, коли з якихсь причин пані Берґер не могла бути присутньою. Самозрозуміло, що пані Берґер мусіла платити батькові якусь відповідну платню, бо мені виглядало, що батьки "мали гроші".

До Берліну

Вже при прибутті до Ліґніц батьки повідомили паню Берґер, що за два тижні ми мусимо поїхати на тричотири дні до Берліну на шлюб їхньої доньки Ірени. З деякими застереженнями вона погодилася. В п'ятницю рано ми взяли поспішний поїзд до Дрезден, де ми мусіли почекати дві години на поїзд до Берліну. Це нам дало можливість піти на коротку прогульку по місті. Ми були захоплені його красою. (Нам навіть не прийшло на думку, що все, що ми подивляли, буде знищене і спалене разом з населенням за 5 місяців, протягом одного дня).

Під вечір Ірена і Андрій привітали нас на стації у Берліні. Це була дуже сердечна зустріч з Іреною після майже однорічної розлуки. Її наречений Андрій був дуже пристійний та веселої вдачі і нам дуже подобався. Ми, а го-

ловно я, були трохи здивовані, коли вони нас повели до ще одного поїзду, а не до трамваю. Ірена мусіла нам пояснити, що вона живе досить далеко і туди треба їхати або міським поїздом S-Bahn, або підземкою U-Bahn. Ми заїхали до помешкання якоїсь німкені, де Ірена віднаймала одну кімнату. Німкеня нас гарно прийняла і якось всіх примістила. На другий день, в суботу, трохи з Андрієм, а трохи з Іреною ми оглянули найважніші об'єкти величезного столичного міста німецького Райху. Ми були приголомшені величезними будівлями, широкими вулицями, пам'ятниками і парками. Мене найбільше цікавило їздити S-Bahn і U-Bahn, які дуже швидко перевозили маси людей. Хотів під кінець сам їздити, але Ірена і батьки не дозволяли. Найкраще мені подобався S-Bahn, бо можна було, відповідним вибором поїздів, швидко оглянуту місто з одного кінця до другого.

В неділю ранком Ірена вбралася, що мала найкраще, і виглядала дуже гарно, бо в тих воєнних обставинах не можна навіть було думати про весільну білу сукню. До дуже скромної української греко-католицької церковці ми поїхали автом якогось доброго знакомого Андрія. Підчас вінчання було присутніх досить багато людей, переважно їхніх товаришів-студентів, таких як Юрія Шанту і Михайла Сулиму, яких я знов зустрів у Торонті. (Андрій був якийсь час головою Українського Студентського Товариства у Берліні). Був також присутній їхній добрий знакомий інж. Андрій Кішка[26], який вже працював у німецькій адміністрації. Серед старших людей я завважив, цілком несподівано, деякі знакомі обличчя, а саме панства Козаків з Теребовлі з їхньою 17- літньою донькою Дарцею. У них Ірена колись мешкала підчас своїх двох перебувань в цім місті. По вінчанню ми поїхали до малого готелю, де у гарно умебльованій кімнаті відбулася скромна і нечисельна весела весільна гостина до пізного вечора. На жаль, про якусь пошлюбну подорож не було мови.

[26] Інж. Кішка два і пів року пізніше влаштував мене на стипендії у Лювенському Католицькому Університеті та мене одинокого із українських студентів запросив на своє весілля.

На другий день нам треба було повертатися ранішнім поїздом, знову через Дрезден, до Ліґніц. До міста Дрезден ми не виходили, бо не було часу. Поїзд до Ліґніц приїзджав скорше, як ми думали. Незабаром ми вже були "дома". Пані Берґер була задоволена короткою відсутністю батька.

Reichenberg - Liberec

Два тижні пізніше, я поїхав з мамою до тодійшого Reichenberg, яке було в тодійшому Судетенланд, щоб відвідати свого рідного брата Ярка. Перед війною це 80,000-не місто було у Чехословаччині і називалося Liberec. 1938 року Німеччина напала на Чехословаччину. Словаччина стала автономною, тоді як Чехію, з її дуже розвиненою індустрією, потрібною Німеччині, вона окупувала. У північній Чехії, дистрикті Ліберец з головним містом Ліберец, були околиці, де жило чимало німецькомовного населення. Ці терени Німеччина долучила до Райху, назвала їх Судетенлянд, а головне місто перезвала на Reichenberg.

Так як батько і вуйко Михайло, мами молодший брат Ярко боровся за незалежну Україну у рядах Української Галицької Армії. У відступі перед Червоною Армією, він перейшов з малою частиною Галицької Армії до Чехословаччини і там залишився. Він студіював економіку на Празькому університеті і дістав працю у банку в місті Ліберец. Там він одружився з тамтешньою німкенею, фармацевткою Герміною. Вони не мали дітей. Коли ми їх відвідували, вуйко Ярко був хронічно хворий, жив дома і не працював. Тета Герміна працювала тільки доривочно, бо мусіла опікуватися чоловіком. Тета Герміна говорила чеською мовою, але з вуйком Ярком говорила німецькою, бо він, так як мама, знав її ще зі Львова і з австрійської армії. Вони нас дуже гарно принимали і ми провели декілька гарних днів у Ліберці.

Ми оглядали це дуже гарне історичне місто, якого ім'я вже появилося в старовинних документах вже 1348 року. Попри чудові церкви і ратушу у ґотицькому стилі були також модерні будівлі. В той час мені імпонували високі будинки, яких поверхи я числив. Пригадую собі один такий будинок у Ліберці аж на 6 поверхів, у якім колись працював вуйко Ярко.

Адреси вуйка Ярка і тети Герміни я собі не пригадую, проте знала її мама, Ірена і Только, який підчас війни їх відвідував підчас службових роз'їздів. Ці координати стали дуже визначними і цінними, тому що після війни, коли ми були порозкидані по "світі", ми могли писати до вуйка Ярка і тети Герміни у вільній Чехії і тим способом знову "знайшлися".

До ґімназії

Після поїздок - "вакацій" у Берліні та Ліберцу прийшов вже час думати про мою науку у ґімназії. Ми мешкали в середмістю і я повинен був вписатися у вищезгадану чудову ґімназію. Пані Берґер поцікавилася цією справою і нав'язала контакт із кимсь у ґімназії. У домовлений час вона також пішла зі мною і батьком до заступника директора. По представленні мого свідоцтва четвертої кляси (виставленого перед кінцем року) заступник директора рішив, що було б відповідно, з огляду на не цілком добре знання німецької мови, повторити четверту клясу.

Прийшов перший шкільний день. З тяжким серцем і з деякою дозою страху пішов я сам до ґімназії. Там була гурма учнів, які голосно і жваво говорили по-німецьки, однак я не все розумів. Я мусів якось розпитати за моєю клясою і туди помаршерував. Знайшов ще десь місце на лавці. Почалася перша лекція, яку проводив якийсь старший учитель і давав всі інструкції щодо поведінки

та розкладу лекцій, включно із зміною приміщення на різні предмети. Мої однокласники дуже уважно слухали і записували. З великим трудом я також це старався записувати, підглядаючи нотатки у мого сусіда. Учитель також нам роздав книжки з деяких предметів. Виявилося, що учитель знав, що я є авслендер, і тому наприкінці лекції він покликав мене до себе і дав мені копію надрукованих інструкцій, а також дещо пояснив. Це було дуже гарно. На тим перший день школи закінчився. Дома я мав можливість, з допомогою мами, докладно простудіювати ці "реґуляміни" і зрозуміти, як треба буде в школі поводитися. Переглянув також книжки.

На другий день я пішов до школи вже з легшим серцем. Взяв книжки, котрі було потрібно цього дня, і помандрував у відповідну клясу. Навіть перекинувся кількома словами з двома-трьома однокласниками. Інші дивилися на мене із зацікавленням, бо завважили вчора, що мене чомусь покликав учитель, опікун нашої кляси. На перервах ми виходили на велике подвір'я школи, де всі розбігалися і грали різні гри. Наразі я тільки приглядався. Під одним муром я завважив, що одна група моїх однокласників грала якусь гру. Вони, з віддалі яких 5 метрів кидали 1 пфеніґ і хто кинув свій пфеніґ найблище до муру, той їх всіх собі забирав. Я рішив принести на другий день пфенінґи. І так я з ними запізнався.

Ґімназія у Ліґніц

Майже всі учителі були старші віком, тому що молодші останніми часами були покликані до війська або до Фолкштурму. Однак наш учитель історії був відносно молодим. Після якогось часу я завважив, що він завжди виглядав змучений, і я довідався від товаришів, що він був хворий. У лекціях історії він любив вживати два вислови "аллердінґс" і "ґевіссер массен" і тому учні після якогось часу звертали до себе голови з легкою усмішкою. Бували дні, коли він бував дуже змучений, і тоді він сідав та просив одного учня читати один розділ з

книжки історії. Звичайно, той що читав додавав відповідних місцях “аллердінґс” і “ґевіссер массен” – улюблені звороти учителя, щоб в той спосіб розсміяти цілу клясу. Тоді більшість з нас “дусилися” від сміху. Учитель щось помічав, але, дрімаючи на кріслі, не реаґував.

Після трьох місяців я досить добре розумів шкільне німецьке і собі вже якось давав раду з предметами крім німецької і латини. Перше, тому що вимоги були дуже високі, тоді як я писав по-німецьки на рівні першої ґімназійної. Найгірше було з латиною, тому що старший віком учитель був дуже строгий. Він ходив повільно по клясі, підходив до якогось учня, і завдавав йому якусь форму дієслова німецькою мовою і вимагав швидкого перекладу на латинську. Вже сама німецька граматика є складна і треба часом вживати у питанню помічне дієслово “ворден”, “верден” або “ґеворден” з даним дієсловом. Часто, як учні заповільно або неправильно відповідали, він тягнув учня за вухо, або давав йому легку орфайґе -легкий удар в лице. Мене він не питав, бо знав що я маю труднощі швидко зрозуміти докладно питання – чи то минуле, теперішнє, майбутнє, чи перша, друга третя особа, множина... Однак кожний раз коли, він зближався до моєї лавки, я був в страху.

Одного дня, через непорозуміння в котрім приміщенню буде його лекція, ціла кляса повернулася пізно з перерви. Він стояв при вході до кляси і всім по черзі давав орфайґе. Після удару більшій частині учнів, він заявив, що його болить вже права рука, і він тоді покінчив бити нас лівою. На щастя, я був одним з останніх, бо удар лівою рукою не був такий сильний.

Перед Різдвом батько пішов на побачення з учителями та дістав якесь свідоцтво. Оцінки з більшості предметів мали слова “цу беуртайлюнґ” – тобто до майбутнього оцінення. Там порадили йому взяти для мене приват-

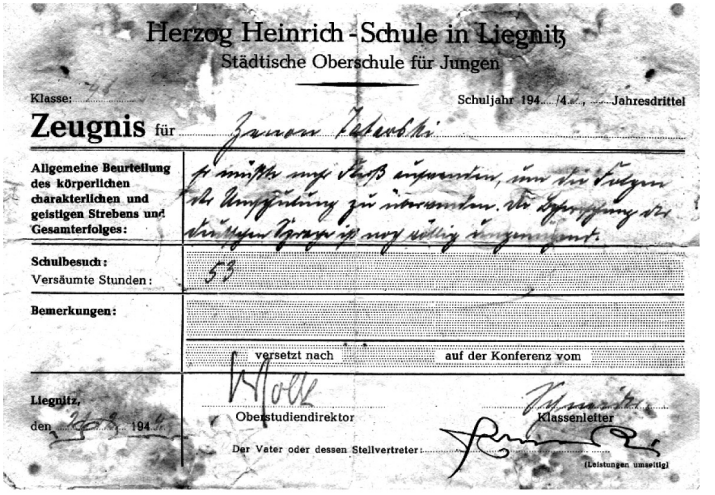
Herzog Heinrich-Schule in Liegnitz
Städtische Oberschule für Jungen
Klasse:
Schuljahr 194../4.., ..Jahresdrittel
Zeugnis für
Allgemeine Beurteilung des körperlichen charakterlichen und geistigen Strebens und Gesamterfolges:
Schulbesuch:
Versäumte Stunden:
Bemerkungen:
versetzt nach
auf der Konferenz vom
Liegnitz, den
Oberstudiendirektor
Klassenleiter
Der Vater oder dessen Stellvertreter:
(Leistungen umseitig)

ного репетитора з латини. У Ліґніц була одна українська родина, втікачі так як і ми. Чоловік був у Галичині ґімназійним учителем латини. Жінка мала 12-річного сина з попереднього подружжя. Учитель дуже радо погодився, бо їхній син не ходив до школи і міг би зі мною мати товариство. Два рази на тиждень я ходив до них на лекції. Вони мене гарно приймали і тішилися, коли я трохи спілкувався з їхнім сином. Син був трохи дивний. Лекції латини на жаль не зовсім допомогли мені піднести швидко моє знання латини. Пізніше батьки мені сказали, що їхній син був недорозвинений. Вони боялися післати його до німецької школи, звідки німці (жорстокі під тим оглядом) могли б його скерувати до психіятричної лікарні, з яких діти часто не поверталися.

Приїзд Толька

Так як обіцяв у листі, в половині жовтня появився Только. Пані Берґер відчинила йому двері і покликала нас. У військовому мундурі, стрункий і високий, бо виріс за останніх шість місяців. Виглядав дуже елегантно, як молодий вояк, помимо своїх 16-ти років. За плечем

кріс. Після привітань батьки з гордістю представили його пані Берґер. Вона була мило заскочена і від того часу ще краще ставилася до нас.

На жаль, він був у нас тільки два дні, бо він був у службових роз'їздах і вступив до нас, не беручи офіційної відпустки. Я був зацікавлений його крісом, але він не дозволяв мені його брати до рук. Однак він мені запропонував, що як є доступ до порожньої пивниці, він дасть мені один раз стрілити. На жаль у нас такої пивниці не було. Спали ми у моїй кімнаті на одному ліжку так як шість місяців тому у дрогобицькій бурсі. Тоді ми оба були учнями української ґімназії, а тепер Только був вояком німецької армії а я ґімназистом німецької ґімназії. На другий день рано я попросив Толька відпровадити мене до ґімназії, де я міг похвалитися таким моїм братом і зробити на однокласників відповідне враження.[27]

Приїзд стрийка Олеся з родиною

З початком місяця грудня завитав до нас наймолодший (на 14 років молодший) брат батька Олесь з дружиною Марусею і 9-літньою донькою Калиною. Вони, як всі інші втікачі, були в дорозі на захід, бо фронт вже зближався. Нам було, з одного боку дуже приємно їх бачити, а з другого боку їхній приїзд був для нас пересторогою, що незабаром майже певно нам також треба буде думати про дальшу втечу. Фронт посувався на захід і здавалось, що німецька армія не могла зупинити радянські війська.

Пані Берґер вже тепер з вирозумінням прийняла наших гостей, бо в тім часі у місті та околицях було вже досить багато біженців німців з теренів на схід від Опельн. Вона відступила їм одну кімнату і вони були задоволені, що можуть зупинитися та відпочити.

---

[27] Только служив у так званих "Юнаках", допоміжніх з'єднань для німецьких повітряних сил, де були хлопці у віці 15 до 17 років. Ці частини були організовані по різних національностях. Только вступив один з перших у березні 1944 року. Після вишколу, через добре знання німецької мови та маючи гарну поставу, Толька приділили до пропагандивної групи. Він їздив по різних таборах українських втікачів і заохочував своїх ровесників вступати в ряди Юнаків і Юначок. Коли були зголошення він супроводив іх поїздом на вишкіл. Це йому давало можливість нас два рази відвідати у Ліґніц. Рік пізніше, в українському таборі втікачів у Англійській Зоні Німеччини, де я вчився в ґімназії, до мене підійшли два старші учні і зказали мені, що якийсь Анатоль Татарський запросив їх вступити і вони вступили до "Юнаків".

У місті почало бракувати основних харчів і навіть як вони були, можна було купити тільки обмежену кількість на особу. Стрийко Олесь знав, що Маслосоюз чи Центросоюз вивезли зі Львова один або два вагони харчів і що вони були тепер у місцевості недалеко від нас. Одного дня я поїхав туди зі стрийком. Нелегко було цей магазин знайти, але після розпитів ми нарешті представилися при ляді досить великого будинку. Ми думали, що нам дадуть харчів скільки ми схочемо, але дали нам всего тільки по кільограмові. Ми були розчаровані, бо передбачали, що за два-три місяці ці харчі так чи так впадуть в руки тих від яких ми втікали. В кожному разі ми привезли досить добра, щоб гідно відсвяткувати Різдво.

У ґімназії можна було завважити відсутність деяких учнів, включно з моєю клясою. Атмосфера була понурою, бо всі відчували, що Німеччина дефінітивно програє війну. Стрийки дискутували з батьками дальшу втечу. Батько не був готовий знову збиратися в невідоме з кількома валізками. Він сподівався, що буде можливість повернутися до освободженої Польщі і що він дістане у Польщі якусь посаду. Мама була готова втікати до певної міри задля мене, бо боялася, що мене можуть в останній хвилині взяти до війська. Я хотів їхати зі стрийками. Вони були рішені втікати дальше.

Покидаю батьків

Два тижні перед моїми 15-тими уродинами мама мене спакувала в одну валізку і наплечник та по пращальнім обіді ми всі подалися на залізничну стацію. Ми купили квитки до Дрездену і пішли на перон, де мав від'їздити наш поїзд. На наше здивування не було аж так багато людей. Поїзд був спізнений, але коли після якогось часу приїхав поїзд, він не був наш. Чекали аж до вечора, а наш поїзд таки не появлявся. Батьки рішили з нами по-

пращатися, але обіцяли що ще прийдуть і принесуть з дому щось їсти. На жаль, наш поїзд приїхав за пів години і я вже не побачив моїх батьків аж 12 років пізніше на нашім вінчанню. Батьки напевно прийшли знову на стацію, однак напевно на їхнє розчарування, і з тим полегшу, нас вже не було.

Це був поїзд, може один з останніх, з Бресляв до Дрезден. Він був тим разом переповнений вже переважно німецькими втікачами. Ми були щасливі, що ледви могли запхатися до вагону. Народу було маса, як оселедців у пушці. Самозрозуміло, ми мусіли стояти в коридорі і сидіти на наших валізках. Віддаль 150 км, яку нормальний поїзд долає за три-чотири години, ми "то їхали, то ставали", цілу ніч і щойно біля полудня прибули до Дрездену. Тоді першенство мали поїзди, які довозили зброю на, вже не так далекий, фронт і поверталися з награбованим.

Ошац

Тут на стації чекала нас велика несподіванка. Стрийко не хотів своїм очам вірити, коли побачив свого і мого батька двоєрідного брата Філька Валіґури з дружиною. Їхні мами, з дому Коссак, були рідні сестри. Я його не знав, навіть з оповідань. Він цікавився долею моїх батьків і жалував, що вони зробили рішення залишитися у Ліґніц. Філько Валіґура мав відрядження у недалекому місті Ошац на посаду Тройгендера у таборі, де під охороною проживали вивезені на працю робітники з Польщі і Галичини. Філько обіцяв, що знайде в Ошац для нас помешкання. Стрийки рішили скористати з його пропозиції і купили квитки на поїзд до Ошац.

Місто Ошац невелике, понад 10,000 населення, але відоме ще від 17-го століття як центр розвитку і продукції

різного роду ваг. Чим займалася його індустрія попри ваги на тодішні часи ми не знали.

Ми поселилися на партері якогось будинку. Попри вікна нашого помешкання були вузькоторові рейки, якими часом проїздив малий поїзд із замкненими товаровими вагонами. Коли б ми відчинили вікна і мали в руці 4-метровий патик то можна було б діткнути вагон, але навіть я не відважився б це зробити. Поїзд в ночі не їздив, а підчас дня це нам не перешкаджало.

Недалеко від нашого помешкання була висока гора під якою ми не знали що діялося. У горі з нашого боку був невеликий отвір, котрим заходили робітники. З другого, недоступного боку, напевно були великі двері до фабрики "ваг".

Це був час бомбардування німецьких міст Аліянтськими літаками, а головно індустрії. Одного дня ми почули сирени і не знали що це значить. Згодом ми довідалися, що так попереджали населення гучними сиренами, які можна було чути по всім місті. Перша сирена Форалярм, яка звучала менш тривожно попереджала, що бомбовики ще далеко, але летять в нашому напрямі - треба було бути готовим до бігу до сховищ. Коли другою була тривожна алярмова сирена, ми і близьке населення втікали до того отвору у горі і там перебували у досить великій залі. Третій рід сирени відкликував перший і другий алярми. Бігати не треба було часто, бо Ошац, помимо "заводу ваг", не мав якоїсь стратегічної вартості.

В Німеччині вже було менше харчів, як колись, і треба було ограничувати продаж харчів для населення. При реєстрації у міській адміністрації нам видали індивідуальні картки з купонами на закуп харчових продуктів таких як м'ясо, масло і навіть молоко. Для родин з дітьми чи для вагітних жінок були полегші. Коли в

магазині хтось бажав замовити м'ясо, він мусів представити свою картку, і офіціянт вирізував ножичками купони на 50 або на 100 грамів. Це саме відбувалося у реставрації. Кінського м'яса можна було купити подвійну кількість. Коли ми йшли до реставрації, тілки я замовляв кінське м'ясо, хоча воно було солодкаве. Я це робив мабуть тому, що голод по бурсах навчив мене все їсти. Крім того я знав, що коні є чистіше звіря, як свині чи корови.

До Берліну

При моїм виїзді з Ліґніц я мав від батьків доручення поїхати до Ірени у Берлін. Тому як тільки ми опинилися в Ошац, ми написали листа до Ірени і Андрія, щоб впевитися, що вони ще там є. Щойно по двох місяцях ми одержали від них вістку, що я можу їхати. 6-го квітня 1945 (чотири тижні перед кінцем війни), я спакувався, подякував стрийкам за опіку і рушив сам в дорогу до Берліна. Стрийки і Калинка супровожали мене на залізничу станцію і посадили мене на поїзд до Лайпціґ[28].

У Ляйпціґ я взяв напівповний поїзд до Берліну, бо до розбомбленого Берліну багато людей не їхало. Однак біля малого міста Дессав, центру Райху[29], поїзд зупинився серед поля, бо була тривога. Всі пасажири мусіли висідати швидко з поїзду без багажу і розбігтися по полі. По короткому часі був Ентварнунґ і після повороту до поїзду з великою полегшою я заважив, що моя валізка і наплечник були там, де я їх залишив. Після цього я без пригод приїхав до Берліну.

Berlin

Тепер треба було давати собі раду у великому Берліні, хоча я мав Андрія адресу. Добре, що я в цей час вже добре вмів говорити німецькою мовою і не було алярмів.

---

[28] Вже за два і пів року, осінню 1947-го я відвідав їх в Оснабрік у північно-західній Німеччині, тодішній англійській окупаційній зоні. Я був вже по матурі і був в дорозі на студії у Лювенському Католицькому Університету в Бельгії. Згодом, осінню 1956 року я знову мешкав у стрийків у Філядельфії підчас короткої інженерної праці в американській інженерній фірмі.

[29] Дессав мені запам'ятався, тому що, на деяких тодішних мапах пов'язаних з тривогою, показували Дессав як ґеоґрафічний центр тодішного Райху. Це був центр щораз то більших кіл, котрі показували в якій віддалі від центру Райху є різні міста.

Знав я, що треба було взяти С-Багн до стації Борзік Штрассе, а звідтам десять хвилин ходу до Андрія помешкання камениці на третьому поверсі, однак назви вулиці я собі тепер не пригадую. Знав я, що німкеня, у якої Ірена і Андрій мешкали, називалася Фрав Фріде. Пані Фріде мене очікувала і гарно привітала, але ані Ірени, ані Андрія не було.

За годину прийшов Андрій і повідомив мене, що Ірена вже три тижні тому виїхала з Берліну бо очікувала дитину. В той час німці висилали вагітних жінок поза місто, бо часті налети Аліянтських бомбовиків на Берлін спричинювали вічні алярми і втечі до пивниці, чи до бункрів. Це було не під силу для жінок в такому стані. Ірену скерували досить далеко до села Добберкав положеного 100 км на захід від Берліна на північ від Маґдебурґа. На наступний день, 7-го квітня, ми святкували Андрія уродини.

Помимо того, що Совєтські війска були вже 60 км від Берліна по східньому боці ріки Одер, ми мали поїхати до Добберкав за два дні, бо Андрій мав полагодити ще декілька важливих справ на Гохвіртшафт Інституті Берлінського Університету. Цей інститут був дуже близько і ми навіть харчувалися там у студентській реставрації. Сніданок ми їли в хаті і пригадую собі, що пані Фріде дуже денервувалася коли я кроїв на столі хліб гострим ножем. Я дуже уважав, однак одного разу мені рука поховзнулася по столі і я таки “заїхав” ножем у стіл. До сьогодні, коли собі це пригадаю, мені робиться дуже прикро, що я добрій пані Фріде задіяв шкоду.

Nach Dobberkau

На третій день, спаковані у чотири валізки, ми зійшли на вулицю і рушили в дорогу до У-Багн. Раптом форалярм! Ми бігом, щоб якнайшвидше добігти перед аляр-

мом до підземки, але при першій головній вулиці вже трубів алярм. Андрій знав, що недалеко був публичний бункер, який був три поверхи під землею. Ми побігли туди. Мені не було легко з двома валізками бігти по сходах надолину. Андрій скорше був на долині і повернувся мені помагати при останньому поверсі. Просиділи ми у бункері пів години і з полегшою почули Ентварнунґ. Тим разом треба було двигати валізки три поверхи на вулицю, а при вході до У-Багн знов таскати їх надолину по сходах, де під землею ми взяли поїзд на залізничну стацію. Ледви прибігли на час перед від'їздом нашого поїзду до Маґдебурґа. Коли ми всіли на поїзд я відчув який я був змучений, і пообіцяв собі більше до Берліну не повертатися. Коли брати до уваги постійні налети аліянтстських літаків, треба було подивляти, що С-Багн і поїзди курсували майже нормально, бо німці вміли всілякі шкоди швидко направляти.

За дві і пів години ми прибули до Маґдебурґа, столиці стейту Саксон-Ангальт і там взяли поїзд на північ до Штендаль головного міста дістрикту цієї назви. Штендаль мав тоді приблизно 20,000 населення і до Доберкав було вже тільки 25 кільометрів. Не пригадую якою транспортацією ми дісталися до Добберкав. Ірена тішилася нашим приїздом, бо не була певна чи мені вдасться в останні дні війни дібратися до Берліну, як також чи Андрій зі мною зможе вирватися вчас з-під бомб на захід.

Liselote Krieger

Ірена запізнала нас із відносно молодою Фрідою Кріґер, господинею розлогого двору і досить великих земель. Вона мала десятилітню доньку. Її чоловік, так як більшість молодих мущин села, служили у німецькому війську на західному, південному або східному фронтах. Німці найбільше боялися східнього фронту через московську жорстокість і мені здається, що її чоловік

там служив. Від нього останніми часами не було вістки. Тому вона розуміла долю українських втікачів від тих самих москалів та ставилася прихильно до нас.

Її господарство було одним з найбільших господарств села Добберкав, яке начислювало біля 300 осіб німецького населення не числячи примусових робітників зі сходу Европи. На її господарстві ми застали двох таких робітників-поляків. Вони чекали на кінець війни, щоб повернутися до Польщі. При господарці жив також Карль, старший сивий чоловік, льокальний німець, який займався двома тяжкими великими кіньми. Кожного ранку він збирав на Кріґерів підводі-плятформі від кожного господарства алюміньові збірники із свіжо надоєним молоком і доставляв їх до молочарні у Штендаль. Після повороту із Штендаль він виконував кіньми всілякі господарські роботи. Коли Кріґерка говорила з Карльом, я нічого не розумів, бо вони зі собою говорили льокальним німецьким говором "platdeutch". До кінця мого побуту у Добберкав вони могли мене "продати" цим німецьким діялектом.

Кінець Другої Світової Війни

8-го травня 1945 р. закінчилася капітуляцією Німеччини Друга Світова Війна. Німці були приголомшені, поляки тішилися, а ми не знали яка буде наша доля. Ірена і Андрій наразі не могли думати про якусь дальшу подорож. Андрій вчився з підручника англійської мови, яка мені здавалася трохи дивною, бо вимовлялося не так як було написане.

Не пригадую собі чи Андрій і Ірена знали, що на підставі договору в Ялті, Добберкав і його околиця включно із Штендаль мали бути у радянській окупаційній зоні. Однак в цей час тут не було жадної присутності військ переможців чи окупаційної влади.[30]

[30] В останні дні війни американські і англійські війська загналися поза майбутню "залізну завісу" і відступили. Їх тимчасову присутність в нашій околиці я пізніше відкрив на лісовій галявині біля поля нашої господині у формі порожнього картонного пакету з дивним написом "бреакфест". В той час москалі були зайняті грабіжжю і бешкетованням в Берліні і забрало їм трохи часу щоб очунятися і зайняти повністю їхню окупаційну зону. До цієї совєтської зони входив німецький стадт Саксон-Ангальт із його столицею Магдебург, містом Штендаль та селом Добберкав.

Незабаром появилися окупаційні англійські військові і один старшина перебрав в селі адміністрацію.

Моя допомога в господарстві

Час від часу господиня просила мене щось допомогти при господарці, бо поляки вже працювали тепер тільки так щоб дістати їсти. (Щоправда старший поляк розповідав, що він залишився б, коли б Крюґерка погодилася з ним "спати"). Вона одержала для мене від війта посвідку, за підписом англійського офіцера В. А. МкКінней, яка мені дозволяла до кінця квітня працювати в полі в годинах від сьомої раном до сьомої вечером.

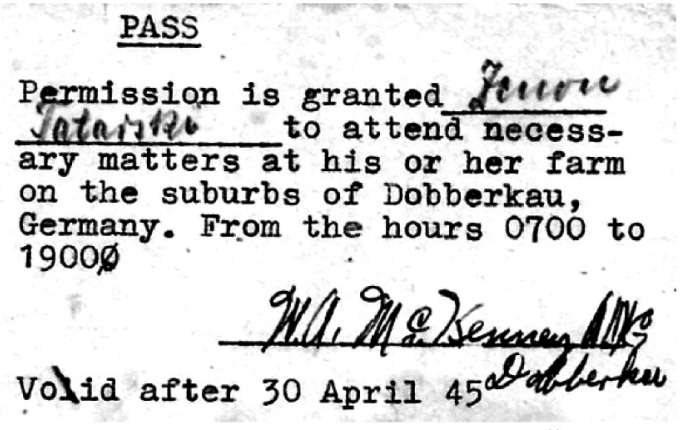

PASS

Permission is granted Jenne Tatarin to attend necessary matters at his or her farm on the suburbs of Dobberkau, Germany. From the hours 0700 to 1900Ø

W.A. McKenney Lt/C

Dobberkau

Voïid after 30 April 45

Їздив я рано з Карльом, який зі мною вживав поправну німецьку мову, і помагав йому збирати в селі молоко. Я ішов пішки, піднімав банку з молоком і ставив на платформу. Коли банки були для мене затяжкі, він злазив з підводи. В цей спосіб він міг собі заощадити годину часу на роботі в господарці.

Карль навчив мене як доїти корову і Кріґерка попросила мене їздити ровером з ведром на пасовисько де паслася корова, яка недавно народила телятко. Телятко вже продали на заріз і тому я виконував функцію "телятка",

бо інакше, мені пояснювали, вона може перестати давати багато молока в майбутньому.

Зміна влади на Радянську

Одного дня, під кінець травня, появилися по селі оголошення, які повідомляли, що село Добберкав і дооколишні терени провінції Саксон-Ангальт будуть окуповані радянськими військами. Ірена, а головно Андрій[31] були затривожені. Він був чільним членом ОУН-М і активний у Берліні. Його арешт радянськими властями був би рівновартісний засланню в Сибір і неминучою смертю. Він мусів якнайшвидше втікати заки повстане майбутня "залізна заслона".

На другий день він попращався з нами і обнявши Ірену обіцяв, що коли тільки зможе, передасть вістку про місце його перебування. Зі собою взяв тільки одну валізку і велику торбу та поїхав з Карльом до Штендаль, де ще не було совєтського війська. На залізничній стації він долучився до групи німців, що також їхала на захід, і взяв туди перший поїзд.[32]

У Добберкав очікували появи совєтів, а два наші робітники поляки чомусь боялися їхньої появи і з поспіхом рушили в дорогу до Польщі. Кріґерка залишилася без робочої сили і дивилася "ласим" оком на мене. Вона в цій справі звернулася до Ірени з обіцянками якоїсь винагороди, бо урядове німецьке розпорядження з Берліну дати її нам притулок вигас і тому Ірена і я повинні би якось за побут і харчі відпрацювати.

Пастухом

І так з ґімназиста я став пастухом. Після їх видоїння Кріґеркою і Карльом, я гнав корови на пасовисько, де тим разом я добре придивився до корови "по телятко-

---

[31] Андрій, як активний і чільний член ОУН (Організації Українських Націоналістів), був перед самою війною заарештований поляками і підданий тортурам на допитах. (Ці тортури після довгих років були причиною його передчасної смерті у Торонті). З приходом москалів він втік з тюрми, однак був відразу у розшуках. Якось вдалося йому втекти на Захід і покінчити студії на Берлінському Університеті.

[32] У Німеччині, до самого кінця війни, де не було воєнних дій німецький транспорт працював досить нормально і продовжував працювати по війні, головно де небуло окупантів. Це саме, навіть у більшій мірі, відносилося до пошти. Однак пасажирські поїзди на дальшу віддаль їздили не так часто і з великими спізненнями. Дістатися до вагонів всім бажаючим їхати часто не було можливо. Їзда на зовнішніх сходах, або на даху.

ві", щоб не доїти біля полудня "злої корови". По повороті на господарство я, в ґумових чоботах бодай на два числа завеликих, ладував на тачку гній і солому з гноєм та вивозив все на купу гною в однім розі подвір'я. Спочатку бувало що чобіт застягав мені у гною як я починав робити крок без чобота на нозі. Тоді треба було поскакати на одній нозі, щоб встромити голу ногу у чобіт, а не у гній. Після того треба було постелити нову солому.

Одною з робіт на полі була робота біля цукрових буряків, які сівярка сіяла довгими рядочками у віддалі приблизно 30 цм. Як буряки посходили і підросли, ми вирізували рядочки 15 цм мотикою, залишаючи до дальшого розросту по кілька бурячків. Два тижні пізніше ми ішли і виривали їх залишаючи до дальшого росту тільки один найбільший і найздоровіший буряк. З першого вигляду це не була важка праця, однак у дещо зігненій позиції скоро починали у "ґімназиста" боліти крижі. Я був амбітний, старався дотримувати кроку Кріґерки та цього не показувати. Зате я видумував інші причини, так як потребу відганяти мухи або комарі, щоб крижі розігнути. Кріґерка сміялася.

Під кінець червня появилися в селі совєтські військові. Вони наказали найбільшому господареві з великим двором і забудівлями для служби звільнити всі будинки задля пристановища військового відділу. По якомусь часі замаршерувала у село сотня військових і там заквартирувала. Ми були затривожені, але удавали, що ми німці.

Моє навчання?

Зразу після жнив закликала мене Ірена "на розмову". Сказала мені, що вже тільки два тижні залишилося до початку шкільного року, однак вона не має можливос-

ті післати мене до ґімназії до Штендаль. Вона порадила мені повернутися до батьків у Ліґніц. Ірена взяла під увагу, що батьки вирішили дальше не втікати і напевно залишилися у Ліґніц, який був тепер у Польщі. Іншими словами, я мав би продовжувати мою освіту у польській ґімназії, можливо у цім самім будинку, де я ще пів року тому навчався німецькою мовою.

Мені подобалося жити з Іреною і з привітними мені німцями у Добберкав. На підставі минулого, коли ми з Тольком були через обставини "гостями в хаті", теперішня піврічна розлука з батьками не видавалася аж так довгою. Однак Ірена мене переконала, що треба рушати у невідому далеку дорогу задля мого майбутнього.

Шкода було мені лишати мою сестру Ірену з маленьким Зеньом на ласці доброї Кріґерки, бо не було знати чи їй вдасться поїхати до Андрія. Тому з великим болем серця я взяв зі собою тільки деякі речі, з якими я покинув батьків у Ліґніц, бо не міг взяти зі собою мою досить велику валізку. Я сподівався, що за два-три дні я повинен би заїхати до Ліґніц і тому взяв зі собою тільки якісь дві канапки, бохенець разового хліба і алюміньову фляшку води, як також кільограм цукру. Взяв зі собою документ, виданий ще в Опельн, який мене ідентифікував як Зензе Татарскі з Ґенерального Ґубернаторства.

Від Кріґерки я дістав гроші і трохи вудженої шинки. Вона мені подякувала за совісну допомогу при господарці, а зокрема під час щойно закінчених жнив. Запрошувала мене повернутися назад, коли я не зможу знайти моїх батьків. Пращав мене також Карль, з яким я провів багато часу у праці і обіцяв мені, що коли я повернуся, він мене навчить провадити кіньми та осінню навчить мене ними орати. Мені це дуже подобалося.

В дорогу на схід

На другий день рано старий вусатий Карль, разом із сільським молоком, завіз мене до Штендаль. Тим разом, перед доставою молока до молочарні, Карль підвіз мене на залізничну стацію. На стації люди зглядалися і дивувалися, чому тут появилася підвода з понад 100 великими алюмініовими банками.

На стації я купив квиток тільки до Маґдебурґа, бо навіть не знав, якими поїздами можна було дістатися зі Штендаль до Ліґніц. На ранішній поїзд я спізнився і щойно пізно пополудні взяв поїзд до Маґдебурґа. У Маґдебурґу вже не було поїздів на "схід" до Берліна, але було досить багато людей з клунками, які бажали їхати на схід. Квитків на завтрішні поїзди не продавали, бо було це можливо зробити тільки на другий день ранком. Самозрозуміло, що готелів не було і люди мусіли ночувати на стації. Більш зарадні вже заняли лавки, а мені та іншим прийшлося спати на підлозі. З'їв я мою другу канапку, попив водою з фляшки і, задля безпеки, примістився на підлозі біля людей з дітьми. Підложив під голову торбу, а на ній наплечник з убранням і спав просто на кам'яній підлозі. Тяжко було заснути, бо боліли клуби від дотику з твердою підлогою, але сон це все переборов.

Коли я збудився, до каси вже стояла досить довга черга. Поякомусь часі від каси поверталися люди із сумною вісткою, що квитків на ранішній поїзд вже нема, а на пополуднішний ще не продавали. Ситуація здавалася трохи безнадійною.

Група польських жидів

Однак в цей момент я побачив групу із біля 10-ти переважно молодих людей, які говорили зі собою поль-

ською мовою. Я підійшов до одного з них і почав з ним розмову по-польськи. Вони були заскочені молодим польським хлопцем з Венґрова біля Варшави, що хотів їхати до Польщі. Вони були з Кракова і також поверталися до Польщі. Коли один старший з них запитав мене чи я хочу долучитися до них, я дуже радо згодився.

Після кілька хвилин я почув що вони також розмовляють зі собою по їдіш, який я вмів відрізнити від німецького. Я на це не реаґував. Згодом старший чоловік розповів мені, що вони є польські жиди, які пережили концентраційний табір Bergen Belsen[33] і що їм навіть вигідно мати зі собою у групі поляка. Вони поводилися самопевно і показували, де було потрібно, свої рамена, на яких я бачив витатуовані числа. Один з них пішов поза чергою до каси і після якогось часу дістав для них всіх, включно зі мною, дарові квитки аж до Gőrlitz, граничного міста перед польським кордоном. Я дуже втішився, бо знав, що від Gőrlitz до Ліґніц, де я залишив батьків, було тільки 75 кільометрів. Маршрут був через Берлін і Cottbus.

Ще раз до Берліну

Берлінський поїзд приїхав зі заходу повний і тільки, показуючи татуовані рамена, наша група впхалася в якийсь ваґон. Ми були всі щасливі, що їдемо до Берліну помимо того, що ще тільки чотири місяці тому я собі пообіцяв, що до Берліну ніколи більше не поїду. У Берліні ми мусіли змінити двірець і поїхали туди мені знайомим С-Багн. Якраз встигли прибігти в останній хвилині до поїзду до Cottbus. Він був переповнений і ніякі покази татуованих рамен не помагали, бо ми побачили, що люди вже розташувалися на дахах вагонів. Багато не думаючи, ми всі повилазили на дахи по малих драбинках при кінці вагонів.

[33] Bergen Belsen це місцевість положена на північний-схід від Hannover, біля якої був одним із найбільш жахливих німецьких концентраційних таборів. Почавши від 1943 р. в цім таборі згинуло приблизно 50,000 радянських полонених, як також 50,000 в'язнів інших національностей, з чого 35,000 померло від пошесті тифу. Коли британська армія освободила табір 15 квітня 1945 р., вона застала в таборі 60,000, в більшості хворих в'язнів та 13,000 непохованих трупів. Сеґреґовані від інших були жидівські в'язні у дещо легшому режимі. Були це жиди, більшість з яких мали родини в Америці. Поміж Німеччиною і США велись тайні переговори, ціль яких було їх передати США за великі гроші та інші полегші. Однак переговори не були успішні.

Добре собі пригадую цю, одиноку в житті, їзду поїздом на даху залізничного пасажирського поїзду. Був гарний погідний літний соняшний день. Ми всі посідали на якісь наші речі і чекали що буде, коли рушить поїзд. Як звичайно, поїзд майже непомітно рушив і спочатку, по східних передмістях, їхав повільно, даючи нам час призвичаїтися. Було навіть приємно. Ми також навчилися, що не завжди можна було сидіти, бо коли траплявся міст понад залізницю розносився крик, щоб лягати. Гірше було коли поїзд розігнався, вітер досить сильно повівав, ставало холодно і треба було наскоро щось на себе вбирати. Найгірше було з димом від льокомотиви. На щастя ми сиділи на одному із останніх вагонів і тому рідко коли треба було замикати очі. Після кількох зупинок у вагонах було місце, але ніхто не відважувався злазити на долину, бо поїзд міг рушити заки хтось міг собі добігти до дверей.

Нарешті поїзд заїхав у вузлову стацію Коттбус, де ми мали пересідати на наш поїзд до Ґерліц. Змучені і брудні, ми позлазили з даху і перший раз за дві з половиною годин ми могли розрухатися та обтрястися з пороху і помитися. На наше розчарування, поїзд до Ґерліц вже відійшов. Треба було чекати аж до завтра рано. Ми ночували на камінній підлозі на залізничній стації. Це була вже моя друга ніч на підлозі, і я відчув, що мої клуби пам'ятали попередню ніч. Не можу сказати, що я проспав цілу ніч "одним душком".

Заки ми пішли спати мої супутники пішли до буфету і роздобули для всіх щось їсти. Я відмовлявся, коли мене частували, бо мав свої харчі, однак вони настоювали. Підчас їдження підійшов до мене один старший жид, добре мені придивився і запитав мене чи я припадково не є сином якогось Хаїма. Я не був дуже здивований, бо таке питання я очікував, тим більше що через припадок у дитинстві я зломив ніс і він тепер у мене кривий. З

одного боку я виглядаю дещо як жид. Самозрозуміло, я відповів, що на жаль ні, але що я у школі мав декількох друзів жидів, яких доля нажаль мені невідома. Це мені дало нагоду з ним поговорити і довідатися про ті страхіття, які пережили мої супутники. Вони чудом спаслися не то як одні на сто, але може як одні на тисячу в'язнів табору смерти Берґен Бельзен. Я став тоді ще більше вдячним за їхню доброзичливість супроти мене. У заміну я розповів, як я цілком припадково був зловлений у Венґрові в німецькій облаві і був висланий працювати, як раб, у німецькому селі.

Тепер я додумався, що може і інші мої супутники думали, що може я польський жид. Також не було сумніву, що всі довкруги підчас нашої подорожі були переконані, що я є жид, хоча при різних нагодах я не показував мого нетатуованого рамени. І напевно нікому не прийшло на думку, що я українець, бо я підозріваю, що тоді було б можливе, що ставлення до мене моїх супутників могло б змінитися.

На другий день перед полуднем появився льокальний поїзд до Ґерліц. Він не був переповнений і ми могли, раз на зміну, комфортно влаштуватися на сидженнях. Поїзд ставав на кожній стації і тому помимо короткої віддалі ми приїхали до Ґерліц пізно. Тут нас повідомили, що поїздів з Ґерліц через кордон до Польщі ще немає і тому треба нам буде туди піти пішки. Пустилися в дорогу з клунками і досить швидко дехто, що ще не був в добрій фізичній формі після "концентраку" почав відставати.

В одному селі ми побачили старенького німця-селянина на малім візочку з таким старим конем, як його хазяїн. Старушок погодився за якусь заплату взяти на візочок всі наші речі і показати нам бічну недалеку дорогу до границі. По якійсь годині ходу ми завважили у віддалі малий міст. З другого боку Польща, повідомив нас

візник. Дійсно з другого боку моста були якісь бараки і польські військові. Під мостом плила невелика ріка, яку нам назвав візник як Найсе. Біля мосту старушок хотів повертатися назад, але один мій супутник впросив його перевезти наші багажі на другий бік.

Там обступили нас польські вояки і почувши нашу польську мову привітали нас тим більше як довідалися, що прибулі є колишні в'язні Берґен Бельзен. Мої супутники не спішилися признаватися до свого жидівства, а я тим більше до мого українства. Нас трактували як поляків. Ніяких документів не треба було показувати, чого я дотепер боявся і потерпав, що мене нарешті розконспірують. Поміж військовими був вояк з Катовіців. При розмові з ним виявилося, що він собі пригадував склеп у Катовіцах, якого власником були покійні батьки одного із нас. Чи він пригадував собі, що власниками цього склепу були жиди, він не дав нам відчути. Отже все було впорядку і ми відтоді мали від них, в міру їхньої можливості, всіляку кооперацію.

Інша доля спіткала нашого старенького візника, коли вояки довідалися, що він німець. Вони забрали від нього візок з конем і брутально погнали його мостом назад на другий беріг. Мої супутники не втручалися до того, що мене трохи здивувало. Мені дотепер, як згадаю, робиться шкода цієї старої людини, яка нам стала у пригоді. З другого боку мої супутники і польські військові могли бачити у нім батька, або діда жорстокого німецького есеса і що гірше одного з катів табору Берґен Бельзен. Однак була ще можливість, що він стратив їх у війні і що вони були чесними людьми.

Було вже пізно пополудні. Ми помилися у річці Найсе (Лужицька Ніса[34]) і я собі добре пригадую, що я зачерпнув з річки своїм горнятком чистої води і почистив щіточкою і пастою зуби. Після розмов польські військові

[34] Ці околиці були і до сьогодні є заселені нащадками Лужицьких Сербів – найдальше на захід висуненого слов'янського племени. В теперішній Німеччині є спроба відживиту цю мову. Викладають її по школах, є газета і радіо та телевізійна програми.

дали нам не аж так добрі новини, що вони не можуть примістити нас, цивілів, на нічліг у військових бараках. Однак повідомили нас про добре друге, а саме, що завтра від'їжджає від недалекої станції Кострінь перший польський пасажирський поїзд на схід. На жаль, він був зарезервований майже виключно для державної еліти. Серед поля, у холодну вже осінну ніч, ми спали на м'ягкій траві під голим небом. Я понатягав на себе все що мав.

Ранком збудила нас військова трубка на вставання. Це було для нас досить прикрою несподіванкою. Однак, коли ми собі пригадали, що військові обіцяли нас ранком відвезти на залізничу стацію до Костриня, ми побігли до ріки Ніси. Ми не тільки мились у зимній гірській воді, що прибувала із недалеких Судетських гір, але також її пили. Всі, а головно дві молоді жінки, причепурилися і повбиралися в найкраще. Треба було виглядати якнайбільш пристойно, щоб нас пустили на перший рейс поїзду Кострінь-Краків, зарезервований для начальства і "сметанки".

Коли ми прибули на стацію, ми були приголомшені. Орхестра, прапори, квіти, військо, поліція і залізничники у чистих уніформах. На трибуні були вишикувані в убраннях під краватками всі вельможі та чиновники готові промовляти до зібраного народу. Ми подивилися на себе і в порівнянні з ними всіми ми виглядали досить скромно. Офіцер, який нас привіз, пішов до когось з організаторів і після короткої розмови їхній погляд впав на нашу групу. За хвилину офіцер прийшов до нас і повів нас до місця, де чекали люди – перші пасажири. Тоді з трибуни нас представили під оплески публіки. Я відчув у своєму серці зворушення і велику радість, бо знав тепер вже з певністю, що незабаром побачу своїх батьків. Мені було тільки п'ятнадцять років, і я бажав жити нарешті нормальним родинним життям.

На кожній стації поїзд зупинявся і йому на зустріч виходило багато льокальних чиновників і народу. Були промови і квіти. Згадували на поїзді присутність колишніх в'язнів концентраційного табору Берґен Бельзе. Мої супутники махали руками крізь відчинені вікна, однак я одинокий цього не робив.

Мої думки були у Ліґніц, де я сподівався за кілька годин зустріти моїх батьків. Моєю журбою було знайти якусь причину і якийсь спосіб, щоб вияснити моїм супутникам, чому я не можу з ними їхати в гості до Катовіц і мушу висісти у Ліґніц. Накінець я їм оповів, що мій старший брат був на роботах у Ліґніц і я мушу там висісти, щоб шукати його слідів. Вони навіть не хотіли цього слухати. І коли поїзд заїхав на стацію у Ліґніц і їхня увага була відвернена, я майже силою вирвався і зіскочив на перон зі своїм наплечником і торбою. Мої супутники були дуже розчаровані і дехто з них навіть злий. З перону я їм подякував і запевнив їх, що як я не знайду брата то приїду до них до Катовіц. Я почекав аж поїзд рушив і ще довго махав до них рукою на прощання. Вони мені стали у великій пригоді. Відтоді моє ставлення до жидів дуже змінилося, і тому я не люблю слухати необґрунтовані закиди у їхній напрям.

Другий раз у Liegnitz

Коли я вийшов зі стації на вулицю, мене вдарила якась дивна тишина і пустка. Було на вулицях дуже мало людей, і я взагалі не чув німецької мови. Люди говорили польською мовою, а тут і там було польське військо. Я навіть завважив кілька радянських вояків. Чи це є місто в якому я ще сім місяців тому ходив до німецької ґімназії? Був трамвай і я хотів ним покористуватися, але я аж тоді здав собі справу, що я не мав ні одного польського злотого! Біда та й годі.

Пішов я пішки. Вулиці були знакомі тільки, що майже всі головні вулиці носили інші, вже польські назви. Німецьке населення мусіло опустити місто згідно з договором у Ялті, і тільки дуже мала кількість мешканців польського походження, або польських громадян на примусових роботах могли залишитися. Я сподівався, що до тої категорії були зачислені мої батьки. Один прохожий поляк мені порадив піти там, де вони жили з попередженням, що деякі райони міста були зарезервовані для радянської армії[35].

По дорозі я відвідав ринок, де ми із близької ґімназії ходили по науці. Тамтуди переїжджав в обі сторони трамвай. Ми клали на шини наші пфеніґи, які після переїзду трамваю були сплощені і тоді ними було легше кидати під стіну. Звідтіля я пішов мені знакомою дорогою внапрямі каменици у якій жили батьки. Після одного міського блюку я опинився в кварталі, будинки якого були порожні і не було ані душі на вулиці.

Я злякався і став на місці. Іти дальше і наразитися на когось, хто може мене затримати і розконспірувати чи завернути з дороги поки не буде запізно. Після роздуми я вирішив, що завернення значило б, що всі мої труди і многі кільометри дотепер задля знайдення моїх батьків пішли б внівець, якби я не відважився піти ще 100 метрів. Я пішов швидше і за кілька хвилин я опинився перед каменицею, де я їх залишив. Камениця і куди не глянеш по вулиці – все було на вигляд порожнє. Я підбіг до головних дверей, витягнув свій ключ з кишені і покрутив ним в замку. Двері відчинилися з легким скрипінням і я побачив мені знайомі сходи. Я швидко побіг на третій поверх і задзвонив дзвінком. Дзвонив другий і третій раз та легко стукав. Ніхто не прийшов до дверей, щоб їх відчинити, а я ключа не мав. Постояв трохи і подзвонив ще раз і ще раз. З болем серця я пішов по сходах на долину. Відчинивши двері я поглянув в один

[35] За Вікіпедія вже 1946 року у Ліґніц було закватировано 60,000 радянської армії, тоді як польське населення начислювало тільки 17,000. Були випадки, що радянські військові брутально викидали поляків, які вспіли замешкати в районах для них резервованих.

і в другий бік вулиці. Нікого і нічого не побачив. Я вийшов замкнув входові двері до будинку і швидким ходом подався туди, звідки я прийшов. З великою полегшею я опинився на вулиці між поляками.

Мені порадили піти до маґістрату – міської ради. Був це вже час неповної години перед кінцем урядування. Як мені порадили при вході до будинку, я пішов у два місця. В одному місці навіть не чули про моїх батьків, у другому думали, що батьки кудись виїхали у невідому йому місцевість.

Я вийшов з будинку, сів у поблизькому парку на лавку і з'їв кусочок із пів бохенця хліба з наплечника. Це було все, крім цукру, що мені залишилося. Почав роздумувати про мою ситуацію, щоб зробити якесь мудре рішення. Я був українець у чужім, ворожому українцям місті. Я не мав відповідних документів про себе, бо все що я мав мусіло викликати до мене у тутешної влади вороже наставлення та майже певний арешт з допитами. Надії, що зможу дістати від когось допомогу не було. Я навіть не мав де дітись. Їхати кудись звідти я не міг, бо не мав, попри старі німецькі, жадних польських грошей. Хто зна де були мої батьки і де був, якщо живий, мій брат Только. Однак я мав певно тільки одну рідну людину, а саме сестру Ірену і я знав де вона є. Треба було якимсь чином повернутися до Ірени.

Komm mit uns

Вже було пізно пополудні. Я пішов навмисне попри мій ґімназійний будинок, щоб попращатися з моїм минулим, а тоді на залізничу стацію з надією, що мені вдасться при сумерку, або в ночі скочити непомітно на якийсь поїзд на захід. Подорозі я набрав до моєї бляшанки води у фонтанні, напився досхочу та її наповнив. Біля двірця я пішов на кінець його будинку там де тримали багажі і знайшов собі

затишне місце з якого було тільки кілька кроків до залізничих рейок. Тут я чекав на якусь нагоду. Пасажирських поїздів не було, а коли вони були, вони везли військових на захід і не зупинялися. Вантажні поїзди також не зупинялися. Вже стемніло, коли появився повільний вантажний поїзд, який складався майже виключно із вагонів-платформ без стін. На нім було видно тут і там по кілька якихось мущин, що виглядяли як жебраки. Коли поїзд майже цілком пристав, я запитався по польськи куди вони їдуть, але вони не розуміли. Я тоді заговорив до них по-німецьки і дав їм знати, що хочу їхати до Німеччини. Ком міт унс. Я розігнався і скочив на пляформу одного вагону.
Це були полонені німецької армії, які відробили якісь примусові роботи і якимсь чином освободились та їхали додому. Тому вони виглядали обшарпані, немиті і були голодні. Однак вони були щасливі, що їхали домів. Кожний з них мав тільки якусь торбину із рештками харчів. Я не мав багато більше, але я мав цукор і ним пізніше з ними поділився.

Поїзд просувався через Лєґніц дуже повільно і недалеко поза містом цілковито став. Тут нас застала ніч. Ніхто не знав, коли поїдемо дальше. Льокомотива, яка тягнула десь поділася і ми не знали, що буде з нашим поїздом. Ніхто нас не чіпав і не давав знати, коли поїдемо дальше. Видно, що польські імущі власті не знали що з нами робити і нас іґнорували.

Полонені з України

Німець, який лежав біля мене, почав розмову зі мною питанням, чи я можливо не маю якогось папіроса. Самозрозуміло, що я папіросів не мав, бо, помимо того що Только курив ще в дрогобицькій ґімназії, я навіть цього ніколи не пробував. З розмови я довідався, що більшість з них попали в полон в Україні ще півтора року тому. Там вони прочищували зруйновані фабрики

і їх відбудовували. Останніми часами вони інсталювали у тих фабриках машини привезені на цих поїздах з плятформами з німецьких фабрик радянської зони Німеччини. Як вони звільнилися з полону і як вони скористалися цими поїздами у поворотній дорозі по новий "грабунок", мені не було ясно.

Землі без їхніх німецьких господарів

Наступний день, біля полудня появилася льокомотива і ми почали рухатися досить повільно на захід. По обох боках залізничного шляху простягалися незасіяні поля поросли бурянами, як знак без неприсутності господарів. Села були опущені, бо господарів-німців польські власті прогнали, а нових польських господарів ще не було. В малих містах і містечках були присутні тут і там цивілі, по вигляді поляки, а головно польські і радянські військові.

Мої супутники-німці, були приголомшені цим обезлюдненням та долею колишніх господарів тих земель німців. Дехто з них може походив з цих земель. Вони були голодні і, як вони не вдивлялися на поля, нігде вони не бачили чогось, чим можна було б поживитися.

Гарбузи і цукор

На наше щастя, раптом появилося перед нами поле, на якому було багато дозрілих гарбузів, а наш поїзд сповільнився і став. Декілька німців зіскочили з поїзду, але не всі повернулися назад. Один з них ніс найбільшого гарбуза і не добіг. Його товариш мав досить присутності ума і скинув йому на землю його речі. Я був задоволений, що я не відважився побігти за гарбузами, бо будучи малим ростом я не міг би скочити на поїзд зі землі так легко як з перону на стації у Ліґніці.

Дехто з колишніх полонених мали ножі і почали різати гарбузи. Але коли старалися їх їсти як кавуни в Україні, випльовували гірке нутро гарбузів. Згодом, через голод, вони з відразою повернулися до їдження. Мій цукор став у великій пригоді. Коли я витягнув його з наплечника, понеслись виклики: *....цукер...цукер!!!*, бо хто знав коли вони останній раз не тільки його їли, але й бачили. Я ходив від одного до другого і посипав їхні гарбузи цукром. Мені зразу дали добру порцію гарбуза.

Незабаром з гарбузів залишились тільки скірки, а мій чарівний цукор зник. Нема кращої ситуації, як спільне їдження в родинному колі чи якесь прийняття-гостини, щоб розв'язати язики та подружити. З похнюплених моїх супутників раптом зробився гурт людей у погідному настрою. Вони відразу стали моїми приятелями.

Почалися розмови і я мав нагоду розповісти їм про свою долю, як українця з Ґаліцієн, якого пра-пра-бабця була німкою. Як вислід, мій батько, як фольксдойч, став ветеринарійним лікарем у Ліґніц, де я ходив до ґімназії. Мій старший брат служив, як Луфтваффен Гілфер, а сестра студіювала у Берліні. Підчас моїх відвідин ми мусіли виїхати на село біля Маґдебурґа, де скінчилася війна. Я стратив контакт з батьками. Я тепер їздив до Ліґніци, їх не знашов, а мого брата напевно спіткала така сама доля як їх. Тому я їм співчуваю. Повертаюся через Берлін назад до сестри на працю при господарці, якого господар пропав на східньому фронті. Спитав чи вони часом не знають що сталося з вояком на прізвище Кріґер, але вони тільки здвигнули плечима.

Німецькі полонені оповідали мені про свою важку долю в полоні і про сотні їхніх друзів які не пережили війни і полон. Називали місцевості, з яких вони походять, а між ними і Дрезден. На жаль, я рішив його попередити,

що його рідне місто згоріло протягом одного дня і ночі разом з його мешканцями у аліантським терористичним бомбардованні вогнепальними бомбами. Дрезденця це дуже засмутило, однак він мені подякував за пересторогу. Один з них сказав мені *іх бін айн берлінер*[36] і заофірував мені, на мою радість, своє товариство у моїй дальшій подорожі через Берлін.

Довга ніч

Біля якоїсь місцевості поїзд знову станув і льокомотива кудись поїхала. Аж коли вже смеркало поїзд знов рушив і почав повільно просуватися в темноті. Ми всі полягали спати на твердій брудній деревляній підлозі. Однак не всі могли спати посередині плятформи і тому дехто, і я між ними, спали на менш як один метр від незахороненого її краю. Мені було трохи лячно, бо через один поворот в злий бік я мігби був покотитися і опинитися на каменях залізничого шляху. Положити мою торбу, як забороло я не хотів, бо мігби її туди втратити. Серед ночі поїзд зупинився і по плятформах почали переходити польські військові. Переконавшись, що це все обшарпані німці з полону з мізерними клунками, зіскочили на землю і незабаром поїзд рушив. За пів години поїзд зупинився перед стацією міста Ґерліц в окупованій радянській зоні Німеччини.

Знову у Gőrlitz

Я, мій *берлінер* і деякі інші зіскочили зі своїми клунками на землю, а решта залишились надіючись, що поїзд поїде дальше на захід, куди вони прямували. Серед ночі ми рушили пішки попри наш вантажний поїзд і за менше як пів години замаршерували під двірець, якого пасажирська частина була замкнена. Ми посідали у затишнім куточку будинку під дахом та старалися хто як зможе дрімати. Біля шостої години ранком появилася

[36] Цю фразу мого супутника-берлінця я собі пригадав багато років пізніше, коли президент Кеннеді так себе назвав під час його історичних відвідин Берліну.

німецька поліція[37]. Зоріентувавшись, що це "свої" з радянського полону, вони відчинили будинок і старалися нас влаштувати якмога краще на лавках і кріслах. Вони нас повідомили, що тут у Ґерліц, так як у інших містах існує громадська організація, яка опікується колишніми вояками, головно вихідцями з теренів, які тепер були у Польській державі. За годину з'явилися жінки, які нам подали канапки і гарячу штучну каву. Мої супутники відітхнули і сповнилися надією, що може нарешті вдасться їм відшукати рідних.

Знову до Берліну

Як тільки каса відчинилася нас повідомили, що ми можемо одержати дарові квитки на поїзд. Мій берлінер туди пішов і приніс два квитки Коттбус-Берлін. Я тим заспокоївся, бо кожний кільометер ближче до "рідного" Добберкав давав мені надію, що я повернуся до Ірени тепер одинокого члена моєї родини.

Перед полуднем ми вже були в Коттбус і за годину впхалися до поїзду який їхав до Берліна. Мій "берлінець" був дуже щасливим, що його воєнна "одисея" щасливо добігала до кінця. Запрошував мене до себе, хоча не був певний чи він застане у Берліні свою родину живою. Я йому дуже дякував, бо мав надію ще заїхати бодай до Штендаль. У східньому двірці "берлінець" ще раз подякував мені за "цукер" і ми дуже сердечно попращалися. Я знав його прізвище, але, мабуть так як він моє, я його прізвища не запам'ятав.

Згодом я взяв мені вже відомий С-Багн на центральний двірець, де я навіть захопив поїзд до Маґдебурґа. Приїхав туди під вечір і не на час, щоб взяти поїзд до Штендаль. В почекальні було знову багато людей і тому не було місця на лавці. Навіть якби було, треба було б звільнити його якійсь старшій особі. Подивився кру-

[37] В окупованій Німеччині окупанти затримали німецьку поліцію для утримання громадського порядку.

гом і знайшов куточок, в якім я спав три ночі тому, і його "зарезервував", даючи про це знати іншим, які вже сиділи поблизу на підлозі під стіною. Виявилося, що один з моїх сусідів також їхав до Штендаль. Ми домовилися пильнувати один одному в разі "потреби", наші скромні речі і "зарезервованого". Я витягнув велику цілушку бохенця хліба, з яким я покинув Добберкав. Залишив трохи на сніданок, а решту з'їв попиваючи кавою якою мені наповнила пляшку пані на стації у Ґерліц. Спалось мені напричуд добре, бо я був змучений по недоспаній останній ночі на плятформі вантажного поїзду. Здавалось мені, що кам'яна підлога була трохи "м'ягша" від тої самої, на якій я спав першого дня моєї подорожі.

Ранком ми стали в чергу, яка вже формувалася перед касою, щоб купити квитки до Штендаль, хоча поїзд туди був біля полудня. Сівши на поїзд я відчув великий жаль, що виснажуюча, повна пригод подорож не вінчалася успіхом. Ірена не мала можливостей мене післати до ґімназії у Штендаль і мені не приходило на думку, що в найближчому часі будуть якісь надійні альтернативи від життя у Добберкав. У Штедаль я взяв поїзд, який їхав до Зальцведель і висів у малим містечку Бісмарк. Звідтіля я пішов пішки дорогою до Добберкав. Не встиг я пройти один кільометер, як зупинилася підвода з парою коней. Селянин попросив мене сідати. Це був господар з Добберкав і мене знав, як багато інших в селі, як хлопця, що допомагав кожного ранку Карльові збирати банки з молоком. (Я не хотів йому оповідати про свою подорож, бо він не повірив би мені). Казав, що був у Штендаль. Завіз мене аж під ворота Кріґерового господарства.

Знов у Dobberkau

Ірена була заскочена моєю появою, але зраділа що я живий і здоровий. Після обіймів і сліз я відразу зайшов до

Ірени кімнати, щоб побачити мойого маленького похресника Зеня. Не міг взяти його на руки, бо він спав. Мені здавалось, що він за тих п'ять днів змінився з немовляти на дитинку. Були новини від Андрія. Він жив в Іцего 50 км на північ від Гамбурґа, де він одержав помешкання в одній німецькій родині і як колишній польський горожанин діставав допомогу, від поляків, які жили тимчасово в колишніх військових касарнях. Ірена відписала, що вона післала мене до батьків у Ліґніц. Радянські військові дальше окупували фільварок і виглядяє, що ніхто не доніс їхній команді, що ми українці. Щоправда, крім Кріґерки, всі думали що ми фолькcдойчі з Польщі.

Під вечір приїхала з поля Кріґерка з Карльом. Обоє дуже втішилися моїм приїздом, хоча жаль їм було, що я не знайшов батьків. Казали мені відпочити, а як схочу їм допомагати вони будуть дуже раді. І дійсно, після трьох днів спання, пильнування Зеня, оглядання господарки із кіньми та коровами, як також проходу по селі (біля фільварку – постою Радянської армії я не зупинявся), я відчув приплив енергії та готовності помагати. Поперше зголосився до Карля до помочі у збиранні молока. Після того я вивів корови на недалеке пасовисько і впорядкував стайню. Корову, що мала телятко, не треба було вже доїти на пасовиську.

По приїзді Карля зі Штендаль та обіду ми всі вирушили на поле, де я колись висмикував і обкопував цукрові та інші буряки. Я здивувався, що вони вже такі великі. Ми почали зі звичайних "опасових " буряків, бо цукрові ще мусіли рости і набратися цукром. Щоб вирвати великого буряка треба було лівою рукою запхати під буряк малу вилку, підважити його вгору, а правою рукою вирвати його. Після того ми йшли брали в кожну руку буряк та вдаряючи один до другого, обтрясали всю землю та ложили гичкою в один бік. Хтось тоді ішов та гострим великим ножем відрубував гичку на бік. Після

пів години такої праці я почав хапатися за крижі. Мусів відпочивати та братися на зміну до якоїсь іншої праці. На другий день було "ґімназистові" легше.

Кріґерка мала великий залізний збірник-цистерну на колесах. До нього ми випомповували ручною помпою гноївку, яка збиралася в ямці збоку купи гною і час від часу вивозили це на поле, щоб через рурку з дірками поливати поле. Я був цей, що дуже уважно відкручував кран, коли Карль починав їхати полем. До Кріґерки звернулася радянська команда, щоби її робітники приїхали випомпувати яму під зовнішним туалєтом, який вояки вже встигли заповнити. Кріґерка була задоволена, бо одне її поле потребувало навозу. Карльови і мені доручено цю справу.

Тоалета була аж на три сидження і стояла над великою ямою. Коли ми спустили трубу і почали помпувати, не було жадного висліду. Московське, а може й українське гімно було загусте. Карль носив двома ведрами воду з криниці, а я довгим дручком мішав густу "сметану", аж поки вона була досить рідка, щоб можна було помпувати. Все ішло добре аж коли чомусь ручна помпа затялася. Ми її розібрали і знайшли рештки газети "Правди" з портретом військового, який виглядав як Сталін. За моєю порадою Карль викинув його назад до ями, а я дручком запхав його там де йому належалося, на саме дно! По вдругій повній цистерні ми згрубша помилися і знову поїхали на поле, яке смерділо несамовито. Проте Кріґерка була задоволена і дала нам чисте убрання. За стодолою ми все поскидали зі себе, помилися і вбралися у це, що носили колись робітники поляки. За таку добру роботу ми дістали кращу вечерю і я дістав дещо екстра харчів для Ірени.

Вечером, так як часом бувало, радянська сотня машерувала по селі і співала до маршу пісні. Коли вони проходили попри Кріґерки господарство, вони дуже бадьоро співали українською мовою "Запрягайте, хлопці, коні".

Ірена жартом сказала, що вони тим способом прийшли мені подякувати за випорожнення їхньої латрини. Однак я не відважився вибігти на вулицю і, як нормально випадало б, подякувати і співати разом з ними.

Однак незабаром їхня вдячність проявилася у жорстокий спосіб. Команда сотні вирішила придбати додаткове приміщення для старшин і дала Кріґерці "аж один тиждень", щоб випровадитися з господарства. Щастя, що Кріґерка мала сестру у Молленбек, сусідньому селі-присілку, де я часом їздив помагати. Мене дуже просила, щоб її не покидати. Було для нас всіх багато праці.

Кріґерка знайшла нам приміщення у сусідки, майже через вулицю. Я жив там з Іреною в окремій кімнаті. Наша нова господиня Ґрета мала дві доньки по 10, 12 літ і так як Кріґерка очікувала чоловіка з війни, яка закінчилася чотири місяці тому. Надіялася, що чоловік в полоні і кожного дня появиться. Тоді як Кріґерка була сувора, вона була лагідна і мені подобалася. Я вставав рано і продовжував помагати Карльові збирати молоко та коли він повертався він забирав мене на роботу в полі.

Тоді він мене навчив орати. Не було легко, бо коні не хотіли мене слухати, коли треба було завернути з плугом при кінці поля, хоча я старався подавати моїм хлопячим голосом відповідну команду. Крім того треба було при кінці борозни перед закрутом трохи піднести подвійний плуг, що не було мені так легко. Часом треба було допомагати у Кріґерки сестрі і я мусів іти змученим два кільометри додому. Коли Ґрета про це довідалася, вона запропонувала Ірені і мені, щоб я перейшов до неї на роботу після збирання молока. Коли вона сказала мені що вона мене навчить їхати кіньми, я згодився.

Ґрета завезла мене на поле, яке вже вона сама почала орати. Вона показала мені як запрягти коней до плуга і зора-

ла, там і назад, кілька скиб. Тоді дала віжки мені. Вона дала команду, і коні потягнули. Я зорав першу рівну скибу і навіть мені вдалося завернути на другий бік зораного, де коні завернули і я незле впустив лоза плугу у землю, але коні стали, коли побачили, що я маю віжки. Треба було кілька разів повторяти відповідні слова команди, заки вони потягнули плуг. Я орав бодай годину. Ґрета мала іншу роботу, і я під її наглядом запряг коней до воза і приїхав до хати. Вона помогла мені повезти коней до стайні та поскладати упряж. На другий день я поїхав орати сам і приїхав назад. Я був дуже гордий зі себе. Мене дивувало, що вона дала мені таку відповідальність, а Ірена мене самого пустила.

Вже за кілька днів після цього, як я прийшов зі "збирання молока", Ірена в плачі мене при воротах повідомила, що коли вона рано збудилася, вона застала Зеня мертвим. Він не хворів і коли клала його спати він був у цілком нормальному стані[38]. Коли я прийшов до хати наша господиня Ґрета плакала з нами. Похорони відбулися на сільському цвинтарі у присутності його хресної мами, Кріґерки, Карля і родини Ґрети. Католицький священик, який його хрестив у Штендаль відправив заупокійну панахиду. Смерть Зеня була зареєстрована у сільському реєстрі.

Хоча Ірена глибоко переживала смерть своєї першої дитини, однак вона мусіла думати про наше майбутнє. Вона почала довідуватися про можливості переїхати через границю між радянською і англійською зонами, яку стерегли тепер радянські війська. Довідалась, що є можливість перейти границю на схід від міста Зальцведель, що було 35 км на північний-захід від Добберкав. Післала мене розвідати. Пішов я ранком полями до залізничного шляху Штендаль-Зальцведель і ще 30 км. по рейках. У Зальцведель я подався ще до останнього села під границю, де мені сказали, що границя проходить лісом і туди легко перебігти. У Зальцведель я переночував на залізничній стації, а ранком пішов до Добберкав.

[38] Ми тепер знаємо, що це рідкісний випадок смерті немовлят у сні, т.з. кріб детс.

Кілька днів пізніше, взявши мінімум речей, Карль відвіз нас до Штендаль і ми взяли поїзд до Зальцведель. На полі під лісом ми завважили людей, які збирали бараболю і ми прилучилися до них їм "помагати". Господарі сказали нам куди і о котрій годині перебігати. За пів години ми рушили, ніби збираючи бараболю, в напрямі лісу. Лісом ми бігли на вмання напрям захід. Раптом ми опинилися на полі, на якому збирали господарі бараболю. Ми почали її збирати. Тут вони нас розчарували кажучи, що їхнє поле ще є по радянській стороні, але вони самі є зі села за річкою у англійській зоні і що при кінці праці вони нас своїм возом туди завезуть. Стало нам легше. І дійсно, за дві години ми наладували віз бараболею і в ній сховали наші речі. Посідали всі на віз і незабаром опинилися біля малого містка через річку. Коли два радянські вояки нас побачили, вони пізнали господарів і махнули руками, щоб ми їхали через міст. На другий день вечером ми були в Іцего і зробили Андрієві велику і приємну несподіванку, яка змінилася на сум, коли Андрій довідався, що Зеньо помер.

У місті Іцего був табір для поляків, які працювали для німців примусово, і тепер зорганізували для них табір. Андрій зареєстрував нас у польським таборі, як польських горожан і ми почали діставати американські стандартні пачки з харчами, котрі доставляло їм англійське окупаційне військо. Поляки робили це нерадо, бо підозрівали, що ми українці, але не мали вибору, бо їм не випадало перед англійцями виявити таку дискримінацію. Це нам майже вистарчало, бо такі речі як кава і папіроси можна було легко виміняти на інші харчі у нашої господині-німки.[39]

Тільки війна, а з тим подекуди примусова служба у військових формаціях, примусові роботи на територіях Райху, а особливо втеча цілих прошарків населення національностей перед масовими переслідуванням поневолених народів, могли спричинити такі масові переміщення і розпорошення населення. Кінець війни і з тим відносно

[39] В загальному, в цей час не було гараздів з доставою харчових продуктів, а головно в останніх місяцях перед і після капітуляції Німеччини. Достави із загарбаних, головно східних припинилися. У кінцевих днях війни частину магазинів із харчовими продуктами розграблено. Коли я довідався, що німці-сусіди ідуть збирати бараболю, яка залишилася тут і там на полі після збору, я зголосився піти з ними. Довго ми ходили по полі з граблями, але під кінець кожний з нас зібрав тільки кільканадцять бараболь чи частинки. До сьогодні мені у пам'яті закарбувалася їхня благородність скинення всіх зібраних бараболь до мого мішка.

сприятливі обставини свобідної Західної Европи дали можливість поодиноким народам у вигнанні знову згуртуватися у центрах поселення. Були це переважно колишні касарні розпорошеного німецького війська.

Андрій та Ірена довідувалися чи подібні табори є організовані українцями. По якомусь часі прийшла вістка від української студентської громади в Гамбурґу, що такий, дуже великий, український табір створився у селі Гайденав, на захід від Гамбурґа, у колишніх німецьких касарнях. Там також планувалося відкрити школу та ґімназію. Я дуже втішився, бо мав амбіцію закінчити ґімназію, а тим більше українську.

Спакувавши мої скромні "манатки" і взявши зі собою свідоцтво закінчення четвертої кляси у Дрогобицькій Ґімназії і свідоцтво за дві терції Herzog Heinrich Schule in Lignitz, я був готовий їхати. Два дні пізніше ми рушили з Іреною в дорогу через Гамбурґ і місто Тостед. До села Гайденав ми пішли пішки яких 3 кільометри. Тут, поза селом, ми знайшли український табір[40].

[40] Це був колишній табір німецької армії з усіма потрібними будовами та внутрішніми дорогами. З капітуляцією німці залишили табір без охорони та в дуже поганому стані, а крім того вандали порозбивали вікна і двері. Бараки були завалені ґрузом і сміттям. Українським майстрам довелося все це довести до ладу користаючись великою столярською і механічною майстернею. Нові будівельні матеріяли доставила англійська окупаційна влада і частинно здобуто українцями від німців за "тверду валюту".

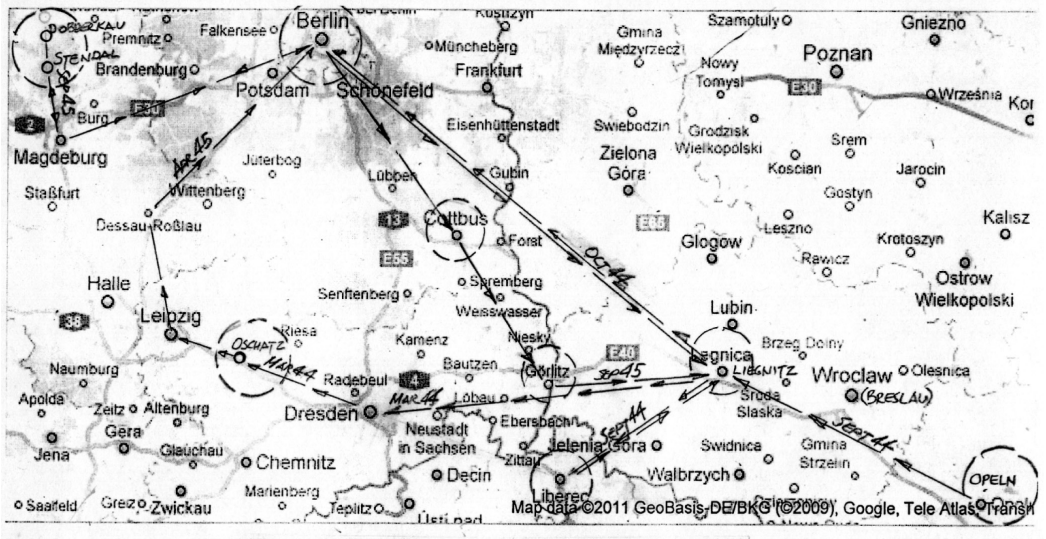

Мандрівки Зенона Татарського по Німеччині 1944/45

ГАЙДЕНАВ

Ми були приголомшені розміром колишнього військового табору, де замість німецького війська, тепер примістилося аж 3,000 українських біженців. Це було мале місто, де панувала українська мова. Крім великої кількості дерев'яних бараків тут були муровані будинки адміністрації, кухні з їдальнею, простора руханкова заля і великий будинок із залею та сценою, котрий міг помістити 500 осіб. У таборі було багато українців із центральних земель України, колишніх громадян Радянської України[41]. Один барак перебудували на церкву з малою банею. Церквою користувалися греко-католики на чолі з душпастирем Филимоном Побігушкою і православні з духовним провідником о. митр. Губаржевським. Молебні в державні свята служили у гармонії отці разом. У таборі було видавництво "Заграва" з друкарнею, де друкувалися шкільні підручники і 10,000-ним тиражем двотижневик "Луна".

[41] У таборі було багато українців із центральних земель України, колишніх громадян Радянської України, яких радянські військові аґенти старалися насильно повернути "на родіну". У сусідному Тоштед засідала їхня комісія, яка вимагала від англійської військової влади доступу до своїх громадян. Англійці дали комісії доступ до таборового реєстру та викликали певну кількість підозрілих громадян на інтерв'ю помимо того, що вони всі були записані як польські громадяни колишні мешканці міст Західної України. Однак замість них їздили в заступції до комісії правдиві галичани. Таким чином ніхто не потерпів.

Коли ми запиталися за ґімназією, люди не знали. Нарешті хтось нам сказав, що ґімназії нема, але в одному бараці буде ґімназія і там треба зголоситися. Ми пішли туди і зайшли до довгого коридору. У першій кімнаті з правого боку сидів за б'юрком мущина середнього віку. Ми привіталися і він себе представив як Юліян Лисяк, професор і тимчасовий директор ґімназії. Він нас гарно прийняв, попросив сідати і повідомив, що дуже радо прийме моє зголошення до ґімназії. Тому що я був позамісцевий і не мав родини в таборі, він пояснив що я зможу, після реєстрації, мешкати тимчасово з іншими учнями в одній кімнаті ґімназійного бараку і харчуватися у таборовій кухні. На підставі предложення моїх свідоцтв з Дрогобицької ґімназії та із Herzog Heinrich Schule in Liegnitz, професор Лисяк записав мене до 5-ої кляси і виставив мені відповідну посвідку, щоб зареєструватися в адміністрації українського табору Гайденав.

У адміністрації мене прийняли до табору і видали мені тимчасову двомовну (англійсько-німецьку) леґітимацію у формі візитівки, за підписом полковника англійської окупаційної армії. І так я став "DP" (Displaced Person). Мені також видали картку з купонами на харчування у таборовій кухні. Повернувся до ґімназії, і проф. Лисяк представив нас одному старшому панові ("директорові") відповідальному за бурсу і повідомив його, що я буду жити в бурсі, а пані Козак може переспати одну ніч у дівочій кімнаті. На вечерю ми пішли до загальної кухні.

Подорозі до кухні Ірена пізнала у високім прохожім мущині д-ра Володимира Помірка зі Судової Вишні, якого наш батько колись намовив піти на студії ветеринарії. Він був заскочений такою зустріччю і розпитував за нашими батьками. Довідавшись про незнану долю батьків і Толька та про мою реєстрацію у ґімназії, він обіцяв, що в разі потреби він мені буде допомагати у таборі Гайденав. Ірені стало легше, що я буду мати опіку і тому з легшим серцем вона від'їхала на другий день до Іцего.

Бурса

На цей час бурса складалася тільки з двох кімнат. Одна була для дівчат, а друга для хлопців по різних боках коридору і трохи дальше від кінця бараку. В моїй кімнаті було кілька поверхових залізних ліжок із сінником на поперечних дошках, які на кінцях спочивали на залізній рамі ліжка. На біду, люди, які різали дошки зробили їх закороткими. Коли хтось неуважно скакав на горішнє ліжко, з часом дошки потрохи сувалися і коли посунулися в один бік до кінця, дошки падали на особу, що спала на долішньому сіннику. Я спав на горішньому сіннику, а "директор" спав на долішньому сіннику цього ліжка і тому я мусів дуже вважати, щоб не "товктися" на сіннику.

Із цієї заповненої кімнати пригадую собі мойого ровесника Михайла Дощака[42] і вже старшого хлопця, підприємливого Івана Кліщука, який доробився пізніше в Техасі. Ми чекали на відкриття ґімназії. З Михайлом ми заприязнилися і заки ґімназія відчинилася ходили разом по таборі і до кухні. Тут треба було пред'явити картку з купонами, які вирізував ножицями один чоловік.[43] Тоді з великих казанів давали нам їдження на тарілки. Ми були голодні і завжди випрошували трохи більше.

Іван Кліщук мав знайомих у таборі, куди він часто ходив. Одного вечора він попросив мене піти з ним. Там частували нас смердячою горілкою, бо це була самогонка. Коли ми встали, щоб іти до бурси я відчув, що я та Іван були п'яні. Все було добре, аж біля будинку ґімназії, де ми впали у глибоку яму, з якої добували пісок. Коли я лягав на ліжко одна дошка впала на директора і його збудила. На другий день "директор" доніс, чомусь тільки на мене (можливо тільки за ту дошку, що впала на його сплячого) про цю справу до дирекора ґімназії. Він на мене насварив і загрозив, що на другий раз покличе Ірену.

---

[42] Мій ровесник Михайло ходив дві кляси нижче. Він виїхав до Австралії і там добре загосподарився. Одружився з відомою співачкою Менційською, внучкою славного співака Модеста Менцінського. 1988 року вони відвідали нас у Торонті.

[43] Коли він вирізував купон над великою бочкою, можна було підставити руку і відрізаний купон схопити, щоб пізніше його вліпити назад.

Незабаром нашу бурсу перенесли до сусідного бараку. Там з одного боку коридору була окрема кухня і простора їдальня. З другого боку були кімнати для учителя нижчих кляс Ванджарука, директора бурси, і для Музичного Інституту і для дівчат. При другому кінці бараку, блищого до ґімназії, були тоалєти та умивальні. У моїй кімнаті нас було 8, були це старші учні ґімназії, Іван Кліщук, Левко Гусин з Кривого Рогу, Микола Свириденко із Сумів, Любомир Макух і ще трьох хлопців, яких прізвища собі не пригадую.

У бурсі панував лад і порядок. Загальне вставання було о піввосьмій, миття в хлоп'ячій умивальні, стелення ліжок і порядки в кімнаті. Тоді на дворі була збірка на молитву у лавах та читання порядку дня. О восьмій годині ми їли снідання у їдальні і на 8-му тридцять відмаршеровували до ґімназії. Ми вчилися у їдальні. Пів години після нічної тиші гасили світла у спальнях. Ніхто не відважувався іти спати скоріше, бо можна було б дістати ровера[44].

Кімнати не були опалювані і тому зимою треба було натягати на себе, що було можливе. Зима 45/46 була досить лагідна. Однак зима 46/47 була сувора і одного дня замерзли водні крани в умивальках. Тільки герої і загартовані виходили на двір і мили груди, під пахами і лице снігом.

Початок шкільного року

Досить швидко зголосилася відповідна кількість учнів і учителів, щоб починати науку. (Два роки пізніше ґімназія начислювала 250 учнів та 15 учителів). Однак не зголосилося задовільне число до 5-ої кляси і мене з іншими перенесли до шостої кляси. Причина в тому, що зі мною були учні багато старші, яких, через службу у війську чи на роботах в Німеччині та їхній вік, треба

[44] Коц не був дуже приємний. Сплячому відкривали пальці на ногах, закладали поміж них пасочки паперу і їх запалювали сірником. Звичайно реакція сплячого була крутити, як на ровері, ногами.

було прийняти у вищу клясу. Додаткової проблемою було навчання наддніпрянців у десятилітках. Вони були попереду у математиці, хемії і фізики, а дуже позаду з німецьким і латиною. Я був позаду з математикою, хемією і фізикою.

Учителі цих трьох предметів були університетські професори з Дніпропетровська Іван Марченко[45]-Математика та Мовчанівський[46]-Хемія, як також з Києва Володимир Лорченко-Фізика. Згодом виявилося, що я цілком добре давав собі раду з наукою і закінчив шосту клясу з відзначенням. Особливо прихильний був мені проф. Марченко. Завдяки йому я нарешті полюбив математику і мені пізніше було легко і успішно вчитися на університетських студіях інженерії. Це саме можна сказати у меншій мірі про фізику і хемію.

У шостій, а пізніше у семій клясі моїми однокласниками були Йосиф (Іван) Кліщук з Ковеля на Волині, Левко Гусин з Кривого Рогу, Микола Свириденко із Сум, Віктор Топчій з Києва, Наталія Шехай з Києва, Сергій Дем'яненко з Чернігова, Василь Кошований з Києва, Ірина Свідерська зі Львова і Любомир Макух з Ярослава (ходив одну клясу нижче від мене у ярославській

---

45 1954 р. я відвідав і переночував у родини Марченків у Манчестері, Англія, під час моєї подорожі до Канади.

46 1951 р. я відвідав проф. Мовчанівського у Лондоні, Англія. Він був у священчій рясі і мої відвідини справили йому приємну несподіванку. Він висвятився у священика в Українській Православній Автокефальній Церкві. Він був вже тоді мітратом і помічником Владики, голови цієї церкви у Великій Британії. І не сподівався відвідин свого колишнього учня греко-католика.

ґімназії, але ми тоді не зналися). З десяти учнів тільки чотири були із західних земель України, решта шість старалися достосуватися до західньо-української системи навчання.

Ризиковна Подорож

Після одного місяця науки, в понеділок 12-го листопада 1945 року моє навчання перервала поява Ірени. Вона повідомила мене, що вона недавно повернулася з поїздки "за границю" до Добберкав. Вона забрала майже всі речі, які ми там залишили, і частинно привезла до її табору, а дві валізки залишила по другій стороні кордону на переховальні пограничної залізничної стації. Вона попросила мене туди поїхати і їх привезти. Передімною відчинилася ще одна нелегальна подорож через кордон, сторежений радянськими військами. Вона була пов'язана з ризиком арешту, ідентифікації як українця і примусовим поворотом до Радянського Союзу. Не пригадую собі чи радо, але я погодився це зробити.

Я вибачився у директорів ґімназії та бурси, що мушу поїхати до сестри на кілька днів у наглій справі. День пізніше я взяв свій улюблений наплечник, з яким я вже перетинав кордони три рази і вирушив вдорогу ранком з Іреною 13-го листопада 1945р. Не взяв я зі собою жадної ідентифікації крім малої карточки формату візитки, де було по-англійськи написане моє ім'я і прізвище та моє число реєстрації як біженця. Крім якогось їдження я взяв дві пачки американських папіросів (твердої валюти, які мені дала на дорогу Ірена). До Гамбурґ я поїхав з Іреною, де ми розпращалися. Ірена поїхала на північ, щоб повернутися до свого табору біля Кіль, а я за інструкціями Ірени поїхав поїздом на південь, через Ганновер, до міста Бравншвайґ, а звідтіля до граничної місцевості Гельмштед.

На залізничній станції Гельмштед я побачив як формувалася якась мала група німців. Я підійшов до них і прислухувався до розмов. Виявилося, що ці люди, переважно жінки і два хлопці мого віку, також бажали перейти границю до Радянської Зони. Я пристав до них. Було нас приблизно 15 осіб, а між ними один старший чоловік, який здавалось знав де найкраще переходити кордон. Кілька кільометрів на схід від міста був малий лісок. По другим боці мала бути наша ціль. Все було впорядку. Ми перейшли через лісок і подалися якихось 100 метрів левадою з високою травою в напрямі якогось господарства. Аж раптом почувся за нами крик Стой! Коли ми продовжували йти, ми почули постріл і всі попадали на землю.

Вояк завів нас до будинку, куди ми прямували і тут у нас зробили обшук. У моїй куртці він намацав мою ідентифікаційну карточку, подивився на неї, не міг нічого по-англійськи прочитати і дав мені назад до кишені. Він відчинив мій майже порожний наплечник і на щастя не завважив, що у кишені наплечника були дві пачки американських папіросів. У інших дещо позабирали. Після того ми сиділи в одній кімнаті. Згодом взяли кілька молодих жінок, які після години повернулися і поправляли на собі одяг.

Мені було спішно. Я підступив до трьох інших хлопців і намовив їх підійти разом до старшини та попросити про звільнення. Коли старшина з'явився, ми це зробили. По надумі він махнув рукою і відчинив двері надвір. Вже темніло, коли ми пустилися полями на залізничну стацію. Збоку, у віддалі яких 100 метрів, один радянський вояк кликав нас до себе. Я сказав хлопцям не звертати уваги... За пів години ми були на стації і взяли поїзд до Маґдебурґу. Тут на стації я відшукав куточок почекальні, де я вже два місяці тому дві ночі переспав. Я чувся як у себе дома.

На другий день рано я сів на поїзд, назад на захід, до граничної стації Велпке яких 35 км на південь від Гельмштед, де я переходив границю. На стації я побіг до переховальні, де Ірена залишила дві валізки. Здавалось, що незабаром сповню своє завдання. Витягнув посвідку і представив урядникові. Він шукав, шукав..., але накінець повідомив мене, що їх нема. Для мене це був великий удар, але я швидко спам'ятався, рішив їхати по решту речей до Добберкав і ще встиг скочити на поїзд до Маґдебурга, яким я приїхав. У Маґдебурґ я взяв поїзд до Штендаль.

У Штендаль я пустився іти пішки до Добберкав. Незабаром зупинилася підвода з кіньми і господар запросив "хлопця, що помагав Карльові ранком забирати у нього молоко" сідати. Моя хазяйка мене дуже тепло прийняла і подала смачну вечерю. Я почав переглядати Ірени і мої речі. Багато не залишилося. Пригадую тільки дві речі, за які я пізніше потерпав, бо книжка "Чорне Озеро", яка мені подобалася і портрет Шевченка на малому куску дошки могли б, при обшуку, мене розконспірувати. Але я був молодий дурний. Поскладав я все це в останню валізку. Дещо інше та харчі від щедрої хазяйки у наплечник.

Я був свідомий одної проблеми – я не мав ідентифікації. Тому на другий день ранком я пішов до бурґермайстра села Дабкенмаєра. Він відразу пізнав мене як "хлопця, що помагав Карльові ранком забирати у нього молоко" і гарно прийняв. Я пояснив мою ситуацію і журбу. Довго не думаючи він мені виставив посвідку з датою 15-го листопада 1945, з печаткою села, його власноручною печаткою та підписом такого змісту – "Зенон Татарський приїхав до Добберкав, щоб забрати свої речі і повертається до Маґдебурґу". Вона вірно описує, що я за останні два дні робив, однак її також можна інтерпретувати, що я є з Маґдебурґу. На посвідці є стара печатка, з якої вирізано "свастику" під орлом Райху. Ось так я вже мав незлий ідентифікаційний папірчик.

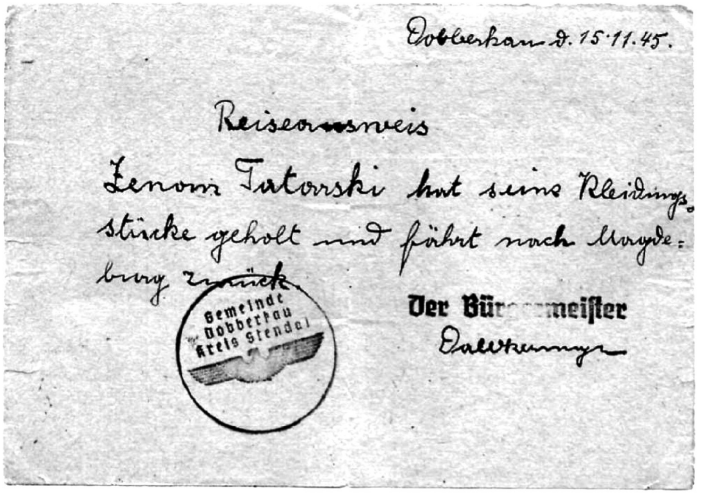
Dobberkau d. 15.11.45.

Reiseausweis

Lenom Tatorski hat seine Kleidungs-
stücke geholt und fährt nach Magde-
burg zurück.

Gemeinde Dobberkau Kreis Stendal

Der Bürgermeister

Unterschrift

Під час дороги до бурґермайстра я зустрічав радянських вояків, бо вони дальше квартирували у селі. З Кріґеркою і Карльом не бачився, бо вони жили у присілку. По приході до хазяйки я попращався з нею і зі селом Добберкав та рушив пішки вдорогу. За селом знову мене взяла підвода зі села і добрі господарі завезли мене аж на стацію у Штендаль.

Тут я зустрів колишнього німецького вояка, який за два американські папіроси виставив мені на якимсь блянку посвідку, що я колишній німецький вояк (ще одна ідентифікація). Він мене відраз скерував до буфету, де я одержав канапку і штучну каву. Він також порадив мені взяти пополудні поїзд на захід до приграничної станції, через яку їздили т.зв. "сухопутним коридором" берлінські вантажні поїзди – повні на схід та порожні на захід після достави вантажів до окруженого Берліну[47]. (Нажаль, моя посвідка німецького вояка не збереглася).

Наш поїзд часом ставав і пропускав вантажні поїзди на захід. Вечером я приїхав на стацію Marienborn[48]. Щось вона мені здавалася знайома. Так, це та сама стація, на якій дві ночі тому я сів на поїзд до Маґдебурґу після

[47] Згодом цей сухопутний коридор Радянський Союз закрив і тим змусив аліянтів довозити вантажі до Берліну славним Повітряним Мостом.

[48] Згодом ця околиця стала великим, так званим "Чекпоїнт Гельмштед-Марієнборн" з цілим комплексом будинків включно з вежами радянських спостерігачів. Тут автовий та залізнодорожній рух піддавано строгій контролі і казали, що миша тільки з трудом, і під градом куль, могла тут перебігти через кордон.

короткої "гостини" у радянських військових. Половина пасажирів, яких 15-20 людей пустилися йти зі мною попри залізничні рейки на захід. Там рейки розділювалися, щоб дати можливість поїздам чекати своєї черги перед семафором. Виявилося, що коли поїзд затримувався, англійська військова залога не допускала людей до поїзду. Аж біля півночі я придумав нову тактику. Як тільки наступний поїзд затримався я швидко перескочив попід механізмом лучення поміж вагонами на другий бік. Там я кинув валізки на вагон без даху і видрапався по стінах вагону досередини. Була місячна ніч. Я притулився до стін у розі вагону, який був у тіні місяця. Чув, що військові відчиняють вагони, але мій не відчиняли, бо не бачили мене в скоку до середини. Я провів у безруху 15 "довгих хвилин" аж поки поїзд рушив. Він їхав дуже повільно і аж за дві години я побачив на підставі зовнішнього освітлення довкілля, що ми зближаємося до великого міста. Це повинно було бути Бравншвайґ. Коли поїзд став перед стацією, я вискочив з вагону і пішов на стацію, це був Бравншвайґ. З полегшою я собі здав справу, що найтяжча і найбільш небезпечна частина моєї подорожі була за мною.

На стації я завважив, що мій одяг і наплечник були запорошені чорним порошком, а руки чорні. Виглядало так, якби я повернувся з пекла, бо вагон, яким я їхав, возив до Берліну вугілля. Забрало мені досить багато часу, щоб обтріпати порошок вугілля з одягу і помити руки та, тут і там, голову та лице.

Тоді почав думати куди їхати, до Гайденав ґімназії чи до Ірени. Мій вигляд і стан одягу казав мені не їхати до ґімназії на посміховище. Ірена могла б справніше мене привести до пристойного вигляду і кінець кінців я повинен би здати звіт з моєї безрезультатної подорожі. Я пішов до каси і купив білєт (через Гамбурґ) аж до Кіль над Балтійським Морем. В дійсності місто і порт міста

Кіль були при самому південному кінці Кільського Заливу у віддалі 12 км від відкритого Балтийського Моря. Містечко Мельтенорт, де містився український табір біженців, було положене на східному березі заливу 8 км на північ від Кіль.

Прибувши в п'ятницю пополудні до Кіль я взяв у пасажирському порті малий корабель, що обслуговував місцевості по обох сторонах заливу. За пів години я був у Мельтенорт і пішов до колишнього військово табору Коріґен. Так називали цей табір його нові українські мешканці. Теперішнім комендантом табору був мій шваґер Андрій Козак, а його заступником був пан Іван Олексюк, батько пізнішої Мирослави Байкер і вітчим її брата Леоніда Олексюка з Торонта.

Ірена втішилася моєю появою, бо по моїм від'їзді здала собі справу, що це була ризикована подорож. Було деяке розчарування, що я не привіз тих валізок, по які вона мене післала. Мусіла задовільнятися останньою валізкою, яку вона залишила в Добберкав. Вона була матеріяльним доказом, що я там був. Але першою наглою справою було привести мій одяг та мене самого до стандарту цивілізації. Згодом, з нагоди мого приїзду, Ірена запросила в гості панства Івана і Олену Олексюків із сином Льонею (Мирослава Олексюк і Тамара Козак прийшли на світ пів року пізніше). Після двох днів відпочинку я повернувся у понеділок 18-го листопада до Гайденав.

Впродовж перших чотирьох днів (і ночей) я проїхав 450 км різними середниками транспортації по обох сторонах залізної заслони у риштованні. Поїзди їздили вже досить реґулярно, однак не часто і треба було трохи щастя, щоб не чекати більше як три-чотири години на пересідку. Кошт проїзду був дуже помірковний, бо інакше було б важко збіднілому по війні населенню займатися дрібною торгівлею і розшукувати рідних. У

мене було досить грошей від Ірени, бо наші біженці діставали по таборах такі речі як американські папіроси та шоколаду – тверду валюту.

Одну ніч я спав на стації у Маґдебурґу, а одну я взагалі не спав на вантажному залізничому вагоні серед вугільного пороху. Я зумів їхатив як німецький хлопець, бо знав тоді перфектно розговірну німецьку мову. Мені вдалося небувалими способами і серед дивних обставин перейти два рази кордон бережений радянськими військами, які мене раз затримали. Через достатній приплив адреналіни я ніколи не відчував втоми і не відчував страху. Я мав 15 років і був загартований фізичною працею у німецькоми селі Добберкав, де мене добрі німецькі селяни знали і мені допомагали. Ця подорож і попередня подорож два місяці раніше до Польщі шукати моїх батьків, були тільки одні з багатьох подорожей у майбутньому, без ризика втратити волю, по Європі і до далеких країн.

Назад до науки

Знов треба було думати про науку і життя в бурсі. На другий день пішов я до директора Юліяна Лисяка, щоб тим разом зголосити свою присутність. Я йому розповів чому я просив про звільнення. Він вислухав мене уважно, подивляв мою відвагу, а на кінець похитав головою. Порадив, щоб я на подібні авантури більше не брався, а тільки брався за науку, бо часу мало. Мої однокласники і співмешканці моєї кімнати у бурсі радо слухали мою розповідь.

Попри науку я мав багато всіляких занять.

Пані Марченко, директорка Музичного Іституту при ґімназії, довідалася, що я колись вчився грати на фортеп'яні і попросила мене на розмову. Посадила мене за кляв'ятуру, але я багато не мав чим похвалитися пісс-

ля більш як 2 роки перерви. Доручила мені приходити два рази на тиждень. Я не міг "викрутитися" з цього, бо вона була дружиною мого учителя в ґімназії.[49] Відтоді я мусів ходити на лекції і в назначений час вправляти на п'яно. 1947 р. прийшов час концерту, на якім я виконав "Екосез" Бетговена, за що я одержав від директора Бачинського похвальну грамоту.

У Інституті був акордеон. Мене цей інструмент дуже зацікавив, і я сам навчився на нім грати. Разом з Орестом Побігушкою, який грав на скрипці, та з кимсь на бубні ми пробували грати танцювальну музику. Коли одна кляса мала вечірку, ми приграваали до танців. Мабуть, на тім наші спроби мати оркестру закінчилися, бо на все часу не було.

При ґімназії організували для учнів правдиві забави, однак виявилося, що мало хто зі старших учнів вмів танцювати, включно зі мною. Тому при ґімназії зорганізовано курси танців з професійним інструктором.[50] Не тільки що ми навчилися на курсах танцювати, але при нагоді краще можна було запізнати дівчат.

Я завважив, що мій перший приятель у таборі, Михайло Дощак, танцював часто з Ніною, дівчиною з 5-ої кляси, і завжди з нею бував також поза курсами. Не уникнуло моєї уваги, що Ніна товаришувала з русявою дівчиною з її кляси. Мене вона зацікавила. При одній зустрічі з ними наші погляди з русявкою зупинилися на довший момент. Сталося це також наступного разу, а на наступній лекції танців я попросив її до танцю. І так почався наш юний, невинний романс, який тривав аж до мого від'їзду на студії до Бельгії. Це мало на мене великий позитивний вплив, бо наша обопільна любов стимулювала мене до науки і всілякої діяльності та заповнювала у векикій мірі цю прогалину у моїй душі, яку залишила втрата моїх батьків.

---

[49] Вони мали двох синів в ґімназії. Один син Богдан був у матуральній клясі, а другий Олесь рік нижче від мене. З Богданом я зустрівся пізніше у Любені.

[50] Не знати звідкіля він взявся, але він не знав поправно української мови. Множину від "Прошу Паню" і "Прошу Пана" він подавав однаково – "Прошу Панів" допереду, що приводило до констернації в групових танцях. Однак ніхто не відважився йому звернути уваги.

Мій однокласник з моєї кімнати в бурсі, Іван Кліщук, старався затягнути мене до "бандерівців". Дав мені "Декалог Націоналістів", "доручив" мені вивчати його на пам'ять і тоді кожного дня ранком, на збірці бурси, деклямувати одну з його десяти точок. Після кожної точки треба було нам всім виголошувати "Здобудеш Українську Державу, або вмреш у боротьбі з неї". По якомусь часі "власті" попросили нас перестати ширити цю "партійну пропаганду". Згодом проф. Марченко, який був завзятий "гетьманець", дав мені читати "Листи до Братів Хліборобів" В'ячеслава Липинського.[51]

При ґімназії була команда копаного м'яча. Не знаю яким чином мене паталаха попросили грати на лівім крилі. Нам видали однострої і нові футболівки. На команді був також Стах Габа з нижчої кляси із Судової Вишні. Він мав природний дар до гри і йому не було рівного. Стріляв всі наші ґолі. Після року закликали його грати у таборовій команді, де грали дорослі. Однак він і там був найкращим стрільцем. Стах був пізніше асом команди України в Торонті. Грав також Андрій Добрянський майбутній бас Нью Йоркської Метрополітанської Опери[52]. По якомусь часі я перестав грати, бо були кращі грачі. Однак я брав участь у заняттях легкоатлетичної ґімназийної групи. Стахо Габа був безконкуренційним першуном у бігу. Я вправляв скок в довжінь і на мій зріст я мав досить добрі успіхи у скоку у височінь без і з жердкою. Дмитро Парадюк[53] був визначний легкоатлет і танцював у ансамблі українських народніх танців.

Одного літа багато з нас поїхали на спортовий табір ІМКА над західним берегом ріки Ельби 70 км на північ від Гамбурґа. Незабаром дзвінок з табору – дайте допомоги! На друний день ранком я поїхав туди з Дмитром. Не доїжджаючи до Гамбурґу ми мусіли сісти на поїзд у Гарбурзі із трасою по західним березі ріки. На пероні чекаємо на поїзд аж нараз зі заду нас хапають за ковнір – німецька поліція. Арештують і закладають кайданки.

---

51 До сьогодні вважаю, що сильний гетьман був би відповіддю на політичний хаос в Україні.

52 Десять років пізніше у Торонті був бенкет у Роял Йорк готелі після його виступу на Святі Державності. Підійшов я до його стола. На мій виклик "Андрію" він моментально відповів "Зенко". Ми дуже радісно привіталися. Мені було дуже приємно.

53 Дмитро Парадюк виемігрував на стало до Англії. У Манчестері він продовжував танцювати на пів-професійному рівні і згодом очолив славний Манчестерський Ансамбль Українських Народних Танців. Цей Ансамбль виступав успішно по цілій Європі, як також відбув турне по українських центрах поселення в Канаді та США. Ми зустрілися по виступі його ансамблю, але він спішився до автобусу і підганяв українською мовою своїх юних танцюристів. Вразило мене не це, що вони говорили між собою англійською, але типічний "англійський" акцент їхньої англійської.

Вимаршеровують нас на вулицю і саджають у поліційного джіпа. Нічого не говорять рушаємо в дорогу. Ми відпрошуємося, кажемо, хто ми є. Не хочуть нічого слухати. Ми продовжуємо. По пів годинній їзді у незнане нарешті повільно поліцаї починають мати підозру, що не тих зловили. Оповідають нам, що в одному містечку цієї ночі злодії вломилися до одної хати, пограбували і побили господаря старшого чоловіка. Однак у цій ситації вони мусять нас туди діставити для позитивної ідентифікації. На наше щастя, побитий господар і його жінка зразу сказали без надуму, що це не ми. Ми відітхнули з полегшою. Ми думали, що поліція відвезе нас там, де вони нас арештували, але вони нам пояснили, що вони можуть возити тільки арештованих. Поштивий господар дав нам гроші на білет до Гарбурґа.

Під сам вечір ми добилися до табору ІМКА, де нас нетерпляче чекали наші спортовці. На другий день я здобув четверте місце у скоках. Дмитро мав гарні успіхи. Ми тут гарно відпочили, але не закінчили таборування без прикрої пригоди. Коли під час занять надійшла громовиця, ми сховалися під високі дерева. Я стояв під одним деревом з нашою групою, а 5 метрів дальше під таким самим деревом стояв Турчин і ще один з нас. Ми дивилися на них і жартували. Нараз із клекотом грому посипалася кора з дерева за плечима Турчина, і він впав без руху на землю. Ми всі остовпіли на мить і по прочунанню кинулися до Турчина. На щастя він вставав повільно як у трансі. Йому забрало кілька хвилин заки він до нас заговорив. У нього, мабуть, на ціле життя залишилося почуття, що він був на волосинку від смерти.

Пласт

З приїздом пл. сен. Леоніда Бачинського[54], нового директора ґімназії, відновили у ґімназії Пласт. Станичним Гайденавської Пластової Станиці став учитель ґімназії

[54] Леонід Бачинський став пізніше головою Пласту на Англійську Окупаційну Зону Німеччини.

пл. сен. Степан Жмуркевич, а Кошовим мужеського Коша став учитель ґімназії пл. сен. Михайло Демчишин. Як колишній новак на таборах в Карпатах, я зрадів тим почином і відразу зголосився до Пласту. У таборовій кравецькій майстерії почали масово шити до міри однострої та хустки для біля 80-ка учнів та учениць. Так повстав 81-ий Юнацький Курінь ім. полк. Івана Богуна. Курінним нашого Куреня був Юрко Мартинюк (він мав мотоцикль), а заступниками були я і Только Прасіцький. Нашим зв'язковим був пл.сен. Ярослав Кобилецький. Так само діяв курінь юначок. Капелянами стали для грекокатоликів пл.сен. о. д-р. Филимон Побігушка і о. мітрат Губаржевський для православних пластунів. Почалися сходини і підготовка до першої проби. У прилозі є Тимчасова Виказка з датою 3-го листопада 1946 р. потверджуюча, що 1-го і 3-го листопапада 1946 р. я зложив першу пробу і пластове приречення. У березні 1947р. я їздив на вишкільні курси виховників до Батгорн (посвідка залучена) і здав другу пробу. (На літні пластові табори я не їздив, бо літом я проводив вакації і фізичну підбудову на добрих харчах у Ірени над морем). У червні 1947р. сен. Бачинський повідомив нас, що цього року відбудеться **VI Світове Скавтське Джемборі "Миру"** у Франції. Я мав нагоду і щастя бути його учасником, про що пишу окремий розділ внизу. Пластуном я є до сьогодні.

На сцені артистом

Осінню 1946 року, при ґімназії засновано, за ініцятивою учительки української мови пані Жмуркевич, театральний гурток. Я зголосився до гуртка, бо ще у ярославській ґімназії я осягнув 3-тє місце з вивчення Шевченкових віршів і тим самим мав досить добру пам'ять та ерудицію. Метою гуртка було поставити на великій таборовій сцені драму на чотири дії "Облога" Юрія Косача (брат Лесі Українки) про облогу Львова. Головні ролі виконували Юлія Степаненко (пізніше Войчишин у Оттаві) і Богдан Тодорів

(США). У підрядних ролях виступали Любомир Макух (Отаман гетьманської охорони), Зенон Татарський (посол) та інші. Постійні проби забирали мені більше часу, як я собі уявляв, і я мусів пообтинати інші активності включно з рантками. П'єса пройшла з великим успіхом перед заповненою великою театральною салею. Були розмови, щоб її повторити чи навіть поставити її у сусідному таборі в Мюнстер, але на це не було фондів та дирекція ґімназії побоювалася, що це могло б відбитися на успіхах в науці. Я був задоволений цим кінцем моєї акторської карієри.

Вакації 1946 у Ірени

Однак, попри всі пластові, театральні і музичні активності треба було прикладатися серіозно до науки. Після закінчення з відзначенням 6-ої класи у червні 1946 р. нас відпустили на одномісячні вакації, які я провів у Ірени у Кілю (Мельтенорт) над морем. Я тут добре відпочав і при доброму харчуванні та відпочинку набрав нових сил.

Великою дуже приємною несподіванкою було у Андрія і Ірени Козаків присутність новонародженої маленької дитинки Тамари. В цей сам час я завважив, що у панства Олексюків також прийшла на світ маленька Мирослава. Рідко коли, але на короткий час, як спала, довірювали мені пильнувати Тамарки.

Ранним ранком я збігав на долину до пристані, де в той час приїздили по нічній риболовлі малі рибацькі човни повні оселедців. Майже кожного дня мені вдавалося випросити у якогось рибалки десять оселедців. По прибутті до табору, я їх чистив, смажив на сковороді та їв досита з хлібом. І тому мені до сьогодні смакує свіжа риба. Крім того у Ірени були інші смачні харчі. Майже весь час я проводив над морем на пляжі і плаваню в солоній воді. Вечером ми відвідували знайомих, бо вони хотіли побачити "ґімназиста" з великого українського

“міста” Гайденав. Пригадую, крім п-ва Олексюків, знакомих Ірени з “Берліну”- молоде подружжя Скробачів, які мешкали з маленьким синочком у німців на “приватці” у малому містечку над морем. Пан Скробач вудив оселедці у залізній бочці. Мене це зацікавило, бо вони були дуже смачні.

Вечером перед від’їздом до Гайденав я завудив там своїх 24 оселедців, дав до бляшаної банки і повіз ранком до Гайденав. Все було добре, але день був дуже гарячий. Крім того я мусів іти з Тостед до табору по рейках залізнички. І так вони з кожним кроком товклися у банці. Коли я відчинив банку у таборі з них зробилася саламаха, яка по двох днях почала смердіти. Такі то були, після великого труду, мої “вуджені оселедці”.

Наука і матура

Я повернувся до науки у ґімназії на один місяць раніше так як і мої однокласники, бо нам при кінці 6-ої кляси заповіли, що 7-му і 8-му кляси ми постараємося подолати за один, трохи довший, шкільний рік. Як я згадував раніше, деяким моїм однокласникам було понад 20 років, і науку треба було приспішити, щоб здати матуру спочатку липня. Наука була дуже інтензивна і на якісь інші активності (крім ранток) не було часу. Спершу ми здавали всі предмети писемно, а накінець була важка усна україномовна (крім латини і німецької) матура перед комісією, що складалася з директора, всіх учителів і німця інспектора Німецького Міністерства Освіти. З майже кожного предмету були на столі картки з питанням, з яких ми собі вибирали одну “на сліпо”. До певної міри все залежало від щастя бо були “легкі” і “тяжкі” питання. Інспектор живо слідкував за всім, а з латини, німецкого та математики часом задавав питання. В цей спосіб наші матуральні свідоцтва мали ту саму вартість, що й свідоцтва з німецької ґімназії.

Кожний з нас матуристів[55] почав думати, що робити по закінченні ґімназії. Ніхто з нас, більшість без батьків, не мали спроможности оплачувати університетські студії. Майже всі наші батьки вже поробили заходи, щоб емігрувати за океан, і переходили різні комісії. Тим не було чого подаватися на студії до німецьких університетів. Один або два з нас подалися до університету Ганноверу, де біля міста був малий табір українських біженців і можна було там перенестися. Я мусів порадитися з Іреною.

[55] Учителі, зліва, Мовчанівський – хемія (Дніпропетровськ), Володимир Лорченко – фізика (Київ), Леонід Бачинський – директор ґімназії, невідомий, Іван Марченко – математика (Дніпропетровськ), Володимир Ванджарук – природа. Неприсутні Михайло Демчишин – музика, Юліян Лисяк – українська мова і Стефанія Жмуркевич – література (чотири останні зі Західних Земель).
Матуранти – Микола Свириденко (Суми), Левко Гусин (Кривий Ріг), Віктор Топчій (Київ), Ірена Сьвідерська (Львів), Сергій Дем'яненко (Чернігів), Наталія Шехай (Київ), Любомир Макух (Ярослав), Зенон Татарський (Дрогобич) і Іван Кліщук (Ковель, Волинь). Неприсутній Василь Кошований (Київ)

Добре репрезентована вся соборна Україна.

Ось тому на другий день я поїхав до Ірени, де підчас відпочинку по матуральних іспитах я порушив цю тему. Ірена вже мала на це плян. Вже раніше вона довідалася, що знакомий і приятель з Берліна інж. Андрій Кішка[56] повернувся до Бельгії. Він перед війною закінчив у Лювені Лювенський Католицький Університет і зорганізував стипендийні фонди дла українських студентів. Вона дала мені дуже добру вістку, що вже до нього написала про мене.

Ірена дала пошити для мене нове убрання. Я досить дивно в нім чувся після двох років "лахів". Однак я мав в нім їхати до Гайденав на урочисту презентацію наших матуральних свідоцтв.

Незабаром треба було повертатися до Гайденав і Ірена поїхала тим разом зі мною, де з датою 28-го липня 1947р., я одержав тримовне (англійська, німецька й українська) матуральне свідоцтво з дуже добрим загальним вислідом, яке відчиняло мені двері до університетів по цілому світі. (Свідоцтво залучене. Я і Наталія Шехай одержали найвищі оцінки). Коли я вийшов на двір з матуральним свідоцтвом у руці, там стояла Ірена з моїм опікуном в Гайденав д-р Володимиром Помірком і вони перші зложили мені ґратуляції.

Я повернувся з Іреною до Кіль, однак не на довго, бо мусів повернутися до Гайденав, щоб спакуватися і бути готовим їхати з 81-им пластовим куренем ім полк. Івана Богуна на Джемборі у Франції.

Український Народний Університет ім. Гр. Сковороди.[57]

З новими силами я повернувся до табору Гайденав, щоб записатися на шоферські курси в Українському Народному Університеті ім. Григорія Сковороди у Гайденав. У мене зберігся Матрикул університету, де подано, що

[56] Коли я був з батьками на Ірени шлюбі у Берліні, одним з гостей був інж. Андрій Кішка, однак я собі його не пригадую.

[57] В таборі було досить багато університетських професорів, головно з центральних земель України та багато молодих людей із середньою освітою, які марнували бездільно свій час.

Українська Гуманістична Гімназія ім. Т. Шевченка
в Гайденав.

Ч. кат. 8.

1946 / 47.

СВІДОЦТВО ЗРІЛОСТИ

Патарєвський Зенон Ярослав

Народжений 27. дня лютого 1930. в Судовій Вишні
віроісповідання греко-католик по закінченні 8 кляс Гуманістичної Гімназії в Гайденав
в 1946 / 47. шк. р. підда всю іспитові зрілости при Спеціяльній Комісії. На основі
кінцевого свідоцтва та іспиту зрілости за повний курс гуманістичної гімназії виказа в
такі успіхи:

1. Релігія	дуже добрий
2. Українська мова і література	дуже добрий
3. Латинська мова	дуже добрий
4. Англійська мова	добрий
5. Німецька мова і література	дуже добрий
6. Історія	дуже добрий
7. Географія	дуже добрий
8. Біологія	дуже добрий
9. Хемія	дуже добрий
10. Фізика	добрий
11. Математика	дуже добрий
12. Пропед. філософії	дуже добрий

Іспитова Комісія визнала, що П. Патарєвський Зенон Ярослав закінчи в гімназію
і одержує свідоцтво зрілости з дуже добрим успіхом.

На цій основі він управнений вписатися на вищі студії.

Гайденав, 23. липня 1947.

Директор гімназії: Представник влади: Предсідник Іспитової Комісії:

Члени Комісії:

Ноти: Дуже добре, добре, посередньо, достаточно, слабо, недостаточно.

я записався туди 25-го серпня 1947 р. і заплатив оплату у сумі 50.00 нім. марок. 24-го вересня я закінчив курс і одержав посвідку – скеровання до ґаражів табору на практику їзди. Згодом, після практичного іспиту з німецьким інспектором по вулицях міста Тостед, я одержав 23.10.47 мій Fürerschein з великою знимкою. Копії документів залучені.

Під час старань о дозвіл їздити автом мені не сходив з думки університет, який мені відкриє двері до профе-

сійної кар'єри, а саме Лювенський Католицький Університет. І я поїхав до Ірени довідатися про вислід її старань. Це було моє перше питання, коли я зайшов до їхньої квартири у таборі Коріґен. Нажаль, вісток з Бельгії не було. Було ще досить тепло і я рішив скористати з моря. Однак, за два дні, прийшов лист в українській мові від Comite Belge D'Assistance Aux Universitaire Slaves Orientaux (COBAUSO) за підписом інж. Андрія Кішки, головного секретаря Комітету. Він повідомляв про уділення мені Комітетом повної стипендії на студії у Лювенському Католицькому Університеті (ЛКУ)!!!

Однак була тепер передімною нагла потреба одержати від англійських властей якогось рода пашпорт. На другий день я поїхав до Гайденав і повідомив директора ґімназії Леоніда Бачинського про добрі новини. Він мене тепло прийняв і поґратулював за такий успіх. Завдяки його інтервенції у таборовій адміністрації та на підставі листа про стипендію у Бельгії, мені вдалося одержати за три тижні, "документ подорожі" – Refugee Travel Document у вигляді пашпорту.

Коли я перебував у Ірени, в половині жовтня надійшов другий лист, також від Комітету COBAUSO, але вже у французькій мові, офіційно пітверджуючий стипендію, як також з дописко́ю і підписом голови секретаріяту ЛКУ, що я можу вписатися на студії до ЛКУ (мій швашґер Андрій знайшов когось що знав трохи французьке, щоб переложити). В листі також повідомляли, що академічний рік на ЛКУ починається 21-го жовтня, тобто за тиждень.

Я був приголомшений і щасливий, аж поки не пригадав собі, що я не знаю французької мови. На другий день я поїхав кораблем до міста Кіль шукати за підручником французької мови. У якійсь книгарні я побачив малу кишенкову книжечку видавництва Dümmler

Sprachfürer – "Parlez vous francais?". Пізніше виявилося, що вона стала моїм першим і останнім підручником французької мови. Ще дотепер я її вживаю для французької і німецької мов, бо має слівник, чемностеві звороти та зразки приватних і ділових листів в обох мовах. Повернувшись до Козаків (Ірена і Андрій), я почав серіозно переглядати книжечку. Андрій покликав свого франкомовного товарша і вім мене навчив права вимовляти друковані французькі слова. Багато слів здавалися мені подібні до латинських, і я зрозумів, що час, витрачений в ґімназії на науку латини, мені тепер стає в пригоді. Навіть старався читати цей важливий лист з Бельгії при помочі слівника в новій книжечці. Це забрало багато часу і не було легко. Так я собі здав справу, які труднощі мене чекають.

За бельгійською візою

З листом від Комітету з дописокою від ЛКУ і моїм новим Refugee Travel Document я пустився в дорогу до бельгійського консуляту у Dűsseldorf, щоб дістати бельгійську візу. По дорозі я заїхав до міста Bielefeld, де тепер проживали стрийки Олесь (наймолодший брат батька), його дружина Маруся і донька Калина. Там був малий табір українських біженців, але стрийки, будучи приписаними в таборі, жили дуже вигідно на передмісті міста "на приватці". Вони були раді, що молодий 15-літній хлопець, яким вони два і пів року тому короткий час опікувалися, вже тепер їде на університетські студії до Бельгії.[58] Я у них заночував, а на другий день ранком поїхав останні 100км поїздом до Düsseldorf. У бельгійському консуляті мене прийняли ввічливо, хоча дивувалися, що кандидат на студії не знав французької мови. Обслужили мене у німецькій і сказали мені прийти пополудні по візу. Одержав візу пізно і побіг на стацію. Там, вже вечером, я взяв поїзд до Ганновер, де я пересидів ніч у почекальні. Ранком я поїхав, через Гамбург, до Ірени похвалитися моєю візою.

[58] Наступний раз, 1957р, я знову буду жити у них у Філядельфії, США.

Ірена і Андрій були дуже щасливі, що вже нема передімною жадних перешкод на мої студії у ЛКУ. Їм бо впав великий тягар зі серця. Я мав, у Лювені, запевнений прожиток у гуртожитку і повну оплату студії, якдовго я буду задовільно вчитися і поводитися. Тепер ще треба було мене заосмотритися на дорогу всім необхідним. Ірена поїхала зі мною до Кіл і що можна було в ті часи купити мені купила. Гроші "на дорогу" вони не могли мені дати, тому що німецька марка, перед виміною, не мала вартости на міжнародному ринку. На другий день, 21-го жовтня 1947 р. – початок академічного року ЛКУ, я попращався з ними і маленькою Тамарою та повернувся до Гайденав.

У Гайденав я пішов до директора Леоніда Бачинського похвалитися моєю бельгійською візою. Знаючи французьку мову, він уважно все прочитав і побажав щасливої подорожі, успішної науки та по-пластовому мені потиснув ліву руку. Виписався з табору і довідався коли поїде таборовий автобус до Тостед. У моїй кімнаті бараку бурси я почав пакуватися. Весь мій скромний "маєток" я запакував до моєї валізки та наплечника. Я не знав що зробити із моїм джемборівським капелюхом і відрухово перейшов до кімнати з другого боку коридору, де мешкав Только Прасіцький, який, так як я, був заступником курінного нашого 81-го Куреня Юнаків. Він не міг, з поважної причини, поїхати з нами на Джемборі 47 у Франції і тому я подарував йому мій капелюх.[59] Пішов також попращатися з моїм опікуном д-р Володимиром Помірком та всіми товаришами.[60]

---

[59] 2010 року, коли я писав статтю про наш побут на Джемборі, я вважав за відповідне помістити в ній знимку мойого капелюха. Я зателєфонував Толькові, щоб він зробив його знимку і переслав мені. Я був заскочений, коли він мені сказав, що капелюх є його, бо він був на Джемборі і вже написав про це спогад. Я докладно переглянув всі мої знимки з Джемборі і не міг знайти там його лиця. Два інші учасники на Джемборі запевнили мене, що Только не був з нами на Джемборі.

[60] На другий день, раненько 11-го листопада 1947 р., я покинув табір Гайденав таборовим автобусом, щоб здобути університетський диплом.

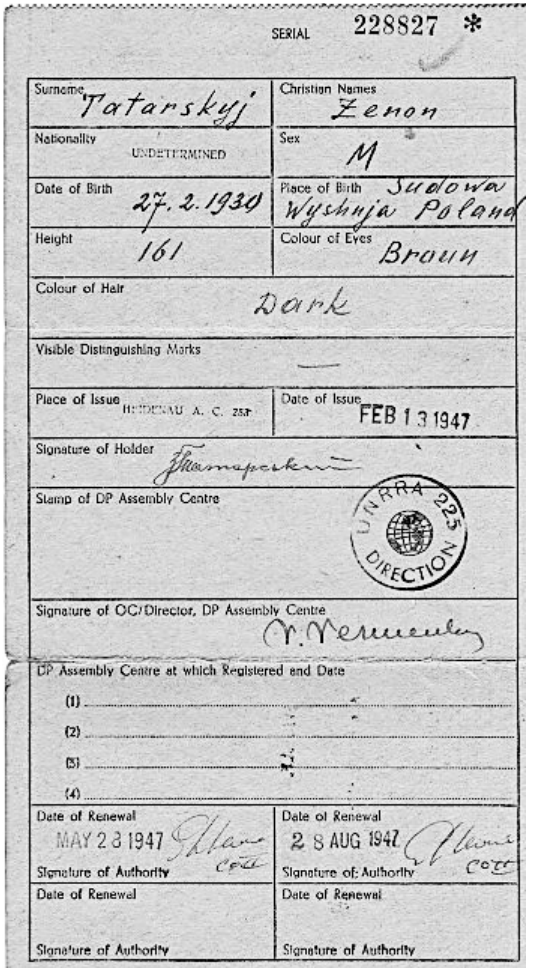

SERIAL 228827 *

Surname Tatarskyj	Christian Names Zenon
Nationality UNDETERMINED	Sex M
Date of Birth 27.2.1930	Place of Birth Sudowa Wyshnja Poland
Height 161	Colour of Eyes Braun
Colour of Hair Dark	
Visible Distinguishing Marks —	
Place of Issue HEIDENAU A. C. 253	Date of Issue FEB 13 1947
Signature of Holder	
Stamp of DP Assembly Centre	UNRRA 225 DIRECTION
Signature of OC/Director, DP Assembly Centre	

DP Assembly Centre at which Registered and Date

(1) .....

(2) .....

(3) .....

(4) .....

Date of Renewal MAY 23 1947	Date of Renewal 28 AUG 1947
Signature of Authority COTC	Signature of Authority COTC
Date of Renewal	Date of Renewal
Signature of Authority	Signature of Authority

Посвідчення особи — Гайденав
(внутрішня сторона)

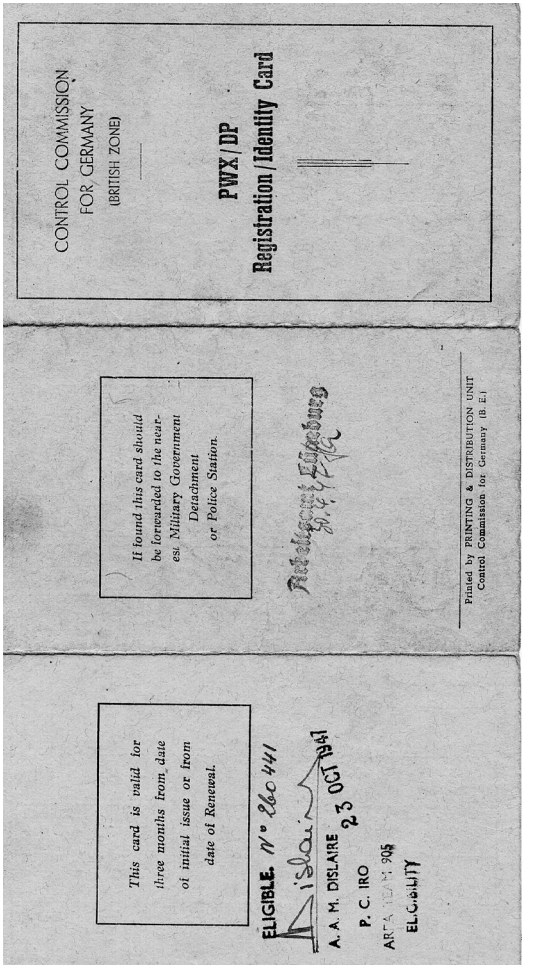

CONTROL COMMISSION FOR GERMANY (BRITISH ZONE)

PWX/DP
Registration/Identity Card

If found this card should be forwarded to the nearest Military Government Detachment or Police Station.

Printed by PRINTING & DISTRIBUTION UNIT Control Commission for Germany (B.E.)

This card is valid for three months from date of initial issue or from date of Renewal.

ELIGIBLE. N° 260 441

A. A. M. DISLAIRE 23 OCT 1947

P. C. IRO

ELIGIBILITY

Посвідчення особи — Гайденав
(зовнішня сторона)

Знимки з Гайденав

Музична Школа. Горішній ряд – зліва: Любомир Макух, Орест Побігушка, Віктор Топчій. Нижчий ряд: Зенон Татарський, невідома, Наталія Шехай, Люба Барановська, хлопчина з правого боку у темнім – Юрій Макух.

Постановка п'єси Юрія Косача "Облога" у таборовому театрі для загальної публіки. Зліва Віктор Топчій – п'яно, Богдан Болюбаш – старшина, Іван Тодорів – шляхтич, Жмуркевич – режисер, Юля Степаненко-Мотря, Зенон Татарський – італійський архітектор, Андрій Пришляк – суфлер.

Фрагмент з життя у бурсі, де обставини до науки не були найкращі. Зліва: Василь Кошований, Зенон Татарський "стриже волосся" студіюючому Левкові Гусинові, стоїть Только Прасіцький, біля вікна стоїть Андрій Добріянський (в майбутньому Митрополітанська Опера), Сидить Микола Іванців (майбутній священик) і на фронті Микола Свириденко.

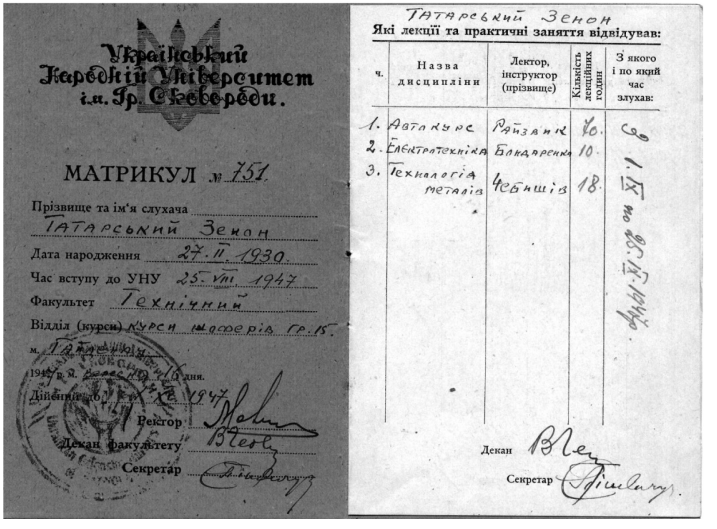

Український Харьківський Университет ім. Тр. Шевченка.

МАТРИКУЛ № 751.

Прізвище та ім'я слухача Татарський Зенон

Дата народження 27. II. 1930.

Час вступу до УНУ 25. VIII. 1947

Факультет Технічний

Відділ (курси) Курси шоферів гр. 15.

м. Харків 1947 р. 25 XII 1947 р. 18 дня.

Директор 25 XII 1947

Ректор

Декан факультету

Секретар

Татарський Зенон

Які лекції та практичні заняття відвідував:

ч.	Назва дисципліни	Лектор, інструктор (прізвище)	Кількість лекційних годин	З якого і по який час слухав:
1.	Автокурс	Рапзанк	40.	
2.	Електротехніка	Бакалренка	10.	
3.	Технологія металів	Чебишів	18.	

Декан

Секретар

Мій перший університет

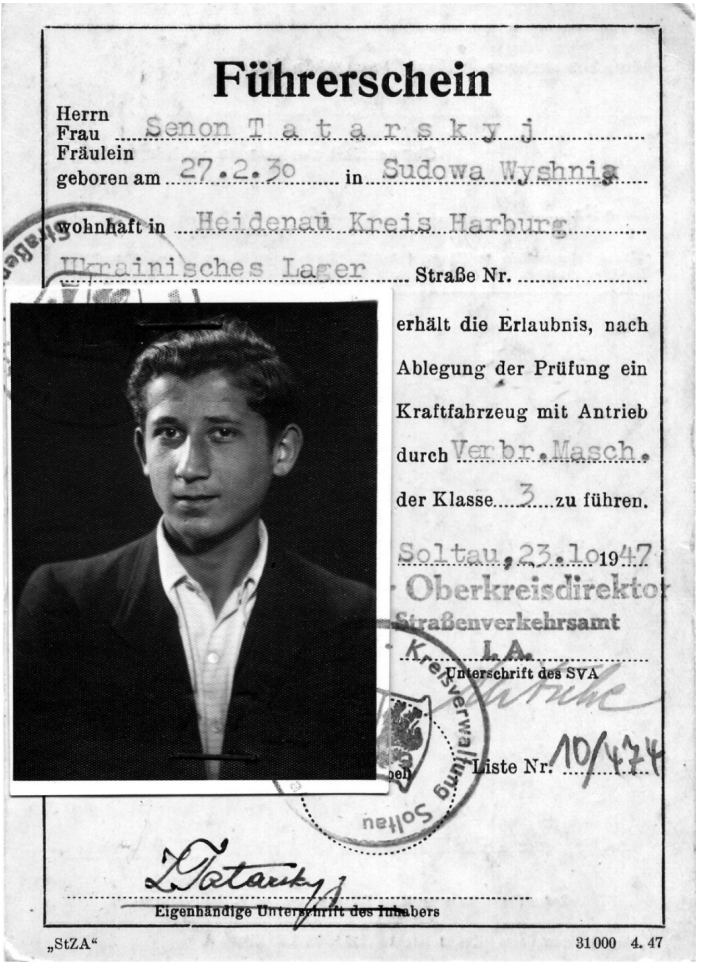

Führerschein

Herrn / Frau / Fräulein Senon T a t a r s k y j

geboren am 27.2.30 in Sudowa Wyshnia

wohnhaft in Heidenau Kreis Harburg

Ukrainisches Lager Straße Nr.

erhält die Erlaubnis, nach Ablegung der Prüfung ein Kraftfahrzeug mit Antrieb durch Verbr.Masch. der Klasse 3 zu führen.

Soltau, 23.10.1947

Oberkreisdirektor

Straßenverkehrsamt

i.A.

Unterschrift des SVA

Liste Nr. 10/474

Eigenhändige Unterschrift des Inhabers

„StZA" 31000 4. 47

Мій дозвіл їзди автом в Німеччині

ДЖЕМБОРІ “МИРУ”

Вже під час заснування Пласту на західних землях України, 1911 року, пластовий провід мав на увазі створити організацію молоді на зразок Світового Скавтінґу і що згодом Пласт стане його повноправним членом. В той час, ці західні землі, знані як Галичина, були частиною Австрійської Імперії, де поляки мали великі впливи у адміністрації. З огляду на це, таке членство натрапляло на їхній спротив. За три роки вибухнула Перша Світова Війна і багато молодих провідників Пласту опинилися в рядах Січових Стрільців. Після війни українські західні землі опинилися в новій державі Польщі. З часом польський уряд заборонив Пласт.

Однак Пласт вільно розвивався на Закарпатській Україні, яка стала частиною нової держави Чехословаччини. 1929 р. Пласт брав автономну участь, під проводом Леоніда Бачинського, у III Джемборі в Англії у складі чехословацької скавтської організації. Пласт також брав участь під його проводом у 4-му і 5-му Джемборі у Мадярщині і Голяндії у 1933 та 1937-их роках. Участь Пласту у VI Джемборі 1947 року описана понижчими рядками.

81-ий Юнацький Курінь ім. полк. Івана Богуна на VI Світовому Скавтському Джемборі “Миру”

Moisson, Франція, 9-29 серпня 1947

“Джемборі Молодих – Мир Людства!”

“Jamboree des Jeunes – Paix des Hommes!”

Після воєнної хуртовини Другої Світової Війни, Світове Скавтське Б'юро скликало на 1947 рік 6-те Світове Скавтське Джемборі – "Джемборі Миру". Воно відбулося у Moisson, Франція, від 9-го до 20-го серпня. Це було перше Джемборі після смерті 1941 року Бейден Павеля, засновника Скавтінґу. Самозрозуміло, Головна Пластова Булава у Мюнхені поробила старання, щоб було дано можливість Пластові в екзилі не тільки вислати туди пластову репрезентацію, але також одержати від французького уряду дозвіл на в'їзд до Франції. Тому що Джемборі є в першу чергу для скавтів юнаків, треба було вибрати між пластунами юнаками гідних учасників.

Голова Пластової Станиці у Гайденав, директор ґімназії Леонід Бачинський, учасник трьох передвоєнних Джемборі, поробив старання про участь в Англійській Адміністрації. Він повідомив нас, що з Гайденав поїде гурток юнаків. Ми готувалися і надіялися дістати дозволи від Англійської Окупаційної Адміністрації[61], Франції та Світового Скавтського Б'юра на виїзд і участь. Це саме робили скавтські організації литовських, латишських і естонських біженців. Час втікав, а такі дозволи не приходили. Тоді Леонід Бачинський рішився сам поїхати до Мюнхену, щоб прилучитися до тамтейшої пластової делеґації. Однак американські власті дозволу не вистаралися.

[61] З кінцем Другої Світової Війни переможці поділили Німеччину на чотири окупаційні зони – Совєтську, Англійську, Американську і Французьку. Велика більшість українських втікачів опинилася у Американській Зоні (південна Німеччина) і тільки 5,000 – у Англійській.

Ми не тратили надії, бо більшість англійських старшин скавтам були прихильні. У їхній батьківщині колишній вищий військовий старшина Бейден Павел, заснував Скавтінґ, і вони нераз з приємністю обсервували на головному майдані табору гарні лави пластунів під час відзначування українських національних роковин. Більшість з них були колишні бойскавти.

Вдорогу

Тиждень після від'їзду Леоніда Бачинського прийшла вістка від англійських властей, що завдяки йому та старань проводу інших скавтів в екзилі, за два тижні з Гамбурґу від'їде поїзд на Джемборі для скавтів-біженців. Рівнож вони зобов'язалися покрити всі кошти. Все закипіло у підготовчій праці і незабаром 81-ий Юнацький Курінь ім. полк. Івана Богуна в силі 28 юнаків був готовий їхати на Джемборі з повним таборовим вирядом. Як опіка, з нами їхали греко-католицький капелян пл. сен.о. д-р Филимон Побігушка, учитель ґімназії пл. сен. Михайло Демчишин і наш зв'язковий пл. сен. Ярослав Кобилецький. Долучилися до нас пл. сен. д-р Володимир Помірко, фотограф С. Іллюк, як також два старші старшини англійської армії.

Ранком в понеділок 6-го серпня 1947 року, ми вирушили вантажним автом на головну залізничну станцію Гамбурґу. За нами поїхали автом ще два старшини англійської армії. Квитків не треба було купувати, бо ми мали зарезервовані місця у вагоні для українських скавтів-біженців. За якусь годину чекання на перон заїхав наш поїзд і англійські військові посадили всіх скавтів-біженців до вагонів. Вони їхали з нами як наші опікуни. Ми раділи, бо знали тепер, що поїдемо на найкращу подорож нашого життя, а саме на Джемборі до Франції.

Поїзд рушив і, не зупиняючись нігде, ми приїхали за три години на бельгійську границю. Тут погранични-ки тільки перейшлися по вагонах і не жадали жадних особистих документів. Вже в Бельгії ми зупинилися на пів години у Ліежі, де всі могли вийти з поїзду та собі щось купити, але тільки за добру валюту. Наші німецькі марки не мали вартості. За цей час змінили льокомотиву, а 13-літній "артист" Юрко Макух крейдою розмалював наш вагон пластовою символікою. Незабаром, без граничної контролі, ми заїхали на станцію Jeumont (Жемон), першої місцевості за границею. Ми вже були у Франції. Всі вийшли на перон і наш фотограф зробив групову знимку. На знимці є 21 юнаків та всі опікуни.

За одну годину поїзд зупинився на станції міста Rosny-sur-Seine, що була "головною залізничою станцією" Джемборі. На станції ми побачили великий натовп скавтів різних національностей і рас. Це дало нам попередження з ким ми будемо зустрічатися. Звідтіля, скавтів-біженців завезли вантажними автами до одного з підтаборів Джемборі, де ми поставили наші шатра та розтаборувалися, включно з полевою кухнею і т.д.

Джемборі

Саме Джемборі було розташоване на полях біля недалекого малого містечка Moisson над рікою Сеною – "Дніпром" Франції. (Сьогодні вулиця, яка веде на ці поля називається Авеню де Джемборе). Це місто Moisson стало історичним містом світового скавтінґу.

Терени призначені на таборування скавтських делеґацій були поділені на 17 підтаборів – кожний названий ім'ям котроїсь французької провінції. У кожному підтаборі таборувала досить численна репрезентація франзузьких скавтів господарів з даної провінції. Також до окремих підтаборів призначили заздалегідь скавтів із різних країн світу. У випадку США і Великої Британії, їхні чисельні репрезентації були розподілені до кількох підтаборів. Крім того були ще три підтабори особливого призначення – морський табір на ріці Сені (500 скавтів) і табір "Екстансіон" для неповносправних скавтів. Поблизу головного входу до табору був положений ще один табір "Зодіяк" для коротко-тривалих відвідин Джемборі французькими скавтськими куренями із їхніми виховниками. Тут пізніше опинилися українські скавти – пластуни.

У Джемборі брали участь скавтські делеґації із 28 країн плюс делеґації з кольоній Франції, Британії та Бельгії. З поза, ще не дуже щільної, Залізної Куртини прибули тільки скавти з Мадярщини, Чехословаччини і, на

диво, з Вірменії. Загальне число всіх скавтів подавали як 24,152. Балтийські країни не були вичислені у списку, але, через ще тодішню присутність їхніх офіційних акредитованих дипломатів, наші супутники на поїзді таборували з іншими скавтськими репрезентаціями. Вперше в історії, німецької делєґації не було.

Кругом табору кружляв маленький поїзд, який у недалекому минулому служив як середник транспортації по оборонній лінії Мажіно між Німеччиною та Францією. (Однак Німеччина напала на Францію через Бельгію і обійшла цю потужну оборонну лінію.) Тепер цей мініпоїзд був великою атракцією Джемборі.

Перші враження

Ми скоро зорієнтувалися, що інші скавти поводилися досить свобідно. Виходили зі своїх таборів із своїми провідниками гуртово, тоді як ми мали збірки у стрункіх карних лавах і вирушаючи часто співали. Наші шапки-пиріжки і однострої були дещо подібні до шапок і однострої недавного німецького окупанта Европи. Радше як подивляти нашу дисципліну, вони відчували якесь здивування і занепокоєння, бо ми багатьом нагадували ще не так давну німецьку окупацію в 1940-44

роках. Помимо того наші сусіди, французькі католицькі скавти-господарі разом із своїм духовним опікуном, вважали своїм завданням запросити один наш гурток на обід до своєї полевої кухні-їдальні. Ніхто з нас не говорив французькою, але ми якось порозумівалися і їм дякували.

Реєстраційні труднощі

В міжчасі наші провідники, які також не говорили французькою, старалися зареєструвати нашу присутність. Деякий успіх мав о. д-р Филимон Побігушка, який зустрівся з французькими католицькими священиками, які опікувалися своїми католицькими скавтами[62]. Вони пішли з ним до Адміністрації Джемборі і довідалися, що Український Пласт не є членом Світового Скавтінґу і тому ми не можемо бути офіційними учасниками. Нам порадили, що ми можемо залишитися на Джемборі, як гості, в окремому підтаборі "Зодіяк", бо англійські окупаційні власті Німеччини заплатили за наш побут.

Служба Божа на таборі

[62] У Франції католицькі скавти мають, у загальнім Французькім Скавтінґу, окремий Католицький Скавтінґ.

Моя відзначка
Mondial France 1947

Наші нові скавтські капелюхи

Вістка про приїзд українських пластунів на Джемборі вже тоді донеслася до української громади в Парижі. Перші, що приїхали нас відвідати, прибули із Симоном Созонтівим[63], активним і провідним членом української громади в Парижі.

Зодіяк

На другий день ми перепровадилися до підтабору "Зодіяк" на дуже гарну поляну серед лісу, недалеко від входу до підтабору. В цей спосіб на нас звертали увагу відвідувачі Джемборі. Ми взірцево розтаборилися і навіть знайшли місце під високими деревами на капличку. Пл.сен. Михайло Демчишин зібрав нас співучих у хор і ми співали Служби Божі, на які заходили інші прохожі скавти і гості. На поляні ми мали місце на збірки, велику ватру і на гостей. Ми пізніше дали для загальної публики успішний концерт при ватрі з українськими танцями і хоровими точками, бо з нами приїхав старший юнак Дмитро Парадюк, провідний член гайденавського танцювального ансамблю. Він з молодою дівчиною з Франції зуміли, у національних строях з Парижу, відтанцювати під звуки ґітари і скрипки кілька українських народних танців. Скавти і гості були захоплені.

День пізніше наш зв'язковий пл. сен. Ярослав Кобилецький з допомогою одного з нас поміряв всім нам наші голови. Як причину він подав свій заклад про це хто в таборі має найменшу і найбільшу голову. За три дні появився в таборі пан Симон Созонтів з "горою" скавтських капелюхів. Незабаром ми виглядали як справжні скавти і з дивом гляділи один на одного, бо не всіх зразу пізнавали. Це був несподіваний "княжий дар" від нашого мецената з Парижу. Ми ходили по Джемборі і вже не відчували "ні трохи меншевартості".

---

[63] Симон Созонтів народився 20-го липня 1898 р. у Лагерій на Харківщині. По фаху інженер, сотник армії УНР. Він був власником великої фабрики ґуми. Голова Українського Центрального Комітету у Франції. Засновник Франко-Українського Т-ва "Громада". Помер 17-го березня 1980.

“Change”

В цей сам час кожному з нас дали по приблизно 20 металевих українських пластових лілійок. Тепер у наших мандрівках по площі Джемборі, пішки або мініпоїздом, ми стежили за скавтами, які мали гарні скавтські металеві відзнаки і старалися практикувати славну традицію “change” (чендж – поміняйся зі мною). Показуючи нашу відзнаку та вказуючи пальцем на їхню ми говорили “change” і часом мали успіх та приходили до табору з “трофеями”. Ми зачіпали ці відзнаки на пасочок-обвідку наших капелюхів і хвалилися нашими успіхами. Незабаром наші капелюхи були обвішані скавтськими відзнаками різних країн світу, тому що наші відзнаки були гарні і інші скавти досить радо мінялися з нами. Таким чином майже 500 скавтів з різних країн світу повернулися домів з українськими пластовими відзнаками. Правдоподібно вони запам’ятали Україну.

Пластовий провід

Три дні після нашого розтаборення у “Зодіяку” появився у таборі Головний Комендант Пластунів пл.сен. Яро Гладкий з нашим Комендантом Пласту у Англійській Зоні Німеччини пл.сен. Леонідом Бачинським[64] і з пл.сен. Евгенією Андрухович членом ГПБ з Мюнхену.

Леонід Бачинський перебрав команду табору. У своєму шатрі він зорганізував міні-канцелярію, мене назначив писарем, а сен. Михайла Демчишина бунчужним. Кожного ранку я мусів вставати раніше і в повнім одностроїявлятися у його шатрі, щоб писати наказ дня. Як матурист я знав добре мову і під диктатом вписував вічним пером у таборову книгу наказ. Підчас того він голився і мився. На ранішній збірці, на наказ бунчужного, я виступав з юнацької лави і відчитував порядок дня, хто є і буде гостем табору, та їх привітати[65]. Настала більш

---

[64] Вони не мали скавтських капелюхів, однак спроба “позичити“ їх у юнаків не була успішна. Ми відтоді відчули деяку зміну у відношенні до нас. У всіх дописах до пластової та іншої преси про 6-те Джемборі Леонід Бачинський чомусь промовчував присутність на Джемборі 81-го Юнацького Куреня ім. полк.Івана Богуна. Він також у минулому дописував про участь “української пластової делеґації” на попередніх Джемборі не згадуючи присутности пластунів юнаків.

[65] На жаль всі спроби побачити мою працю у музею Пласту у Клівланді були неуспішні.

строга таборова дисципліна, лад й порядок. Вихід з табору був за дозволом.

Поштова картка

Вирішено післати спільну картку Головній Пластовій Булаві до уваги пл. сен. Анни Коренець від всіх пластунів на Джемборі. На картці є два французькі значки опечатані печаткою Джемборі з гаслом "Jamboree des jeunes - paix des hommes" – ("Джемборі молоді – мир людства"), печаткою французького поштового б'юра на Джемборі з датою 13-го серпня 1947. З приходом картки до Мюнхену вона дістала червону печатку US Mil. Censorship з датою 21.8.47. Так, після десятьох днів, вона потрапила до адресата. Згодом вона знайшла "вічний спочинок" у Пластовому Музею у Клівланді США, який заснував

комендант нашої делеґації на Джемборі Леонід Бачинський. По довгих стараннях, мені вдалось одержати копію цієї картки в кольорі від пл. сен. Осипа Врублівського, скарбника Музею. Ось повище вона у своїй красі.

Зверху картки Леонід Бачинський написав: "Українська Пластова Делегація шле Вам свій привіт з Джемборі". Слідують підписи – Леонід Бачинський Комендант Делегації, Яро Гладкий Головний Комендант Пластунів, сен. Андрухович Евгенія, Я. Кобилецький бунчужний, пл.сен. Михайло Демчишин і юнаки 81-го Куреня: Смолярчук, Кальваровський, С. Іллюк (фотограф), Мартинюк, Дмитро Парадюк, Ростек, Стах Габа, Олександер Марченко, Віталій Дем'яненко, Іван Лучечко, Мацук, В. Бондар, Ярослав Михайлишин, о. д-р Филимон Побігушка, капелян, Ситник, Саган, Нагірняк, Єнден, Зенон Татарський, заст. кур., Орест Побігушка, Юрій Мартинюк, курінний, Станислав Іванчук, Т. Романюк, Я. Сверида і Євген Радченко[66].

Бурлаки

Дещо пізніше появилася 10-тичленна ватага старших пластунів "Бурлаків". Вони перейшли границю хитрим способом. Вони відважно перемашерували в одностроях зі співом граничний міст між Німеччиною і Францією. Граничники їх не зупиняли. Поміж ними були старші пластуни Зенон Шепарович "Щепцьо", Ігор Суховерський "Колюмб", Богдан Яців "Джек" і Олекса Біланюк "Трубка". Три останні пізніше "підкорили" найвищу гору Европи Мон Блян.

Перекладачі

Прибули також два пластуни юнаки з Парижу, брати Мирон і Ігор Хабурські, які з родиною раніше переїхали з Німеччини до Франції. Їхній батько, о. Степан

[66] Треба підкреслити, що головою пластової делєґації був Леонід Бачинський родом з Дніпропетровська, майже половина юнаків з центральних земель України, а владика родом з Полтави. Це була соборна репрезентація.

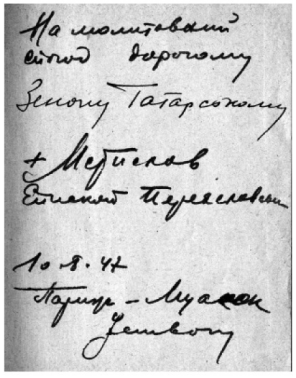

Молитовник, подарований Владикою Мстиславом

Хабурський, був душпастирем Української Греко Католицької Церкви в Парижі. Вони таборували разом з нами під своїм власним шатром. Мирон і Ігор вже знали перфектно французьку мову і ставали нам у великій пригоді як перекладачі. Наші стежки пізніше зійшлися в Торонті, де ми стали сердечними приятелями.

Достойний Гість

В неділю приїхало багато гостей з Парижу. Між ними, прибув у супроводі нашого мецената Симона Созонтіва Преосвященний Владика Мстислав Скрипник[67], єпископ Переяславський, Голова Української Автокефальної Православної Церкви в Европі. Це було велике свято. Ми зробили загальну збірку і стали колом члени ГПБ, команда, 81-ий Юнацький Курінь ім. полк. Івана Богуна з виховниками, старші пластуни "Бурлаки", Владика і гості. Всі вітали Достойного Гостя, а особливо наш греко-католицький опікун о. д-р Филимон Побігушка. Владика був дуже задоволений, бо не сподівався, що у нашому курені майже половина юнаків були православного віровизнання з центральних земель України. Він привіз зі собою заздалегідь приготовлені молитовники[68] з особистою дедикацією кожному з нас (дотепер зберігаю цей молитовник, як реліквію). Під кінець представник української громади Парижу, п. Симон Созонтів, запросив нас відвідати на один день Париж.

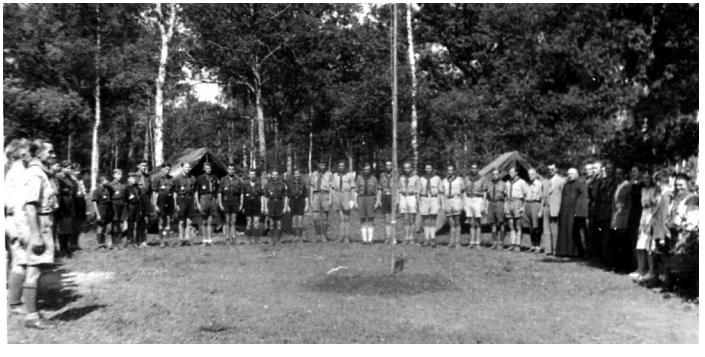

[67] Згодом, 1990 р., Владика став Патріярхом УАПЦ в Україні.

[68] Молитовники були видані 1947р. у Парижі коштом Франко-Українського Видавництва завдяки фундатора Симона Созонтова.

Париж

За два дні, ранком, біля нашого табору "Зодіяк" появилося вантажне авто фабрики пана Созонтіва із українцем-парижанином, який нам мав служити за "туристичного" провідника. Ми примістилися на відчиненій задній частині і більшість з нас стояли. Подорож була коротка, бо до Парижу було тільки 80 кілометрів. Однак ми мали нагоду з цікавістю подивляти французькі поля, села і міста, які були чимсь відмінні від німецьких. Тому ми незчулися, коли в'їхали в розлоге місто Париж. Поперше, водій повіз нас попри головні атракції французької столиці і тоді зупинився біля славного музею Лювр. Після швидкого огляду важливіших експонатів ми подалися нашим тран-

спортом на всім українцям відомий цвинтар Монпарнас, де похований отаман Симон Петлюра. Наш капелян о. д-р Филимон Побігушка віправив у супроводі нашого хору панахиду. Ми були зворушені. (Ця знимка біля могили вже набрала слави, бо вона появлялася часто у пресі). Ми поверталися на Джемборі сповнені незабутніми вражіннями, які закарбувалися у нашій пам'яті.

Закриття Джемборі

Наші цікаві незабутні дні на Джемборі добігали до кінця. В останній день відбулося імпозантне закриття. Всі 24,152 скавтів зібралися на центральному майдані Джемборі, де відбулася масова дефіляда всіх скавтів під своїми прапорами. Ми мали можливість перемаршерувати під нашим національним прапором перед великою трибуною, на якій відбирали дефіляду провідники Світового Скавтінґу і представники всіх народів.

Накінець, під звуки музики, ця 24,000-на маса скавтів відспівала останній раз пісню шостого скавтсько-

го Джемборі – "Джембо..о..., Джембо..о, Джемборі!" Раптом появився над нами кольосальний бальон, на якому була намальована мапа світу. В певний момент бальон повільно опустився так низько, що густа маса скавтів могла дотикати його пальцями своїх простягнених рук. Ми підскакували і руками підштовхували цей ґльобус вгору і в одному напрямі. Ця земна куля посувалася на наших руках довкруги майдану так, що майже всі скавти могли її діткнути. Коли я про це тепер подумаю, мені здається ще до сьогодні, що я відчуваю на кінцях моїх пальців дотик до цього ґльобусу світу.

Розходячись по своїх таборах, скавти гамірно і тепло пращалися лівою рукою із всіми зустрічними скавтами. Ми повернулися до нашого табору у "Зодіяку" та сумно і повільно стали пакуватися, щоб завтра повертатися домів.

На другий день ми знову навантажили наші наплечники і таборовий виряд та посідали на вантажне авто. Коли ми приїхали на залізничну станцію Rosny-sur-Seine, там була велика маса скавтів різних національностей, що, так як і ми, поверталися до своїх домів.

Було багато поїздів. Довго нам треба було шукати наш поїзд, аж поки ми його знайшли серед поля поза станцією на бічних рейках. Там на нас чекали наші англійські військові опікуни. Не знаю як вони перечекали цей наш побут на Джемборі.

Вже пізно вечором наш поїзд рушив. Ми скоро позасипляли і коли розбудилися, ми вже були у Німеччині. Незабаром наш поїзд заїхав на залізничну станцію Гамбурґу, де 12 днів тому почалася наша фантастична подорож на VI Світове Скавтське Джемборі. Під вечір ми прибули вантажним автом не в Україну, але до табору українських біженців у глухому селі Гайденав серед багнистого степу північно-західної Німеччини. На другий день ранком, коли ми проснулися, не всі ми знали де ми є. Однак, коли ми побачили наші скавтські капелюхи обвішані відзнаками скавтів багатьох країн світу, ми собі пригадали нашу неймовірну подорож на VI Світове Скавтське Джемборі "Миру".

До Ірени

Я відразу поїхав до Ірени. Ми говорили про мої студії на університеті. Вона не думала, що подаватися на студії до Ганноверського Університету було доброю розв'язкою на довший час. Українці з таборів почали масово виїжджати поза океан і тому табір у Гановері буде незабаром замкнений і тоді вона не зможе там мене утримувати. Вона чула, що їхній знайомий з Берліну Андрій Кішка повернувся до Бельгії і напевно продовжить передвоєнні заходи організувати там стипендії для українських студентів. Запевнила мене, що розшукає його адресу і напише до нього в моїй справі. Я заспокоївся і відпочив кілька днів над морем.

ЛЮВЕН

Коли я ступив з вагона на землю на залізничній стації Лювену, я не сподівався, що проведу тут аж шість років мого життя. Люди кругом мене говорили мовами, які я не розумів – французькою і, несподівано, мовою фламандською тобто мовою населення, яке тут жило. Повільно я вийшов з будинку на простору площу стації. Я не мав бельгійських франків!

Герб міста Лювен

Я витягнув з кишені картку паперу з адресою українського студентського дому на 9 Rue des Brasseurs і показав першом прохожому. Він щось буркнув і пішов. Запитав когось німецькою мовою, але мав таку саму реакцію. Запитав знову іншого німецькою, і він показав мені іти головною вулицею, що вела до центру міста. Пригадую, що незабаром я опинився перед будинком театру. Я зупинився і почав читати плякат писаний мовою подібною до німецької (я тоді не знав, що це була флямандська мова, якою говорила більшість населення міста. Однак майже всі також говорили французькою). Я пішов дальше аж поки не зупинився перед будинком з дива надзвичайної краси. Тут одна жінка поправною німецькою мовою вказала мені дорогу. Так я зупинився на мості під яким протікав серединою русла досить малий потік. З другого боку я побачив на першому будинку зліва напис Rue des Brasseurs. Другий будинок мав на фасаді число 9!!!

Ратуша в Лювені

9 RUE DES BRASSEURS

Нарешті я зайшов через велику браму до будинку, в якім я проведу понад 6 років свойого життя. За подвійною брамою на просторім заїзді я побачив першого українського студента, ім'я якого собі не пригадую. Звернувшись до нього українською, я одержав відповідь такою ж: "Ти мусиш говорити з директором Володимиром

Український Студентський Дім на 9 RUE DES BRASSEURS

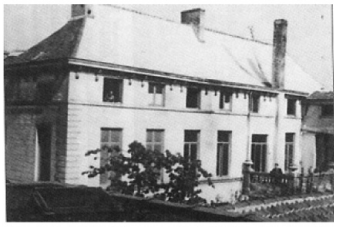

Український Студентський Дім — зад будинку

Стадником". (Шість років пізніше я став тим директором). Я залишив валізку і наплечник у фронтовій кімнаті і пішов за ним на другий поверх, де ми знайшли друга Володимира Стадника, старшого віком студента (9 років старшого від мене) у окремій кімнаті. З ним я говорив через "Ви". Він знав про мене і запитав чому так пізно. Оповів йому про мої проблеми і він зрозумів.

"**Стайня**"

Володимир завів мене до великої кімнати на другому поверсі, де я побачив 6 ліжок і вказав мені одне при дверях. (Не має змін, я подумав, бо в Гайденав нас в кімнаті також було шість). В кімнаті були два великі вікна, шафа і великий стіл посередині. (Я пізніше довідався, що цю кімнату називали "стайня". Відтепер, коли мене студенти питали в якій кімнаті я живу, я відповідав, що у "стайні", і тоді вони вже знали, що я на першому році студій і не маю "протекції" у директора).

Я залишив мої речі біля ліжка і Володя повів мене показати де є умивальня і де у сусідній комірці є тоалєта з одною мушлею. Тоді він повів мене надолину. Показав велику їдальню з білою мармуровою підлогою та великим зеркалом на одній стіні, де надолині був малий ставочок із золотими рибками. З їдальні були великі двері до двох сполучених кімнат з паркетовою підлогою – "тут будеш вчитися" сказав Володимир. Накінець завів мене там, де я зайшов до будинку. Показав мені на двері зараз біля брами і сказав – тут завтра о годині 11 рано буде інж. Андрій Кішка і йому зголосися. Тоді підійшов до таких самих подвійних дверей з другого боку заїзду. Зліва було віконечко – то тут видають з кухні їдження, сказав Володимир і відчинив одне крило дверей на просторе подвір'я. Накінець сказав, що о шостій годині буде вечеря і що тоді з викладів появляться всі студенти.

Пішов я до кімнати, щоб розпакуватись і помитися з дороги. Незабаром зайшов до кімнати один смаглявий, кучерявий, дещо кремезний студент. Я йому представився і Володя Козачинський з усмішкою подав мені по дружньому руку. По Володі згодом зайшли Зенон Леґедза, Дорко Шумовський, Дмитро Дубина та Ґригорій Ощипко.

Згодом взяли вони мене на вечерю до їдальні, де мені знайшли місце при одному столі на шість студентів. Починалася вечеря молитвою. При одному столі сиділа "шишка" – адміністратор будинку, директор, старші студенти і студентки.[69] Мене директор представив. Я встав і мене всі студенти оплескали. Два студенти дижурні "бігали" між віконечком до кухні у заїзді а їдальнею і доносили на столи салятирки зі зупою та згодом полумиски з їдженням. Такого обильного і смачного їдження[70] я не бачив і не їв відколи я покинув три і пів років тому рідний дім у Самборі, а я був голодний як вовк. На сніданок була кава і на кожному столі був білий хліб та масло, яких ми по таборах навіть не бачили.

У інж. Кішки

На другий день о 11-ій годині я пішов на зустріч з інж. Андрієм Кішкою. Він прийняв мене дуже привітно та розпитував про мою сестру Ірену і її чоловіка Андрія Козака, з якими він приятелював під час війни у Берліні. Накінець він запитав мене, що я хочу студювати. Я оповів йому, що, коли я виростав, у родині говорили, що мій старший брат піде слідами батька ветеринарійного лікара, а я маю бути інженером. Тепер батьки і брат пропали у війні і тому я відчуваю родинний обов'язок студіювати ветеринарію. Інж. Кішка на те сказав, що на Лювенському Католицькім Університеті нема ветеринарії і буде складно мені дати стипендію на студії в іншому університеті. Тоді я без надуми відповів, що я піду на інженерію.

[69] Було їх тільки кілька і вони мешкали по "приватках".

[70] У Бельгії тоді був великий добробут, бо підчас війни Америка одержувала з Бельгійкого Конґа всі стратеґічні матеріали, а головно уран. Тепер Америка віддячувалася.

Тут інж. Кішка також дав мені не дуже добрі новини. У Бельгії є два роди ґімназійних свідоцтв – гуманістичне і технічне. Перше не дає можливості подаватися на вступні іспити на інженерію, і їхні випускники мусять студіювати один рік на Підготовчому Інституті, успішне закінчення якого дає вступ на інженерію. Я мушу туди записатися, бо його успішне закінчення дає доступ на 5-річну інженерію. Це було для мене неприємною несподіванкою, але я відповів "як треба, то треба". Тоді інж. Кішка скерував мене до старшого студента медицини Влодка Поповича, який допоміг мені вписатися на Підготовчий Інститут – Institut Prepratoir.

На тим моя зустріч з інж. Кішкою не закінчилася, бо він вважав за відповідне пояснити мені коротко як то сталося, що то є за інституція, яка дає можливість так багатьом українським студентам студіювати на ЛКУ і хто за тим стоїть Після цього він потиснув мені руку і побажав успіхів у студіях. Його розповідь і мої пізніші досліди задля публікації книги "ЛЮВЕН" дають мені можливість написати про це у наступному розділі.

Андрій Кішка і Комітет КоБАУЗО

Інженер Андрій Кішка мав "авреолю" людини, яка була "ополонена" ідеєю організації допомоги українським студентам від 1932 року і "продала" цю ідею Святійшій Столиці підчас своєї авдієнції у Святішого Отця Папи Пія XII, як також Католицькій Церкві Західньої Европи. Почесним головою КоБАУЗО (Комітету), що уділював нам стипендії був ніхто інший як Примас Бельгії Кардинали Мерсіє та згодом Примас Бельгії Кардинал ван Руї. 44 роки пізніше, редаґуючи, і в більшості пишучи книгу "ЛЮВЕН", я помістив у ній мою широко ілюстровану статтю про історію Комітетів, які допомагали українським студентам на ЛКУ. Нижче подаю скорочену версію цієї статті.

COMITE BELGE D'ASSISTANCE AUX UNIVERSITAIRES SLAVES ORIENTAUX

(Бельгійський Комітет Допомоги
Східньо-Слов'янським
Університетським Студентам)

Завдяки багатствам Бельгійського Конґа, своїх великих родовищ кам'яного вугілля Бельгія була багатою країною з глибоко віруючим католицьким населенням. Бельгія була королівством із поширеним провідним шаром шляхти, які були у проводі держави та економічно впливові. Майже кожна знатна родина вважала собі за почесть мати когось, що посвятився службі Католицькій Церкві у монаших чинах чи у світській службі суспільстві. Тому у вищій церковній єрархії Церкви часто траплялися ігумени чи владики шляхетного роду. В загальному провід і суспільство були прихильно наставлені до акції допомоги церквам в потребі та їхнім вірним. Ідея об'єднання церков і допомога нез'єднаним була дуже на часі, а це особливо відносилося до східних церков. В цій акції брав активну участь франкомовний митрополит Андрей Шептицький і тому він втішався великою повагою у Бельгії.

Коли наприкінці Першої Світової Війни появилися реліґійно переслідувані, а головно російські православні втікачі, католицька єрархія Бельгії на чолі з кардиналом Мерсіє побачила в цім нагоду їм допомогти і тим самим наклонити їх прихильно до Католицької Церкви. За ініціятивою славного і впливового бельгійського Кардинала Мерсіє створено у 20-ті роки при ЛКУ фундацію допомоги російським студентам. Бельгійський священик Robert Jourdain (Роберт Журден)[71] зорганізував при помочі о. Шарльса Ноблєсса

[71] Родина о. Robert Jourdain була власниками найбільшого і найбільш впливового щоденника La Libre Belgique.

гуртожиток Колеґію св. Беллярміна, де примістилося понад 30 російських студентів, які студіювали на ЛКУ. Дуже скоро показалося, що росіяни абітурієнти ЛКУ не то що пізніше поводилися як приятелі Католицької Церкви, але займалися антикатолицькою діяльністю.

1931 р. почали користати з цієї стипендії поодинокі українські студенти, а поміж ними Андрій Кішка і монах редемторист о. Йосафат Корба. Вони переконали о. Журдена зустрітися з провідниками української громади Бельгії на чолі з Дмитром Андрієвським. У висліді о. Жуден погодився прийняти до колегії 60 українських студентів. За благословенням митрополита Андрея Шептицького, інж. Кішка помістив у галицькій пресі відповідне оголошення. Вже 1931 року на ЛКУ студіювали 62 українські студенти. О. Журден поїхав до Львова, щоб особисто запізнатися з Митрополитом. Розмова велася французькою мовою, яку Митрополит перфектно знав. Нажаль, більшість студентів не мали відповідної підготовки та особистої дисципліни, так що на наступний рік число українських студентів зменшилося до 28 і згодом тільки 20 закінчили студії.

По війні інж. Андрій Кішка почав робити старання, щоб відновити інституцію для допомоги українським студентам-скитальцям, що спішно завершилося організацією Бельгійського Комітету Допомоги Східньо-Слов'янським Університетським Студентам. У назві "слов'янським" було тактичним кроком, бо зі стипендій користали виключно українські студенти. Знимки, поміщені понижче, показують персонажі, які брали активну участь у допомозі українським студентам.

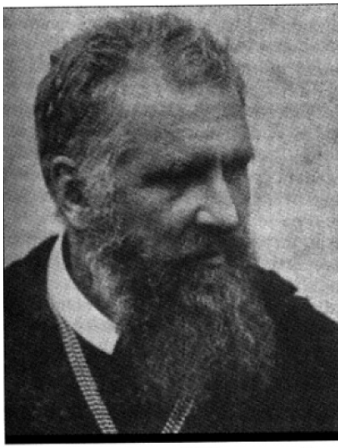

Митрополит Андрей Шептицький

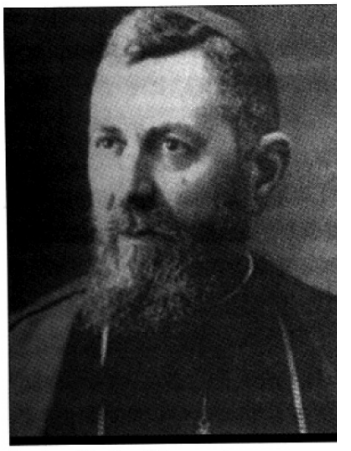

Eugène Cardinal Tisserant

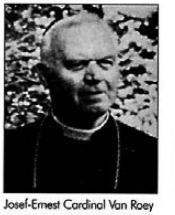

Josef-Ernest Cardinal Van Roey

Monseigneur Honoré van Waeyenbergh

Архиєпископ Мирослав Марусин

Le Pére Robert Jourdain, SJ

Інженер Андрій Кішка

Архиєпископ Іван Бучко

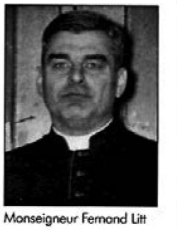

Monseigneur Fernand Litt

Dr. Paul Lambin

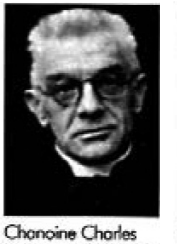

Chanoine Charles Constantin Noblesse

Le Père Dom Pierre Dumont, O.S.B.

Отець митрат Іван Кіт

Повище є два бльоки знимок. У лівому бльоці Патронів, перший ряд Митрополит Андрей Шептицький і кардинал Евген Тіссеран, а у другому ряді архиєпископ Іван Бучко та інж. Андрій Кішка. У правому бльоці Меценатів, перший ряд кардинал Йосиф-Ернест ван Рой, примас Белгії і монсіньор Оноре ван Ваєнберг, ректор ЛКУ, другий ряд архиепископ Мирослав Марусин, о. Пєр Журден, єзуїт, монсіньор Фердинанд Літт, віце-ректор ЛКУ, третій ряд д-р Поль Лямбен, о. канонік Шарль Ноблесс,

о. Пієр Дімон та о. Іван Кіт. Всі ці персонажі були або меценатами, почесними патронами, членами комітетів або керівниками допомоги українським студентам.

Студенти

В академічному році 1947/48 навчалося на ЛКУ 55 українських студентів і студенток. Не всі вони могли поміститися в студентському домі. Студентки, яких було менше як десять, мешкали по "приватках" з бельгійськими родинами. Деякі студенти були одружені і мали свої помешкання. Все оплачував Комітет. Вони студіювали на різних факультетах і роках студій, як також старші студенти, які з огляду на спеціялізацію і музичні студії мусіли студіювати у Брюсселі. Були такі, що в час війни вже працювали у Бельгії і вже почали студії 1945 року.

В більшості студенти були греко-католицького віроісповідування, однак Апостольська Столиця і Комітет не ставили жадних застережень у цьому відношенні. Бували роки, коли число студентів православного віроісповідування становили понад 40 відсотків всіх стипендистів. Головами студентської громади були довгими роками православні Ігор Шевченко, Ігор Суховерський, Анатоль Романюк і Євген Федоренко. Підчас відвідин студентського дому достойними духовними гостями з Апостольської Столиці, Католицької Церкви Бельгії та ректора і віцеректора ЛКУ вони їх офіційно вітали.

Національний Союз Українських Студентів у Бельгії (НаСУС)

Вже від 1929 року українські студенти в Бельгії мали своє студентське товариство під назвою Національний Союз Українських Студентів у Бельгії (НаСУС), яке проіснувало аж до 1985 року. Як свою емблєму, НаСУС прийняв стилізовану лілею, як також і герб[72].

[72] Тому що герб у малому розмірі він не є чіткий. Треба пояснити, що вгорі посередині є наша мазепинка, а текст жартівливого гасла у французькій мові. Вільний переклад на українську – горизонтально вгорі: "Треба здавати іспити", а по боках: "Хоробрість, мій друже".

Так як всі інші студентські корпорації ЛКУ, члени НаСУС носили поза домом чепурні синьо-чорні мазепинки з лілеєю, чим вони звертали увагу прохожих осіб на вулиці і в університетських будинках (я маю свою до сьогодні) та реклямували присутність українських студентів у Лювені.

Завданням НаСУС було репрезентувати нашу студентську громаду назовні, а головно утримувати приятельські відносини з іншими студентськими корпораціями, такими, як Вальонська Студентська Корпорація (франкомовні бельгійці), Флямандська Бельгійська Студентська Корпорація (флямандсько-мовні бельгійці) та Німецька Студентська Корпорація (німецькомовні бельгійці з пограниччям з Німеччиною). Так у Лювені можна було пізнавати національність студентів по шапках. Тому студенти і мешканці міста з часом знали, що ми українці.

Коли я приїхав до Лювену головою НаСУС був відомий візантіолог Ігор Шевченко, який студіював у Брюсселі. З великим напливом нових студентів Ігор Шевченко скликав загальні збори, на яких було присутних 60 студентів. Він рішив не кандидувати на голову. На нового голову було обрано дуже здібного франкомовного студента 4-го року інженерії буковинця з Чернівців Ігоря Суховерського.

Герб Національного Союзу Українських Студентів у Бельгії

Моя мазепинка з лілеєю НаСУС у Бельгії

Емблема НаСУС у Бельгії — стилізована лілея

Хор і танці

Я зголосився до хору, яким дириґував старший студент докторант Королівської Академії Музики у Брюсселі, композитор з Києва Юрій Фіяла. Нас зголосилося майже тридцять студентів, і ми стали рядами у "клюбі" (кімната від вулиці). Юрій нас розставив по голосах, сказав співати "Ще не Вмерла", подав тон і махнув руками. Під час співу він добре прислуховувався і вже

по половині першої стрічки зупинив спів. Тоді він почав вибирати з хору поодиноких студентів, попросив їх виступити і повідомив їх, що вони фальшують і не можуть бути членами хору. Якихось вісім студентів, а між ними мій приятель Володя, мусіли покинути хор. Вони демонстративно вийшли до сусідньої їдальні. Там вони створили "антихор" і обрали Юрка Шухевича дириґентом.Солістом "антихору"став мій приятель баритон Володя Козачинський. Після одної дуже голосної пісні Юрій Фіяла пішов до їдальні і їх розігнав. Однак він попросив Володю прийти до нього до "клюбу"по пробі.

По пробі Володя повернувся до "клюбу". Тут Юрій Фіяла сказав Володі стати біля п'яна, заграв кілька акордів до "Реве та стогне" та скомандував: "Співай". Все, що він почув – це прикре фальшування. По третім разі Фіяла піддався.

Рівно ж при НаСУС існував напівпрофесийний ансамль українських народніх танців під проводом студента ЛКУ Віктора Гладуна колишнього соліста балету ЗапорізькогоТеатру ім. Заньковецької. Я туди не пхався, аж коли у 50-ті роки всі старші студенти члени ансамблю покінчили студії, виїхали і молодші мусіли перебрати ініціятиву.

Ми давали концерти на університеті і в деяких містах Бельгії. Особливо після соло українських народніх танців виконаних Віктором Гладуном публика вставала і кричала "Браво". Так пропагуючи українську культуру, ми були знаменитими амбасадорами України.

Студії інженерії на ЛКУ

У Бельгії університети давали два роди інженерських дипльомів – лєґальний і науковий. Перший одержували

бельгійські горожани, і він запевнював їм професийну працю. У цій малій країні був надмір інженерів і тому "система" старалася випускати якнайменше число нових. По-перше треба було здавати вступні іспити на інженерію. По-друге у ЛКУ приймали на перший рік всіх спеціяльностей інженерії тільки 360 студентів, дуже мале число кінчали. (Коли у 1953 році я успішно здав кінцеві іспити, таких "щасливців" було вже тільки 60, тобто 17%[73]). В разі успіху, на студентів чекало ще 5 років студій – 2 роки т.зв. кандидатури і три роки стислої інженерії по спеціяльності, разом 6 років. (На Торонтонському Університеті можна дістати дипльом інженера за чотири роки студій).

Мої колєґи по інженерії

Після інтерв'ю у інж. Кішки я пішов до стайні і довідався, що три мої співмешканці, Осип Іскрижицький, Володя Козачинський і Зенон Леґедза, навчалися на Підготовчому Інституті. На вищих роках були Федір Сметанко, Олександер Марків, Олекса Біланюк, Мирослав Троян та Ігор Суховерський. Я до них ставився з пошаною і заздрив їм, бо шістьрічна дорога до дипльому була для мене застрашаючою.(Коли я їхав на студії до Лювену, я мав на думці тільки чотири роки студій).

Я заприязнився з Володею з Гадяча, Полтавщина, і зі Зенком Леґедзою уродженцем Дрогобича. Зі Зенком ми могли говорити про Дрогобич, родини Косаків, Татарських, Коцюбів, Крайчиків та Леґедзів і так ми мали зі Зенком щось спільного. Ми пройшли успішно разом зі Зенком всі 6 років інженерії. Крім того ми були обидва роджені 27-го лютого і ми разом святкували наші уродини. Однак він був на один рік старший від мене.

[73] Почавши з 1932 року і аж до мого приїзду, на Підготовчому Інституті "поломили собі зуби" численні українські студенти.

Наука у студентськім домі

Всі українські студенти ходили на виклади, але не всі дуже вчилися. Іспити тривали місяць після закінчення викладів у червні – звичайно усні підчас особистої зустрічі з професорами. Це було далеко і, з малими винятками, студенти відкладали домашню науку, бо у більшості випадків мало часу залишалося, бо виклади бували у різних університетських будинках, часто розкинених по місту, і після бігання по викладах не залишалося багато часу на науку.

Студенти були розміщені по три або чотири на кімнату по можності за віком і по факультетах студій. Тому вони вчилися переважно у своїх кімнатах. Інакше було у жителів "Стайні", де жило нас аж шість. Тут були заступлені різні категорії молодих студентів.

Ми рішилися з Володею вчитися "на голос". Всі інші запротестували. Ми їм казали, що реґулямін студентського дому передбачає таку ситуацію і рекомендує студентам вчитися у двох великих кімнатах на першому поверсі, які були призначені на науку. Коли ми не здавалися, вони також почали вчитися "на голос". "Стайня" перетворилася на жидівський "хайдер". По одному мешканці "Стайні" переходили до товаришів в інших кімнатах, або до кімнат на науку. І так ми вчилися до останнього дня перед іспитами. Я навчився краще французької мови, а Володя підбудував своє знання математики.

Попри науку ми зацікавилися тим що ми обсервували з наших вікон на подвір'я. Незабаром ми завважили, що по лінії долини вікон був виступ вздовж муру, який нам дозволяв "проскочити" на сусідний дах. (Коли ми стояли на нашій вулиці ми бачили, що з лівого боку була винарня Rabovin. З правого боку стояв триповерховий будинок такий як наш. Ми не знали, що низький будинок при кінці нашого подвіря сполучував наші сусідні будинки).

Коли ми стояли на даху, на який ми скакали через наше вікно, то завважили що вікно не мало шиби, тільки сітку. За сіткою можна було бачити досить бридкий образ. На гаку зі стелі висіла задня чвертка завудженої свині... Після якогось часу на м'ясі можна було завважити хробаків. Згодом ми завважували, що здохлі хробаки падали на підлогу, а їхні нові ґенерації продовжували споживати м'ясо. Після двох років такого процесу на підлозі опинилася велика купа здохлих хробаків а на гаку залишилася тільки велика кість (досить макабричний образ). Це нам не перешкоджало у соняшну літню погоду опалюватися на даху і навіть там вчитися.

Підготовчий Інститут

Директором і викладачем Інституту був старший віком священик chanoine (канонік) Charles Noblesse. Він, вже 12 років тому, не тільки, що вчив українських студентів, але також був президентом Університетського Огнища (гуртожитку) для Східних Слов'ян[74]. Тому він приязно ставився до українських студентів.

Студентів була сороківка, з яких велику більшість творили абітурієнти бельгійських ґімназій гуманістичного типу, що вирішили студіювати інженерію. Крім декількох небельгійців, нас було 4 українців, з яких тільки мій приятель Володя знав французьку мову. Коли професор Ноблєсс випрацьовував на чорній дошці крейдою якусь математичну формулу, він мав звичку зупинятися і питати студентів, хто знає, що робити дальше. Перших три місяці я сидів тихо і не підносив руки, але потім коли я відважився перший раз, я і Зенко Леґедза почали це робити частіше. Кожний раз професор Ноблєсс усміхався, можливо тому, що ми українці і що ми були ґімназійного віку. Ми з Зенком відчували, що ми з ним "нав'язували контакт", який нам у майбутньому допоможе.

[74] Під цією назвою діяв бельгійський комітет, який допомагав російським, а згодом майже виключно українським студентам. Про це можна обширніше прочитати у 547 сторінковій книзі "Лювен" моєї редакції.

Прийшов день іспитів. В назначений мені час я з'явився у кабінеті проф. Ноблесса. Він мене прийняв приязно і тим додав мені відваги. Проф. Ноблесс дав мені на письмі три задачі і попросив мене підійти до чорної дошки, не якій я мав протягом 20 хвилин виписати мою розв'язку проблеми. Хоч я трохи прів, але наприкінці мені здавалося, що я все ж таки добре впорався із завданнями. На висліди треба було чекати бодай тиждень і вони мали бути вивішені на таблиці оголошень інженерного факультету. Накінець прийшов день з новиною, що висліди вже оголошені. На списку тих, що успішно здали іспит, з нас п'ятьох, були тільки Зенко Леґедза і Зенон Татарський. Ми були щасливі, що нам відчинилися двері на студії інженерії. Мені тепер вже залишилося ... тільки 5 років, тобто вже один рік менше, до закінчення студій!

Вакації літом

У червні кінчилися іспити, і студенти мусіли тепер серйозніше думати, де провести наступних три місяці, бо в Українським Студентським Домі замикали кухню і студенти повинні знайти працю на літо. Тому інж. Кішка вживав свої контакти, щоб студентів примістити. Одним джерелом був Boerenbond, тобто об'єднання флямандськомовних хліборобів. Я був особливо зацікавлений працею, тому що кожного разу, коли я проходив попри одну ювелірню, я бачив у вітрині чудовий наручний годинник "Омеґа", який показував дату дня і фази місяця. Він був дуже дорогий!

Моя праця літом

Одного дня мене закликав інж. Кішка і повідомив, що Boerenbond має запотребования на студента, який був би зацікавлений у праці на сільському господарстві у флямандській частині Бельгії. Без надуми я висловив зацікавлення, бо щойно три роки тому я працював у Німеччині у Добберкав.

На другий день я поїхав у це село. Зайшовши на господарство на мене відразу старався наскочити великий пес прив'язаний ланцюгом. Вийшла хазяйка, але вона не говорила французькою мовою. Однак вона знала, що я цей студент, який буде у них працювати. Вона показала мені, де я буду спати, і залишила мене в кімнаті. Незабаром приїхав кіньми господар, який французькою мовою з флямандським акцентом поздоровив мене і показав господарство. Я відразу допоміг йому розпрягти коней, так що він зорієнтувався, що я щось знаю при господарстві. Він мені подобався.

При вечері господар розповів мені, що коли його покликали до бельгійського війська, там панувала французька мова, і він мусів під командою капраля вчитися французького[75] "на власній шкірі". Він швидко зорієнтувався, що я краще говорю німецькою як французькою, і це йому подобалося. Може через це він до мене добре ставився.

Я вставав рано о 6:30 і моя перша робота було почистити коні щіткою. Це забирало майже пів години і через мій малий ріст було досить важко. Я завважував, що коням це подобалося, бо того спокійно стояли. Господар в той час давав коровам і коням їсти і пити. По сніданку ми всі їхали на спільні роботи. В неділю ми йшли до церкви і я мав вільний день. Так проминули мої тримісячні вакації. Виглядало, що господарі були задоволені і при кінці заплатили мені готівкою гарну суму.

Як тільки я повернувся до Лювену я відразу пішов до ювелірні і втішився, коли я побачив мою "Омеґу" у вітрині. Зайшов досередини і майже всі зароблені важкою працею на фармі гроші заплатив за мій вимріяний годинник! Коли я показував годинник товаришам в українському домі, хтось сказав, що Татарський має "годинник з водотриском". Маю його до сьогодні і зберігаю для котрогось із моїх синів.

[75] В час коли він був у війську вальонці (франкомовні бельгійці домінували і флямандці зазнавали всяких наруг і дискримінації. Однак з часом вони почали домінувати через багато більший природний приріст. Флямандські родини мали по 4 і більше дітей, тоді як вальонці одну або двоє.

Перший рік кандидатури інженерії

Коли я записувався до ЛКУ на перший рік інженерії, я мав враження що віце-ректор монсіньор Фердинанд Літт з усмішкою завважив що я подолав Підготовчий Інститут. Він, мабуть, запам'ятав моє прізвище, бо при майбутніх принагідних зустрічах він так до мене звертався. Для мене це було дуже приємно, бо на мене тоді зглядалися інші студенти, дивуючися, хто я такий. Записався також мій приятель Зенко Леґедза, який провів вакації на заводі у Брюсселі, де він постійно закручував ту саму "гайку" на продукції якогось приладу.

Наші виклади відбувалися в різних будинках і нам сказали, що професори звертали увагу на присутність студентів. Екстремою був професор хемії Брилянтс. У великій авдиторії він викладав не тільки для студентів інженерії але також і загально стислих наук. За нумерованими лавками сиділо біля 150 студентів. Спочатку лекції виходив його асистент і записував "порожні місця". (Коли він заходив до амфітеатру, не можна вже було студентам увійти).

Фізику викладав священик, Chanoine De Smet. Йому також подобалися студенти, які пильно учащали на його виклади. Я старався приходити вчасно і сідав в перших трьох лавках з лівого боку, бо там він звичайно стояв. Ще додатково я прийшов одного разу перед викладом, підійшов до нього і вибачився, що я сьогодні не зможу бути. Це йому сподобалося. Коли при кінці академічного року я прийшов до нього на усний іспит він мене гарно прийняв і завдав мені досить легкі питання. Як звичайно, я тоді стояв при чорній таблиці і крейдою випрацьовував відповіді. Накінець він мені гарно подякував, і я не мав сумніву, що іспит пішов добре.

Пострахом серед студентів був професор математики Simonard. Він був строгий і на іспиті давав досить тяжкі

питання, хоча можна було мати щастя і дістати легші задачі. При довгій таблиці стояло наразі трьох студентів. Насамперед треба було написати на горі таблиці своє прізвище. Коли прийшов до нього здавати іспит мій колеґа Осип Іскрижицький на таблиці появилося Iskryzyckyi. Після уважного перегляду його прізвища Simonard його запитав: "Monsieur, est que c'est votre nom, ou est que c'est un polynome algébrique"[76]. Може тільки завдяки своєму "математичному" прізвищу Осип здав досить легко іспит з математики. Коли я став перед таблицею до іспиту, я дістав типічне "tuyau" і я добре дав собі раду з тим питанням. Друге питання було тяжче, але я собі пригадав цю формулу з книжки, де воно було при кінці сторінки. Так мені стала в пригоді моя фотоґрафічна пам'ять. Порівняно з математикою, іспити з інших предметів були легші.

Щоб впевнитися про успіх з іспитів треба було бігати кількакратно до таблиць оголошень у відповідних будинках. Таким способом ми могли впевнитися, що ми іспити здали. Тепер треба було шукати за працею та приміщенням на літні вакації, бо в українському студентському будинку кухня була замкнена і постійна присутність студентів не була бажана.

Walcheren

[76] Пане, чи це ваше прізвище, чи це може є якийсь алгебричний полином.

По якомусь часі ми довідалися, що голяндські студенти заохочували всіх студентів присвятити свої вакації для добровільної праці у Голяндії у відбудові затоплених підчас війни теренів. Кілька з нас, українських студентів, туди зголосилися. На знимці цієї групи, крім мене спереду, були зліва на право: Роман Біляк, Зенон Леґедза, Влодко Попович і Федір Сметанко (біля нас стоїть хорватський студент). Було холодно.

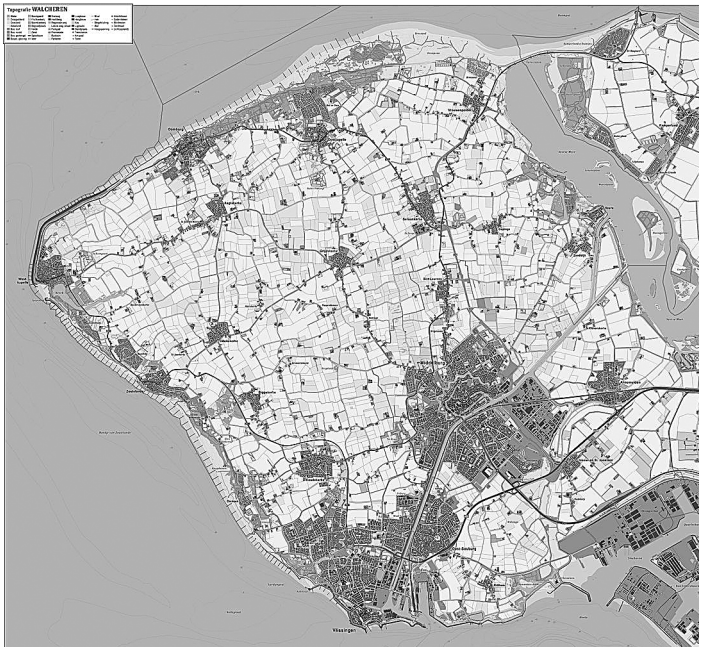

Я не міг дістати мапи острову Walcheren станом на 1949 рік, тому поміщую сучасну, на якій цей острів вже прилучений до суходолу (так як багато більше островів у Голяндії) і населення Walcheren начислює 130,000. Midelburg було тоді мале містечко над морем і тільки гребля і міст сполучували місто і острів зі суходолом. 1949 терени по центрі були нижче позему моря. Підчас війни вони були затоплені морем, бо деякі греблі були зруйновані. Ми прибули після того як греблі направле-

но і воду випущено при відпливі моря. Щоб відводнити низькі терени викопано машинами глибокі рови. Попри рови лежали великі купи землі.

Наша праця полягала у делікатному підношенні дернини (трави), воженні землі тачками по дошці на м'якій землі, її розсувати і тоді класти дернину на нову землю. В цей спосіб, використовучи землю з ровів, ми підносили рівень теренів на 30 центиметрів. (Коли колесо повної тачки опинялося на землі, аж три з нас мусіли її ставити на дошку).

Ми мешкали у військових бараках і там харчувалися. Ходили до моря купатися. У неділі ми ходили до костела у Midelburg, прогулювалися містом і зустрічалися з населенням. Однак тільки Федір Сметанко говорив голяндською мовою. Довколишнє сільське населення приходило до міста убрані по народньому – жінки у широких і довгих чорних спідницях і білих блюзках. Мущини у чорному. Майже всі обов'язково у деревлянних черевиках (klumpen). Дивлячись на цей "образ", ми переносилися у голяндське минуле.

Накінець нам дали трохи голяндських грошей і повезли нас автобусами по містах Амстердамі, Роттердамі і столиці Гаазі. Ми були свідками великих святкувань однорічного ювілею вступу на трон королеви Голяндії Юліяни, де співав 10-тисячний хор. З Гааґи ми поїхали одного вечора над море, до Scheveningue (Схевенінге), де ми були на симфонічному концерті у славному Konzertgebau. Симфонічна орхестра була дійсно фантастичною і вона зробила на мене таке велике вражіння, що коли тепер буваю на симфонічному концерті, це згадую, що нема порівняння. Все відбувалося згідно з докладною друкованою програмою у французькій мові, яка у мене збереглася і є долучена нижче. Треба висловити признання голяндським студентам за цю взірцево організовану гостинність.

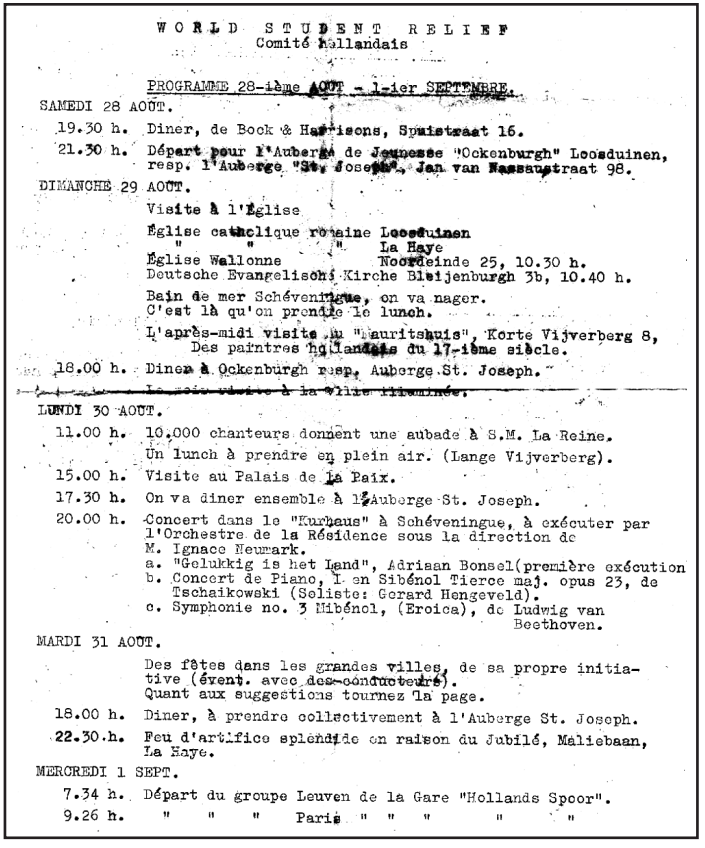

WORLD STUDENT RELIEF
Comité hollandais

PROGRAMME 28-ième AOÛT - 1-ier SEPTEMBRE.

SAMEDI 28 AOÛT.

19.30 h. Diner, de Book & Harrisons, Spuistraat 16.

21.30 h. Départ pour l'Auberge de Jeunesse "Ockenburgh" Loosduinen, resp. l'Auberge "St. Joseph", Jan van Nassaustraat 98.

DIMANCHE 29 AOÛT.

Visite à l'Église

Église catholique romaine Loosduinen
" " " La Haye
Église Wallonne Noordeinde 25, 10.30 h.
Deutsche Evangelische Kirche Bleijenburgh 3b, 10.40 h.

Bain de mer Schéveningue, on va nager.
C'est là qu'on prendra le lunch.

L'après-midi visite au "Mauritshuis", Korte Vijverberg 8,
Des paintres hollandais du 17-ième siècle.

18.00 h. Dinea à Ockenburgh resp. Auberge St. Joseph.

~~La soir visite à la Ville Illuminée.~~

LUNDI 30 AOÛT.

11.00 h. 10.000 chanteurs donnent une aubade à S.M. La Reine.
Un lunch à prendre en plein air. (Lange Vijverberg).

15.00 h. Visite au Palais de la Paix.

17.30 h. On va diner ensemble à l'Auberge St. Joseph.

20.00 h. Concert dans le "Kurhaus" à Schéveningue, à exécuter par l'Orchestre de la Résidence sous la direction de M. Ignace Neumark.
a. "Gelukkig is het Land", Adriaan Bonsel(première exécution
b. Concert de Piano, I en Sibénol Tierce maj. opus 23, de Tschaikowski (Soliste: Gerard Hengeveld).
c. Symphonie no. 3 Mibénol, (Eroica), de Ludwig van Beethoven.

MARDI 31 AOÛT.

Des fêtes dans les grandes villes, de sa propre initiative (évent. avec des conducteurs).
Quant aux suggestions tournez la page.

18.00 h. Diner, à prendre collectivement à l'Auberge St. Joseph.

22.30.h. Feu d'artifice splendide on raison du Jubilé, Maliebaan, La Haye.

MERCREDI 1 SEPT.

7.34 h. Départ du groupe Leuven de la Gare "Hollands Spoor".

9.26 h. " " " Paris " " " " "

При кінці тих літних вакацій, ми були фізично (хоч не дуже матеріяльно) підбудовані до нового академічного року 1949/50.

Друга кандидатура на інженерію

Предмети були дальше загального технічного характеру і всі студенти незалежно яку вони планували спеціялізацію мусіли це закінчити. Нас, українців, було тільки два – Зенко Леґедза і я. Виклади відбувалися у будинках середмістя Лювену. Ми бігали до авдиторій від одного будинку до другого і слухали здебільша тих самих професорів. Французька мова вже не була фактором, бо ми

її вже засвоїли. Ми відчували, що при відповідній пильності зможемо здати іспити у першій сесії у червні.

Як винагороду за добрі успіхи ми зі Зенком покинули "стайню" і одержали дуже гарну кімнату зі широким мансардом над головним входом до будинку[77]. З того мансарду ми могли обсервувати, що діється на вулиці. З нами мешкав Йосиф Лесів, студент політичних та економічних наук. Ми всі виробили собі опінію сильних студентів, які здавали іспити при кінці студийного року в першій сесії іспитів[78]. Наша кімната була сусідньою до "кузні", де мешкали успішні студенти вищих років інженерії Федір Сметанко, Петро Гурський і Олекса Біланюк. Наші кімнати були положені побіч умивальні і малої кімнатки тоалєти з мушлею. Не треба вже було бігати з одного кінця будинку до другого за "наглою потребою".

[77] Цей мансард можна бачити на обкладинці нашої Пропам'ятної Книги "ЛЮВЕН".

[78] Це були іспити по літних вакаціях. Ці іспити здавали ці студенти, які вважали, що вони не були готові до першої сесії при кінці червня, або не здали іспитів у першій.

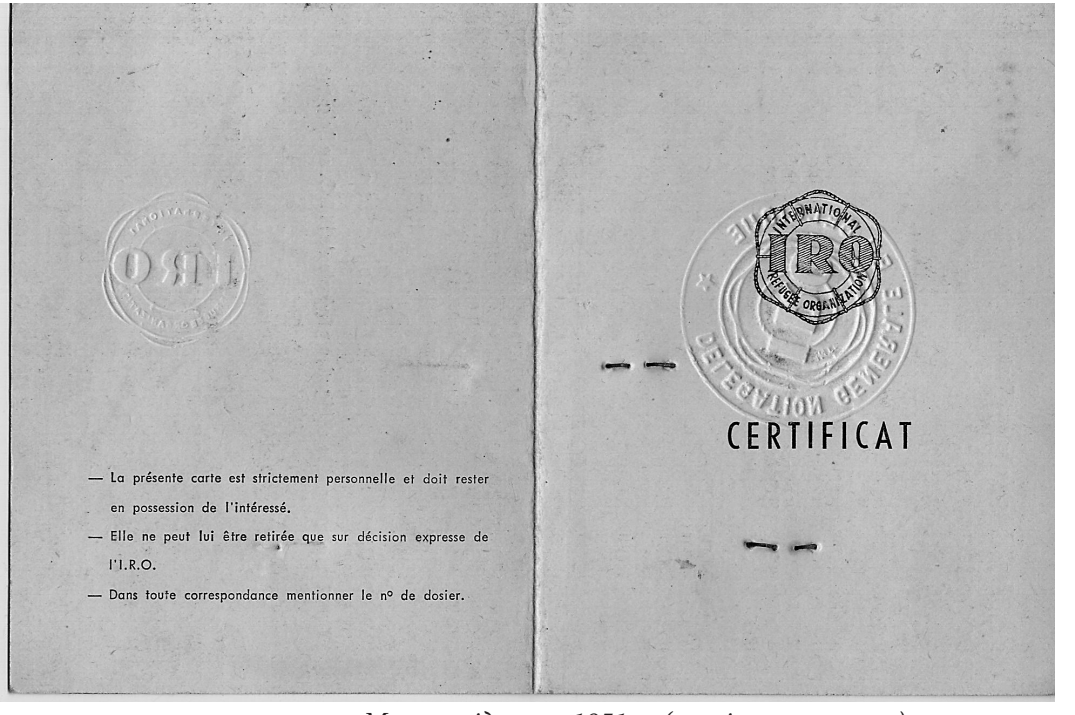

Моє посвідчення 1951 р. (зовнішня сторона)

Le titulaire de ce certificat N° 8979
TATARSKYJ Lemon
Né à Sudowa-Wysznia le 27.2.30
Signature du titulaire
relève du mandat
de l'Organisation Internationale
pour les Réfugiés
(Institution spécialisée des Nations Unies)
Son dossier à la délégation générale de l'I.R.O. en Belgique
portè le n° 18010
Le Fonctionnaire Délégué
17 OCT 1951
Bruxelles, le
31, avenue des Arts. Tél. 12 01 43

Моє посвідчення 1951 р. (внутрішня сторона)

У МАНДРИ

Моя знимка

Ще під час студийного року 1950/51 у Любені, ми пластуни, здавали собі справу, що 1951 це рік міжнароднього скавтського Джемборі 1951. Головно я, як учасник Джемборі Миру 1947, поставив собі за завдання поїхати на це Джемборі до Bad Ischl в Австрії. У цих мандрах було багато зацікавлених студентів-пластунів, але тільки мій добрий товариш, старший пластун Ігор Гайда, виказував стійку постанову втілити цю мою ідею у чин. Крім того у Англії вже відбувався Festival of Britain 1951. Нас пластунів "тут і там" постійно гейби "магнетом тягнуло".

Ігор Гайда

Британський фестиваль

Спершу ми вирішили поїхати на фестиваль до Лондону. Нам було досить легко дістатися "на палець" до бельгійського морського порту Ostend, з якого відчалювали пороми до англійського порту Dover. Хоч наша морська подорож не тільки видавалася, але також була досить довгою. Однак численні зустрічні кораблі, великого і малого калібру, нам її урізноманітнювали. По двох годинах плавби, без відчуття морської хвороби, появилися White Cliffs of Dover, білі скелі британського побережжя, де була "захована" досить рухлива морська пристань порту міста Dover. Коли наш пором причалив у порті, ми побачили пасажирський поїзд, який вже заповнювався пасажирами порому із Calais у Франції. Незабаром ми рушили поїздом вдорогу і завважили, що більшість пасажирів не звертали на ніщо уваги, а тільки читали найновіші англійські ґазети. Ми також завважили, що на дорогах авта їхали по лівому боці. В першому моменті це було несподіванкою, але пригадали собі вчас, щоб як майбутні пішоходи достосуватися. У Льондоні ми взяли підземку до Hyde Park, біля якого був будинок СУБ-у (Союзу Українців Британії). Тут нам дали можливість ночувати підчас нашого побуту у Лондоні.

На другий день ми відшукали пластову сеніорку Анну Герасимович (сестру Ромка Герасимовича, нашого колеґи в Лювені), яка очолювала Пласт у Британії, бо ми бажали відвідати пластовий табір у Англії. В день коли ми її знайшли, вона саме приготовлялася до від'їзду на пластовий табір на землях, які недавно закупив СУБ. Там ми застали гурт молоді різного віку, з яких старші спали по шатрах, а молодші – у скромній фармерській хаті. Сеніор Герасимович нас дуже заохочувала, щоб ми залишилися на таборі і поповнили скромні ряди пластових виховників. Однак у наших планах вже були відвідини 7-го Міжнароднього Скавтського Джемборі, щоб там прилучитися до малої групи пластунів з Німеччини та головно з Австрії.

Тиждень пізніше ми вже стояли з наплечниками у пластових одностроях на передмістю Лювену показуючи пальцями у напрямі Німецької границі. Всі водії авт знали про міжнародне Джемборі 1951 у Австрії і старалися нам допомагати. Поза німецькою границею один німецький водій завіз нас аж до автостради у Кельн, звідкіля вже можна було досить легко дістатися до Мюнхену. Виявилося вже на самому початку, що на німецьких автострадах водії не мали права підбирати людей на дорозі, хіба що на місці, де були бензинові станції і ресторани. Тому наш водій завіз нас на таке місце.

Ми тоді ще досить добре знали німецьку мову, а крім того були у пластових однострояx. Пізно пополудні ми приїхали з кимсь до Мюнхену і попросили його щоб він завіз нас якнайближче до Fürichschule, де ще приміщувався свого роду український табір біженців. Тут ми заночували і на другий день зайшли до Українського Допомогового Бюро та до Пластової Канцелярії на 9/II Dachauerstrasse. У Канцелярії ми зголосилися до сен. Атанаса Фіґоля, голови Пласту на еміґрації, якого Ігор дуже добре знав з табору українських біженців у Berchtesgaden. Він нас дуже гарно прийняв і тішився, що ми вдорозі на Джемборі.

Згодом сеніор Фіґоль запросив нас заїхати в гості до його хати у малій місцевості на схід від Мюнхену. Про це він відразу повідомив телефоном свою дружину, яка не могла повірити, що Ігор Гайда у Мюнхені. Ми не гаяли часу і поїхали міським транспортом на східні окраїни Мюнхену, звідкіля "на палець" ми доїхали до містечка, де в малій хаті, пані Фіґоль вже подавала на стіл вареники. Це була просто "мрія".

До Bad Ischl

Ситі після з'їдження рекордної кількості варенників, ми вийшли на кінець містечка в напрямі на Австрію, а особливо на місто Salzburg. Пластові однострої і наш напрям, написаний на дошці, "Jamboree", давали нам прекрасні, майже моментальні шанси зупиняти "на палець" авта. Нашою найбільшою турботою було – як перейти контролю на австрійській границі без паспорту. Тому ми рішили попросити водія висадити нас перед границею, щоб ми могли перейти границю мальовничою околицею пішки.

Коли ми висіли з авта, ми рушили у північно-східньому напрямі у деякій віддалі від річки, якою проходила

границя. Після яких 200 метрів ми взяли курс на схід і незабаром опинилися в кущах на високому березі річки. Один погляд на річку нас заспокоїв, бо хоча річка була прудка і досить широка, але другий, плоский беріг, не виглядав вже перешкодою. Кинувши наплечники на долину шкарпу ми туди спустилися тримаючись галузь кущів. Після короткого відпочинку ми пустились "у повному риштунку" крізь швидкі води вбрід, які сягали нам у деяких місцях до колін і трохи поза. За кілька мінут ми були вже в Австрії!

Після короткого відпочинку в австрійських кущах і перекуски, запиваної черствою водою з ріки, ми рушили в дорогу за компасом в напрямі Зальцбурґа. Після години ходу ми вирішили, що на другий раз наші наплечники мусять бути легші. При першій дорозі ми дістали транспорт "на палець" не тільки до Зальцбурґа, але, як сини колишніх громадян Австрії, аж до місця поза Зальцбурґом, де дорога вела до Bad Ischl. Тут, малощо не перше авто зупинилося і водій повідомив нас, що сам їде у "справі" до табору Джемборі. За годину ми були вже при головній брамі Jamboree 1951.

7-ме Світове Скавтське Джемборі 1951

Моя відзнака JAMBOREE OSTERREICH 1951

У Австрії посеред гір Альп, біля малого міста Bad Ischl, відбулося від 3-го до 12-го серпня 1951р. 7-ме Світове Скавтське Джемборі з участю 12,884 скавтів. Тут перший раз по Другій Світовій Війні скавти світу тепло вітали 675-чисельну делеґацію щойно відновленого Німецького Скавтінґу. У підтаборі гостей таборували українські пластуни.

При входовій брамі до Джемборі ми відшукали місце де треба було зареєструватися. Однак, тому що Україна не була офіційним учасником Джемборі, ми не були заскочені, що нас спрямували до місця реєстрації "для

гостей", де ми заплатили відповідну суму шилінґів і одержали повищу скіряну відзнаку. На ній зображено "дримбу" – невеликий примітивний металевий музичний інструмент. Коли його вложилося у відповідний спосіб в уста, можна було одним пальцем вдаряти о середущу пружину і тоді дримба видавала приємний монотонний звук подібний до звуку від щипання одної струни ґітари. Нажаль, приїхавши пізно на Джемборі, ми вже не могли купити того "офіційного інструменту". (Коли ми дримбі приглянулися, то ми собі пригадували що цей інструмент можна було дуже рідкісно бачити у старших людей в Галичині). Однак згодом можна було ще купити кольорову тут поміщену металеву шлюфку на пластову хустку. Нажаль, вона у мене не збереглася.

Пластовий Табір

Не було важко знайти досить просторий табір для скавтів-гостей, однак у нім не все було так добре зорганізоване і тому нам забрало трохи часу, щоб хтось міг нас спрямувати до місця, де таборували "Ukrainische Patfinders". У Мюнхені ми довідалися прізвища провідників пластової делеґації, однак в тім моменті це не було нам допомічне. Коли ми вже були близько мети, хтось кликнув: "Ігор!". Вже тепер, ми могли попрямувати до нашої мети.

Пластовий "табір" складався з 8-10 різнородних малих шатер, розташованих довкруги малої галявини, в центрі якої висотіла скромна щогла із "синьо-жовтим" та друга з лілеєю і тризубом. Раптово появилися пластуни та пластунки і багато з них нас обступили. Наша присутність для них була добрим підсиленням – головно, коли я дав їм знати, що співаю в українському студентському хорі і танцюю українські танці.

Згодом ми довідалися, що це були пластуни з українського табору біженців у Gratz-у в Австрії і що вони є частиною австрійських скавтів з цього міста, які таборують на Jamboree як гості (поза офіційною австрійською делеґацією, яка була у головнім таборі).

Ватра

У таборі для гостей були скавти з різних країн, які не були частиною офіційних делеґацій. Тут відбувалися, на меншу скалю, відвідини одні одних як також ватри, на які приходили гості-скавти інших національностей. Одного вечора була черга українських пластунів запросити сусідів на свою показову ватру. Ми до того підготовлялися і робили проби співів та танців. На нашу ватру таки прийшло досить багато інших скавтів і ми змогли не зле пописатися. Наш скромний "хор" з 12-ти пластунів та приїжджих пластунок, як також українські танці, стали нам в пригоді. Шкода тільки, що крім двох вишиваних сорочок, ми не мали українських народніх строїв.

Достойні гості

Одного дня наш табір відвідали шановні гості зі Зальцбурґу, а саме пані Ганна Франко-Ключко з чоловіком, яких Ігор знав з минулих таборових днів. Ми з ними тепло привіталися. Вони цією зустріччю були приємно

заскочені і п-во Ключки запросили нас їх відвідати у поворотній дорозі у таборі біженців у Зальцбурґу. Ігор шепнув мені, що пані Ключко – це дочка Івана Франка Ганна і я тоді їй низько поклонився та поцілував в руку. Пані Ганна, колишня пластунка зі Львова була дуже зацікавлена нашим табором і мала деякі завваги. Згодом, ми переказали ці завваги нашому, на той час відсутньому, комендантові. Коли він дізнався хто це був, дуже жалівся, що прогавив історичний момент. Він згодом постарався ці завваги ввести в життя в міру можливостей.

Ганна Франко-Ключко

Після одного тижня на Джемборі 51 ми рішили пуститися в поворотню дорогу. Заки ми дісталися до Зальцбурґу вже було пізно пополудні а коли ми відшукали табір біженців, де переживали п-во Ключки, вже добре смеркало. При брамі, нас пластунів, вартові впустили до табору без проблеми і радо подали число бараку п-ва Ключків. Коли ми накінець застукали у двері їхньої кімнати вже темніло. Однак на голос Ігоря їх відчинила привітна пані Ганна. Без перекуски не обійшлося. Хоч кімната була не дуже велика, однак там знайшовся на підлозі куточок, де ми цілком твердо і "одним душком" переспалися.

Поворот до Лювену

На другий день ми рішили переходити границю вбрід через річку Saalach на північ від Bad Reichenhall (і Berchtesgaden) в тому самому місці, де ми два тижні тому мали такий успіх. Підкріплені обильним сніданком пані Ганни, ми подякували за гостинність і поїхали міським автобусом до останнього західнього перестанку. Звідтіля ми ішли полями майже годину заки ми опинилися над рікою і там відшукали це місце, де ми її так недавно переходили.

Тут на низькому східньому березі два хлопці з вудками ловили рибу. По другому боці ріки ми побачили нашу ціль - високий західний беріг. Сам брід не був проблемою, помимо досить швидкої поза коліна води. Однак коли ми опинилися під високим "по шию" берегом, нам треба було спершу кинути наплечники нагору в кущі і тоді самим туди вискакувати. Нажаль, коли ми опинилися в кущах високого берега, я завважив, що одна моя рука чимсь помазана і дуже смердить.

Помимо ризика, я зіскочив на шутер біля води. Підчас мого миття руки ми почули свистак з другого боку ріки. Не гаючись ми подалися швидко в глибінь німецької території і сіли в кущах відсапнутися. Тоді я завважив, що я не маю мойого пластового свистака! Ми щойно тепер додумалися, яким свистаком хлопці, а не пограничники, свистали!

Коли ми опинилися на головній дорозі до Мюнхену, ми не мусіли довго показувати наші пальці. Якесь гарне авто зупинилося і завезло нас до Мюнхену аж до місця поблизу табору біженців Furichschule. Помившись з дороги ми ще мали час піти до Канцелярії Пласту на 9/II Dachauerstrasse, щоб здати короткий звіт пл. сен. Атанасові Фіґолеві. Ми подякували йому за піддержку та попросили передати привіт і подяку пані Фіґоль. Решту дня і вечора ми провели у відвідинах цікавих об'єктів цього прекрасного міста.

На другий день рано ми вже були на автостраді, яка вела в загальному напрямі на північ до міста Köln. Наші однострої давали нам можливість швидко одержувати транспорт, а розповідь про Джемборі 51 спонукувала водіїв автомобілів доставляти нас на відповідні стійки при дорозі поза містом, до якого водії їхали. Вже пізно пополудні ми стояли у Köln при дорозі до Бельгії. Було вже майже темно, коли наш

останній водій-добродій перетинав Лювен в напрямі до Брюсселі.

Коли ми зайшли до Українського Студенського Дому і вістка про наш приїзд поширилася, нас вітали овaціями не тільки пластуни, але також всі інші колеґи по студіях. Навіть отець директор Van den Branden прийшов подивитися чому то так гамірно при входовій брамі гуртожитку.

Ми з Ігором продовжили товаришувати і в Канаді

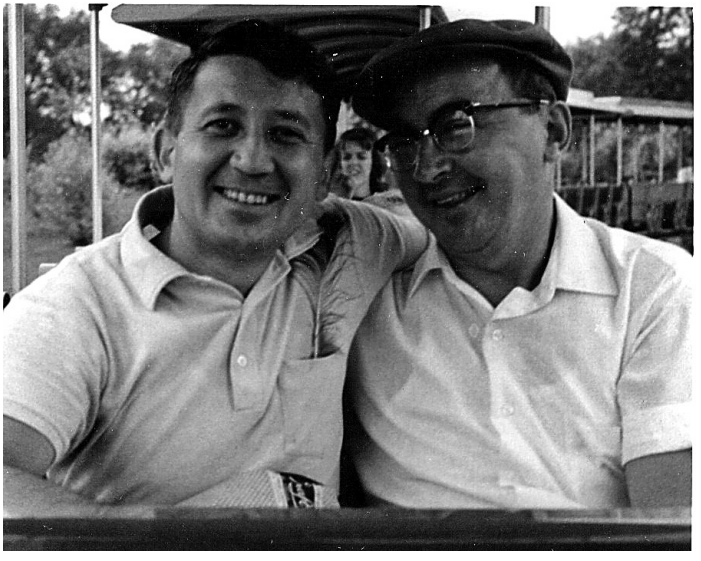

Зенко Татарський та Ігор Гайда, Торонто, 1960-ті роки

К А Н А Д А

Приїзд

Раннім ранком в суботу 15-го березня 1954 року у порті канадського міста Галіфакс у провінції Нової Шкоції причалив до історичного причалу Pier 21[79] ще один із сотень кораблів, котрі довгими роками привозили кожний раз сотні та тисячі іммігрантів до Канади. Тим разом це був англійський пасажирський лайнер Scythia[80] компанії Cunard (знимка зліва). Корабель чомусь назвали "Скитія", тобто ім'ям історичної країни скитів – древніх мешканців земель України. На борті корабля прибули тим разом два молоді "нащадки скитів" – українці Іван Дичок і Зенон Татарський.

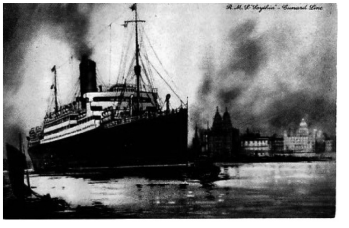

Всі пасажири були задоволені, що шістьденна (30 км/год) подорож надзвичайно бурхливим Атлянтийським Океаном закінчилася. Особливо ці, що терпіли від морської хвороби. Їм ці три дні великої бурі посеред океану були тортурами. Кольосальні хвилі "колисали" кораблем до тої міри, що два величезні пропелєри моментами опинювалися понад водою, а їхня вібрація, сполучена з грізним гуркотом, хворих тероризувала. Вони тоді були бліді і ходили кораблем, його коридорами, непевними крокаами "від стіни до стіни". Тепер вони чекали з нетерпінням, коли, нарешті, будуть в спокою подавати останній, на дві години раніший сніданок. Вони особливо також, як і всі інші, чекали перших кроків по твердій землі[81].

Ми з Іваном не мали цих проблем, бо наші предки колись малими "чайками" бурхливим Чорним морем, "з хвилями як гори", гуляли. Ми їли з апетитом все що подавали, і брали ще раз, бо не знали, коли другий раз будемо їсти. По сніданку сказали нам спакуватися і не виходити з кабіни, аж поки обслуга не доставить кожному його Landing Card та дасть вказівки, котрою клад-

---

79 Від 1928 до 1971 року на Pier 21 ступили перший раз на канадську землю півтора мільйона іммігрантів. Тепер там є музей імміграції до Канади, де є окремий відділ, присвячений українській імміграції.

80 Корабель, збудований 1920 р., 183 метрів (600 стіп) довгий, міг помістити 2,000 різних кляс пасажирів.

81 Ми з Іваном не мали цих проблем, бо наші предки колись малими "чайками" по бурхливім Чорнім морі з "хвилями, як гори" колись гуляли.

кою ми маємо сходити на канадську землю. Моє число картки було 579. Допустивши, що числа були по абетці і що після букви "Т" до кінця абетки не аж так далеко, можна було мені додумуватися, що нас, пасажирів, могло бути біля тисячі людей, з яких понад 100 "зморених морем душ".

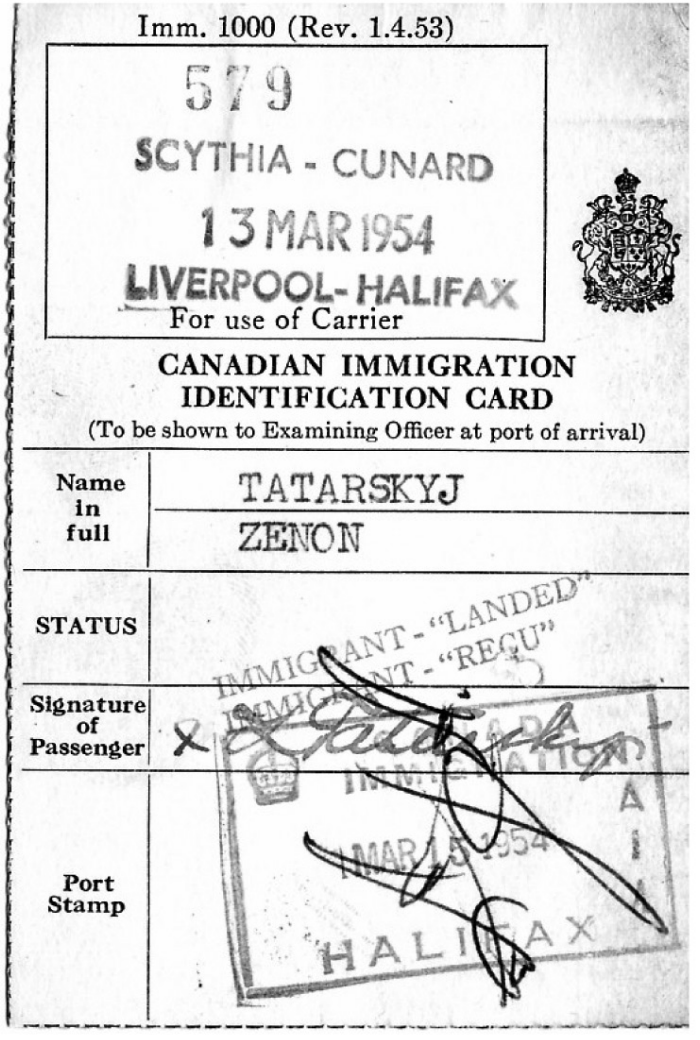

Imm. 1000 (Rev. 1.4.53)

579

SCYTHIA - CUNARD

13 MAR 1954

LIVERPOOL - HALIFAX

For use of Carrier

CANADIAN IMMIGRATION IDENTIFICATION CARD

(To be shown to Examining Officer at port of arrival)

Name in full	TATARSKYJ ZENON
STATUS	IMMIGRANT - "LANDED" IMMIGRANT - "REÇU"
Signature of Passenger	X
Port Stamp	IMMIGRATION MAR 15 1954 HALIFAX

Landing Card

На Канадській землі

Не знаю, скільки було кладок з корабля на сушу, але їх не було забагато, бо на кораблі перед вступом на них товпилася маса людей. Було холодно. Ми стояли на кораблі далеко від початку кладки, бо надолині повільно пускали людей у черги прямо у будинок, де кожного особисто перевіряли канадські імміграційні урядовці. Нарешті ми ступили на канадську землю, подали собі руку і обнялися. Це саме робило багато інших імміґрантів. Я мав тільки одну велику валізку і наплечник... це все!

Нарешті ми зайшли до великої залі будинку. Там кожному відразу давали формуляр до виповнення, але тільки в англійській мові. Я був щасливий, що зі мною був Іван, бо він, як колишній дивізийник, кілька років працював у Англії та знав мову. З його допомогою я виповнив формуляр. Нарешті прийшла наша черга до імміграційної комісії. Перше я перейшов без проблеми медичний перегляд[82] і тоді я приступив з Іваном, як з перекладачем "за плечима", до імміграційного урядника. Імміграційному урядникові я подав виповнений формуляр, Landing Card з корабля та бельгійський "пашпорт" Titre de Voyage для негромадян. Після короткого перегляду він вніс дві-три поправки до формуляра, прибив на обох печатку IMMIGRANT-"LANDED", IMMIGRANT-"REÇU" та другу печатку з датою, яку підписав. Те саме перейшов Іван. (Щоби не комплікувати справи, ми не признавалися, що ми є скити). Накінець урядник потиснув нам руку і щось, мені незрозуміле, англійською мовою побажав, тоді як другий урядник, касир, глянув на наші паспорти і дав нам по 20 новеньких канадських долярів[83]. Тепер вже з полегшою ми вийшли надвір на площу перед будинком як "landed immigrants". Так об 11-ій годині ранком 15-го березня 1955 року ми почали своє життя в Канаді!

---

[82] Канада не приймала іммігрантів, хворих на туберкульозу, тому що лікування цієї недуги було не тільки коштовне, але також потребувало повної ізоляції. Помимо того, що всі іммігранти мусіли пред'явити лікарську посвідку з поданням на канадську візу, при в'їзді до Канади треба було перше перейти медичний перегляд.

[83] Я мав своїх 50 долярів, котрі мені Ірена переслала, і подумав, що тепер "я вже багатий".

Accord du 15 octobre 1946.
Akkoord van 15 October 1946.

PROROGATION DE VALIDITE.
VERLENGING VAN DE GELDIGHEIDSDUUR.

Taxe perçue : ..... Prorogé du .....
Geïnd recht : *Verlengd van*
..... au .....
tot
Fait à ..... le .....
Gedaan te *de*
Pour le Ministre des Affaires étrangères et du Commerce extérieur :
Voor de Minister van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel :
Sceau *Stempel* Le ..... *,
De

PROROGATION DE VALIDITE.
VERLENGING VAN DE GELDIGHEIDSDUUR.

Taxe perçue : ..... Prorogé du .....
Geïnd recht : *Verlengd van*
..... au .....
tot
Fait à ..... le .....
Gedaan te *de*
Pour le Ministre des Affaires étrangères et du Commerce extérieur :
Voor de Minister van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel :
Sceau *Stempel* Le ..... *,
De

* Qualité, grade du fonctionnaire.
Hoedanigheid, graad van de ambtenaar.

Ce titre contient 32 pages, non compris la couverture.
Dit reisbewijs bevat 32 bladzijden, de omslag niet inbegrepen.

Accord du 15 octobre 1946.
Akkoord van 15 October 1946.

VISAS. — *VISA'S.*

Reproduire dans chaque visa le nom du titulaire.
In elk visum dient de naam van de houder vermeld te worden.

NOM TATARSKYJ Zenon
NAAM

VISA N° 7124 valable jusqu'au 22
VISUM N° *geldig tot*
Mai 1900 cinquante quatre
bon pour permettre au titulaire du présent titre de voyage
goed om de houder van dezen reispas toe te laten
d'effectuer un plus ou moins de déplacements aller-retour entre
meerdere reizen heen en terug te doen tussen
la Belgique et
België en
Tous pays étrangers
Alle vreemde landen
Bruxelles, le 20 décembre 19 53.
Brussel, de
Pour le Gouverneur de la Province du Brabant :
Voor de Gouverneur der Provincie Brabant :
Le Fonctionnaire délégué,
De Gemachtigde Ambtenaar,

BUREAU DES PASSEPORTS

GOUVERNEMENT PROVINCIAL DU BRABANT

Zeevaartpolitie - Oostende
- 4 1954
Uitgang

BELGIQUE BELGIE
CENTIMES
BELGIE

Ce titre contient 32 pages, non compris la couverture.
Dit reisbewijs bevat 32 bladzijden, de omslag niet inbegrepen.

Accord du 15 octobre 1946.
Akkoord van 15 October 1946.

VISAS. — *VISA'S.*

Reproduire dans chaque visa le nom du titulaire.
In elk visum dient de naam van de houder vermeld te worden.

Ce titre contient 32 pages, non compris la couverture.
Dit reisbewijs bevat 32 bladzijden, de omslag niet inbegrepen.

Accord du 15 octobre 1946.
Akkoord van 15 October 1946.

VISAS. — *VISA'S.*

Reproduire dans chaque visa le nom du titulaire.
In elk visum dient de naam van de houder vermeld te worden.

CANADA
IMMIGRANT

Visa No. FW 2025

Valid for presentation at a Canadian Port of Entry
Valide sur présentation à un port d'entrée canadien

Until June 22, 1954
Jusqu'au

Issued at Brussels on Feb. 23/54
Délivré à *le*

Canadian Immigration Officer
Fonctionnaire canadien à l'immigration

IM-72

one person only - Zenon Tatarskyj
Ref. CO-2-4/688 Sponsored
Destined Sister: Mrs. Irena Kozak
164 Lappinsott Ave - Toronto, Ont.

Ce titre contient 32 pages, non compris la couverture.
Dit reisbewijs bevat 32 bladzijden, de omslag niet inbegrepen.

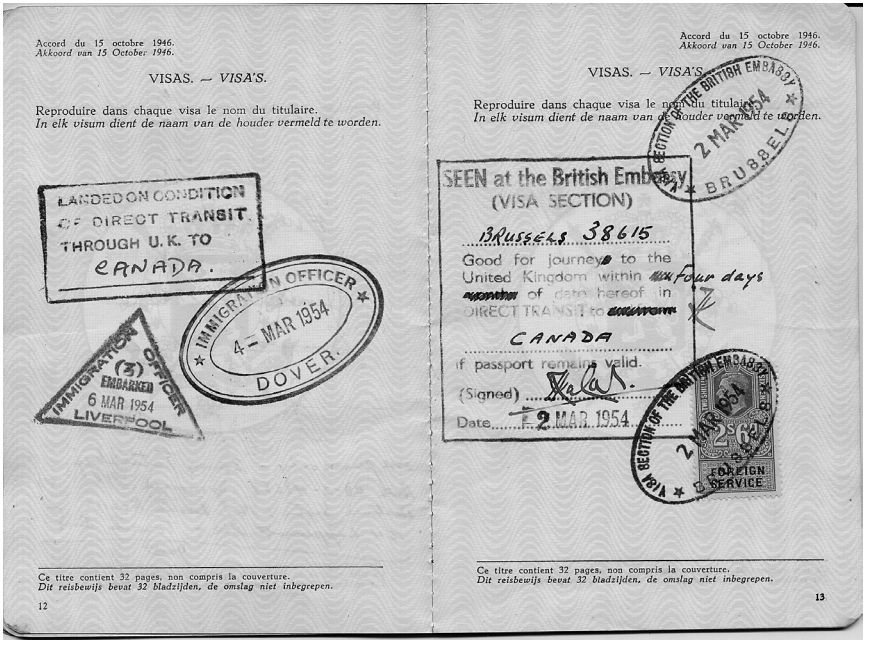
Accord du 15 octobre 1946.
Akkoord van 15 October 1946.
VISAS. — VISA'S.
Reproduire dans chaque visa le nom du titulaire.
In elk visum dient de naam van de houder vermeld te worden.
LANDED ON CONDITION
OF DIRECT TRANSIT
THROUGH U.K. TO
CANADA.
IMMIGRATION OFFICER
4 MAR 1954
DOVER.
IMMIGRATION OFFICER
EMBARKED
6 MAR 1954
LIVERPOOL
Ce titre contient 32 pages, non compris la couverture.
Dit reisbewijs bevat 32 bladzijden, de omslag niet inbegrepen.
12
Accord du 15 octobre 1946.
Akkoord van 15 October 1946.
VISAS. — VISA'S.
Reproduire dans chaque visa le nom du titulaire.
In elk visum dient de naam van de houder vermeld te worden.
VISA SECTION BRITISH EMBASSY
2 MAR 1954
BRUSSELS
SEEN at the British Embassy
(VISA SECTION)
BRUSSELS 38615
Good for journey to the
United Kingdom within four days
of date hereof in
DIRECT TRANSIT to
CANADA
if passport remains valid.
(Signed)
Date 2 MAR 1954
VISA SECTION OF THE BRITISH EMBASSY
2 MAR 1954
2/6
FOREIGN SERVICE
Ce titre contient 32 pages, non compris la couverture.
Dit reisbewijs bevat 32 bladzijden, de omslag niet inbegrepen.
13

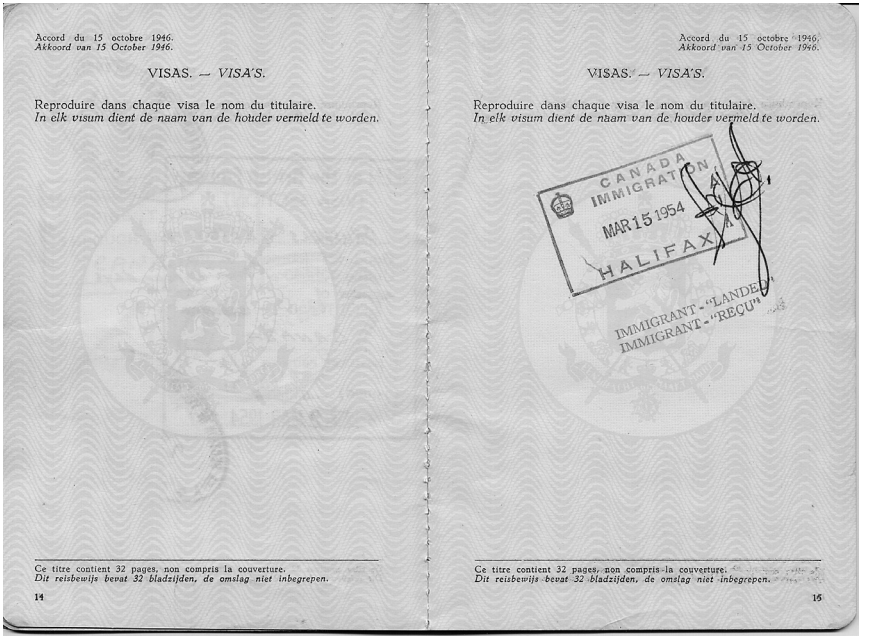
Accord du 15 octobre 1946.
Akkoord van 15 October 1946.
VISAS. — VISA'S.
Reproduire dans chaque visa le nom du titulaire.
In elk visum dient de naam van de houder vermeld te worden.
Ce titre contient 32 pages, non compris la couverture.
Dit reisbewijs bevat 32 bladzijden, de omslag niet inbegrepen.
14
Accord du 15 octobre 1946.
Akkoord van 15 October 1946.
VISAS. — VISA'S.
Reproduire dans chaque visa le nom du titulaire.
In elk visum dient de naam van de houder vermeld te worden.
CANADA
IMMIGRATION
MAR 15 1954
HALIFAX
IMMIGRANT - "LANDED"
IMMIGRANT - "REÇU"
Ce titre contient 32 pages, non compris la couverture.
Dit reisbewijs bevat 32 bladzijden, de omslag niet inbegrepen.
15

Бельгійський "Titre de Voyage"

Поїзд

По другій стороні площі перед Pier 21 була залізнична станція, і ми туди зайшли за іншими іммігрантами, такими, як ми, з валізками, торбами, наплечниками, мішками та проче і проче. До каси була черга, і треба було трохи постояти, заки ми купили квиток до Монтреалю[84], бо Іван також туди їхав. Іван дав добру пораду – вжити наші 20-тки, щоб у малому склепі собі купити щось їсти і пити на дорогу. За три доляри кожний з нас купив досить, щоб "тримати наші душі при тілі". Поїзд вже стояв на пероні, і його заповнювали "моряки" з корабля "Скитія". Треба було трохи підійти до кінця поїзду, де нарешті ми знайшли вагон де були порожні місця. Нам вдалося навіть, по якомусь часі, знайти два сидження на вигідній деревляній лавці біля вікна по правій стороні поїзду.

Під час цього процесу пересідання з корабля на поїзд, ми зустрічалися з людьми, яких лиця ми собі пригадували з нашої подорожі морем. З деякими ми виталися рухом рук, а коли руки були повні, усмішкою. Нам було приємно, коли майже завжди вони до нас усміхалися, однак тим разом вже як імміґранти в Канаді і майбутні горожани. Я особливо пригадую собі француза, який їхав до Квебеку, щоб застосувати свої "секретні процеси" і знання для відчинення молочарні, де він мав в плані продукувати дуже "ґурме" сир[85]. Приємно було побачити молоде англійське "свіжоспечене" подружжя, з яким я сидів на кораблі, коли публика співала з орхестрою англійські пісні, і я підслухав, як "молода" їх співала з відчуттям чудовим сопраном. Я тоді хотів співати з нею, бо мельодії були гарні, але, на жаль, я не знав слів. Я також завважив ірляндця, який на кораблі побідив мене у фіналі турніру столового тенісу.

---

[84] Скінчивши інженерію на франкомовнім університеті, я після твердої льоґіки повинен би не мати проблеми дістати професийну працю. Крім того я мав запрошення від Данка Ковалюка відвідати його у Монтреалі, куди він виїхав 3 роки тому.

[85] Навіть 56 р. пізніше, коли ми купували з Христею сир з Квебеку, який продавщиця схарактеризувала як "you would die for", я додумався, що може цей сир є з молочарні, яку він заснував.

Був понурий, хмарний і холодний весняний день. Нарешті, ще перед полуднем, поїзд рушив в далеку дорогу, однак ми собі не уявляли, що, як нам сказали, з Галіфаксу до Монтреалю є аж 800 "миль". (Тут Іван пояснив, що це яких 1,300 км). За містом ми побачили щось, чого ми не сподівалися. Попри залізницю і дороги були пасма відгорненого на купу снігу. Однак він був брудний і гладкий. Хтось Іванові пояснив, що це рештки високого снігу, який вже майже на дві третини стопився. Природа щойно будилася зі зимового сну. Листясті дерева були голі. Не дуже то веселий пейзаж відкрився перед нами. Однак майже попри кожну більшу хату були авта, а по деяких дорогах був досить постійний автомобільний рух. Тим наша надія купити собі авто дещо підкріпилася.

Незабаром ми залишили передмістя Галіфаксу і поїзд почав мчати розлогими полями з великою швидкістю. Порівнано з Европою ми просунулися досить довго заки ми побачили якесь мале поселення, хоча час від часу можна було бачити будинки якоїсь самітньої фарми. Нарешті після довгої їзди ми доїхали до міста Монктон, де поїзд на коротко зупинився. Тут ми завважили, що поза центром міста все інше виглядало як розлога збиранина малих хат. Поволі наша увага ослабла і ми, так як багато інших, почали дрімати під рівномірне колихання вагону і ритмічне стукання його коліс об лучення рейок. На жаль, нашу дрімоту перервав кондуктор, який перевіряв квитки.

Наша увага знову повернулася до пейзажу поза вікном. Його монотонність в одному моменті замінив вид з далечини, на понад 20 км широкі води потужної ріки Святого Лаврентія. Тому що ми порушувалися у південному напрямку, а ріка була по правому боці, ми вирішили, що їхали їїсхідним берегом. Цілком припадково ми сиділи по стороні вагону зверненого на ріку, і тому могли

вигідно та добре обсервувати не тільки ріку, але і поселення над нею. Я собі пригадав, що ми дивимося на ріку, якою три-чотири століть тому перші французькі кольоністи почали освоювати ці простори, якими ми тепер гнали поїздом з "карколомною" швидкістю.

З огляду на цю швидкість малі містечка їхніх нащадків появлялися і зникали перед нами протягом кількох хвилин. Однак ми завважували, що попри відносно скромні хати мешканців малих міст і сіл в кожній місцевості побудовано досить великий костел з високою дзвіницею у ґотицькому стилі. Безсумнівно, це означало про глибоку віру і щедру жертвенність на славу Божу тих нащадків французьких кольоністів. Майже при кожній церкві бував великий будинок, який виглядав як школа, але ми не бачили дітей. Сумнів розвіяв Іван завважуючи, що сьогодні є субота. Тут і там я міг прочитати великі і навіть дещо менші написи на станціях і дорогах та переконатися, що вони всі без вийнятку були франкомовними. В тих моментах я тішився, що моя перфектна на той час французька мова дасть мені можливість праці, коли я приїду до Монтреалю. З мойого короткого перебування у Ірени над морським заливом Кілю у Німеччині, я міг завважувати, коли ми часом їхали ближче берега, у малих портах і на ріці рибацькі човни. Це було ознакою, що у ріці мусіло бути багато комерційної риби.

В однім моменті появився на ріці великий вантажний морський корабель. Спершу ми були здивовані, але Іван пригадав, що у порт Монтреалю заїздили морські кораблі[86].

За дві години появилися на обрії зариси великого міста, яке, як виявилося незабаром, було положене по другому березі вже помітно звуженої, ріки. Дехто з наших супутників викликували "Кебек, Кебек!". Коли у мене прояснилося в голові, я пригадав собі дещо з підставової історії Канади, яку переглядав у Лювені. Ми тоді з Іваном

[86] 1959р., коли Канада і США тодішним коштом $470,000,000 збудували шлюзи і канали попри пороги на річці між озером Онтаріо і Монтреалем, морські кораблі могли заїжджати не тільки до Торонта, але аж до Чікаґо. Першою офіційно переїхала Ст. Лопенс Сівей королева Єлисавета своїм великим морським яхтом з президентом Айзенгалером, як гостем, на його борті.

обмінялися нашим обмеженим знанням історії і дійшли до висновку, що місто Quebec, було колись столицею французької Канади, а тепер тільки провінції Quebec. Незабаром з другого боку ріки відкрилася перед нами чудова панорама старовинного міста з оборонними валами, масивною цитаделею з отворами для гармат і з будинками самого міста, які нагадували мені старі міста Франції. Однак не довго нам довелось насолоджуватися цією панорамою, бо хоча поїзд зупинився на кілька хвилин, щоб дати можливість мойому знакомому "продуцентові сиру" і трьом десяткам пасажирів висісти, він знову продовжував свій карколомний "біг" до Монреалю наступним тристакільометровим останнім етапом.

Цитадель Квебеку

Вже смеркало і з нашого, західного боку поїзду, можна було обсервувати, як на горизонті, де вже не було хмар, червоне коло сонця майже сховалося, щоб завтра, "до схід сонця", знову прийти у своїй "оновленій красі". Хоча вже не було дуже добре видно, однак ми завважували, що їхали більш заселеними просторами з більшими містами, а церкви були все більші і вищі, і школи більші. Автомобільний рух на сусідніх дорогах підказував, що тут населення більше і воно заможніше.

Незабаром вже ставало темно. Тепер ми побачили здалека, у напрямі, куди їхали, велику луну світла на небі. Ми вже на мали сумніву, що це типічне сяйво, яке буває понад кожним міліоновим містом і є ознакою, що Монтреаль вже близько.

За деякий час наші сусіди вже почали робити порядки зі своїми речами, а дещо пізніше почалися черги до туалєт, бо багато людей дослівно бажали залишили все, що їм не потрібне на поїзді. Вже близько до Монтреалю обслуга ходила "там і назад" по поїзді і пригадувала, щоб нічого не залишати по собі. Однак це не допомогло, бо черги до туалєт ставали щораз довші.

Монтреаль

Накінець поїзд почав сповільнювати, а по західному боці перед нами з'явилася панорама освітленого Монтреалю. Вид на освітлений центр великого міста був захоплюючий, і ми не могли відірвати від нього очей. Ми також не могли не завважити у центрі міста незабудовану високу гору[87], а на ній величезний освітлений хрест. Однак не довго ми могли це подивляти, бо після великого моста понад рікою Св. Лаврентія поїзд повільно заїхав у тунель. За кілька хвилин ми опинилися на Central Station-Gare Centrale.

Монтреаль

Залізнична стація була без порівняння багато більшої від радше скромної станції у Галіфаксі. Ми з Іваном мусіли добре вважати, щоб не загубитися у натовпі людей та іммігрантів таких як ми. Я тут у Монтреалі плянував залишатися бодай на якийсь час у Данка Ковалюка, а Іван їхав до свого вуйка Туза – брата його мами[88].

Ми з Іваном побажали собі успіхів на новій землі, пообіцяли собі ще колись побачитись та сердечно розпращалися. Завдяки цьому товаристві Івана Дичка мій перший день на канадській землі буде завжди приємно згадуваний.

Вже було пізно, 10-та година вечером, і я потерпав, як доберуся до Данка. Я мав адресу Дулют Аве[89], але не мав поняття, де це є. У "інформасіон" я довідався, у французькій мові, що воно не так далеко. Все, що було треба, то взяти перед станцією трамвай Дорчестер Вест до Ст. Дені і тоді пересісти на другий трамвай по Сейнт Дені на північ та висісти на перестанку Дулют Аве. І так за трохи більше як пів години я опинився перед хатою Марусі (Данка сестри) і Богдана Тим'яків. Данко втішився, що я приїхав, а я був дуже задоволений, що вже нарешті тут і те, що мені здавалося таким важким, мені так

---

87 Місто Монтреаль є положене на великому і довгому острові, бо ріка Св. Лаврентія двома раменами його обпливає. Вершок гори Моунт Роял домінує острів з висоти 233 метри. Перший европеєць, який вийшов на цю гору, був Jacques Cartier, 1535 р.

88 Іван і його родина походили з місцевості Глиняни 40 км на схід від Львова, де не було панщини.

89 Я пізніше довідався, що у цій околиці поселювалися українці, поляки і загально нові іммігранти.

добре вдалося. По смачній перекусці, яку подала Данка сестра, і короткій розповіді про студентський дім у Лювені, я був змучений, і радо пішов спати.

На другий день ранком я задзвонив до Ірени у Торонто, щоб повідомити про мій приїзд. Тоді пішов з Данком на Службу Божу до церкви св. Михаїла у дільниці Іббервіль, бо це була неділя. Після Служби Божої Данко запізнав мене зі своїми товаришами і знакомими. Декого я знав, а найважніше нав'язав знакомство з льокальними пластунами. Може навіть з братами Винницькими й Іроїдою Лебідь. Були навіть члени нашого старшопластунського берхтесґаденського куреня "Гірські Орли", так як Бодьо Турченюк. Данко також познайомив мене з українцями, які були в Бельгії, і я міг дещо розказати про спільних знакомих, а головно – про "лювенців". (В Монтреалі вже тоді жили колишні наші товариші з Лювену Олександер Марків, Юрій Фіала, Юрій Бучацький, балетмайстер Віктор Гладун, Михайло Лоґуш з дружиною Марією і Павло Омелян. Ігор Суховерський приїжджав часто з недалекого Кінґстону). Ми відвідали тільки Олександра Маркова, який мав вже працю електричного інженера з платнею $300 на місяць. Його платня мені тоді здавалася дуже доброю.

Данко тоді успішно продовжував університетські студії на 3-тім та 4-тім, тобто останніми роками іженерії на англомовнім Університеті МкҐілл. Крім того він був активний в Пласті як юнацький виховник. Одного дня я поїхав з Данком до Пластової Домівки на вулиці Еспланад. Данко запізнав мене з пластунами і присутнім проводом Станиці Монтреаль.

Я зробив дивне відкриття, коли ми пішли з Данком на пиво. При сусіднім столі сиділа група робітників, які говорили мовою, яку я не розумів. Коли я запитав Данка, якою мовою вони говорять, був дуже заскочений:

той відповів, що французькою. Я наставив краще вуха, і дальше не розумів. Нарешті Данко мені пояснив, що вони говорять з дивним акцентом простою французькою мовою, що її привезли три століття тому їхні предки – ориґінальні поселенці з Франції.

Моєю основною метою у Монтреалі було попробувати дістати професийну працю. Пішов я одного дня відважно до великого продуцента структурної сталі до мостів і шкелетів будинків "Домініон Бридж". У французькій мові я пояснив, що шукаю праці структурального інженера. Дали мені виповнити анкету до виповнення. Сів я за якийсь стіл і завважив, що вона англійською мовою. Запитав за франкомовною, але такої не мали. Застосовуючи моє дуже обмежене знання англійської мови і слівник, я з великим трудом подолав нелегке завдання. Це саме сталося у другому місці праці. Згодом на Дулют Данко мені пояснив, що великий бизнес у Монтреалі працює англійською, а у провінційних та міських урядах панує велика дискримінація супроти іммігрантів. Так я собі здав справу, що краще мені їхати до Торонта, і тому я задзвонив до Ірени і повідомив, що за два дні приїжджаю до Торонта (в неділю 21-го березня) вечірнім поїздом.

В неділю рано ми поїхали з Данком до нової великої церкви Успення Божої Матері у новій дільниці Розмонт, де кругом церкви ще не все було забудоване. По обіді я подякував господарям і вирушив з Данком на залізничну станцію.

Я собі здавав справу, що я затягнув великий довг вдячності у панства Марусі і Богдана Тим'яків за теплу гостинність і тому її не раз приємно згадую, а окремо – Данкові за сердечну і приятельську опіку та "туристичне провідництво" по Монтреалі під час мого першого періоду побуту в Канаді, як також за супровід на залізничну станцію.

Монтреаль – Торонто

Мій поспішний поїзд до Торонта від'їздив пополудні з цієї самої станції, на яку я приїхав. Тим разом віддаль, яку мав подолати поїзд не була аж 800 миль, як це було з Галіфаксу до Монтреалю, але тим разом тільки 320 миль. Не було кому мені це переложити на кільометри. Данко говорив про якихсь 550 кільометрів. Також досить далека віддаль порівняно з европейськими, до яких я привик, наприклад, Бруссель – Париж – 260 км, а Львів – Київ – 480 км.

Поїзд мав ставати у містах, які мені були не відомі. Довший час поїзд їхав по цім великім острові, на якому є положений Монтреаль. В одному моменті я побачив щось таке, як велике озеро, по правому боці моста, яким ми переїхали з цього великого острова на "сушу". Після моста я зорієнтувався, що ми будемо тепер їхати західним берегом ріки Св. Лаврентія. Ріка вже не була такою широкою, до якої я привик під час подорожі з Галіфаксу. Однак не дуже довго можна було обсервувати ріку, бо залізнична лінія була подальше від берега.

Самозрозуміло, я вже не бачив мені знакомих облич з корабля, а найважніше – не було Івана. У вагоні навкруги були люди тутешні. Тому не було з ким поспілкуватися і поділитися враженнями з тої панорами, що змінливо появлялася у вікнах вагону. Англійської я не знав, і тому про якісь розмови зі сусідами не було мови і напевно, вони думали, що я є якийсь іммігрант морон. Після Кінґстону за вікнами почало темніти і незабаром ми їхали темрявою, яку переривали дуже рідко світла міст і сіл. Однак бувало, що ми їхали попри дороги, які освітлювали авта та грузовики частіше, як в першій подорожі з Галіфаксу. Це був досить добрий доказ, що тут населення заможніше і околиця економічно більше розвинена. Знав, що зі східнього боку поїзду має бути ви-

дно велике озеро Онтаріо, але по нім сліду не було аж тоді, коли ми наблизилися до Торонта. Тоді також появилася на обрії луна світла над Торонтом, хоча вона не була така велика, як монтреальська. (Я не знав, що тоді Торонто було меншим, як Монтреаль.)

Незабаром довкола мене пасажири почали рухатися. Повторилося це саме, що діялося перед Монтреалем. Довгі черги до тоалєт помимо того, що обслуга поїзду просила не залишати нічого на поїзді. Я навіть сам став в чергу до тоалєти. Накінець вийшло так, що я стояв майже останній в черзі до виходу з вагону.

Торонто

Коли я ступив на перон залізничної станції у Торонті, я не зорієнтувався, куди іти і тому я був одним з останніх, який о 9-тій годині вечером появився перед гурмою людей, що вийшли назустріч приїжджим.

Головна залізнична стація у Торонті — "Union Station"

Я відразу пізнав у цій гурмі Ірену і Андрія та по шість з половиною років розлуки кинувся в обійми Ірени. Козаки, на відміну від колишнього сірого таборового одягу, були гарно вбрані і виглядали краще, як мої супутники-канадці на поїзді. Поза тим, що я дрібку виріс і змужнів, я виглядав так, як вони собі мене уявляли і вже далеко в натовпі пасажирів мене пізнали. Мені було приємно завважити, що трохи збоку стояли їхні приятелі п-во Олена і Іван Олексюки. Я з ними, як з рідними, седечно привітався. Ми стояли у місці, що було дещо віддаленим від просторої високої центральної залі двірця. Коли ми там заглянули, я був приємо (по Галіфаксі і Монтреалю) заскочений просторою залею торонтонського залізничного двірця, бо вона своїм простором і пропорціями нагадала мені подібні елегантні будівлі центральних станцій столиць Европи.

Панство Олексюки від'їхали трамваєм, тоді як Андрій закликав одну таксівку, яка стояла перед потужним будинком станції. Тоді не можна було не завважити, що з другого боку широкої вулиці бовванів величезний високий будинок готелю Роял Йорк[90]. Кругом були досить високі і менші будинки. Таксівка везла нас по широчезній Юніверсіти Авеню, на якій з обох боків були чудові високі будинки-"хмародери", однак тут і там ще були дво- і триповерхові будинки і навіть великі хати. Я не то що не був захоплений тим, але до певної міри заскочений, бо був приготовлений побачити дійсну американську метрополію. Коли ми під'їхали до кінця цієї вулиці, я побачив, що в парку вулиця розділялася, щоб об'їхати освітлений гарний великий монументальний будинок. Я спочатку зрозумів з розповіді Андрія, що це парлямент Канади, однак він мені повторив, що це тільки парлямент провінції Онтаріо. Тут ми десь закрутили і після кількох перехресть скрутили у бічну вулицю. "Це Lippincott Street[91] – ми тут мешкаємо і маємо на цій вулиці свою власну хату", – сказала з гордістю Ірена і доручила водієві таксівки зупинитися при числі 136.

Готель Роял Йорк

Вийшовши з таксівки, я побачив досить вузьку вулицю з тісно забудованими одна попри другу мурованими з цегли двоповерховими хатами з мансардами на дахах. Мало чим вони відрізнялися одна від одної. До кожної вело кілька зовнішніх східців на малий, на ширину хати, ґанок з балюстрадою. Попри вхід до хат були на першому поверсі великі мансардні вікна. Все виглядало досить одностайно, якби побудоване в цей сам час.

136 Lippincott Street

Ірена і Андрій вже в таксівці повідомили мене, що ми їдемо до їхньої власної хати і тепер завели мене туди. У сінях я роздягнувся і ми ввійшли у малу вітальню, що також служила як їдальня. Ірена побігла до кухні зро-

[90] Готель має 28 поверхів 10 ліфтів, 1048 кімнат з лазничками, відчинений 1929 р. В час мого приїзду це був найвищий будинок в Канаді і "Британській Імперії".

[91] Тут на цій вулиці був Народній Дім, який в ті часи був одним із центрів українського громадського життя.

бити чай, а Андрій поставив на стіл коняк і чарки. Появився "берлінець" Михайло Сулима, який був одним з льокаторів і якого я пригадав собі з весілля в Берліні. Ми випили за мій приїзд. При чаю випитали мене про подорож, і я дещо довідався про українське життя в Торонті. З розмови я відчув, що Торонто було "українським містом".

Було вже пізно, і Ірена повела мене з моїми клунками на третій поверх до малої кімнати з вікном на вулицю, що мала служити моєю спальнею. Не пригадую собі, як мені спалося першої ночі у місті, яке стане моїм "родинним"[92].

Родина Козаків

Під час перебування Ірени і Андрія з маленькою Тамаркою у таборі Коріґен у Німеччині, мешканці табору, українські біженці, сподівалися, що прийде незабаром час на можливість емігрувати до США, або Канади на постійне поселення. Однак США і Канада були в першу чергу зацікавлені у фізично повносправних іммігрантах. Тому досить скоро можна було виїхати до Канади самому Андрієві. Тим більше, що Андрій там мав товариша із Львівської Богословської Академії, греко-католицького священика Ізидора Борецького.

1948 року Андрій виїхав до Канади сам. У Торонті одержав працю робітника на будові трансформаторної станції електрики на полі на теренах поза західними границями міста Торонта. Ця станція існує до сьогодні на перехресті вулиць Кіплінґ і Норзман. Він мешкав по протекції у будинку на Східному Торонті, де нововисвячений вікарій українців-католиків Східної Канади Кир Ізидор Борецький відкрив канцелярію і де редаґували часопис "Наша Мета". Після старання у канадських властях Ірена з Тамаркою приїхала до Андрія рік пізні-

[92] Вже живу у Торонті 56 років.

ше і тут мешкала в епархіальному домі на сході Торонто і почала працювати у редакції українського католицького часопису "Наша Мета". В міжчасі Андрій одержав багато кращу працю у фабриці рільничих машин "Мессей Гарріс"[93]. Вони щадили "кожний цент", позичили гроші, де могли і до двох років купили будинок на 136 Lippincott Street.

Щоби утримувати хату і сплачувати поважні задовження, Козаки віднаймали три кімнати своїм знайомим українцям, які часом навіть тут харчувалися, – Стефа Бонк (пізніше – Лихач), Юрко Шанта, Трохим Ринденко з дружиною, Михайло Сулима та інші. Деякий час жили тут з ними п-во Олексюки. 1951 року народився Козакам син Орест.

Тамарка вже ходила до школи, а Ореста Ірена заносила на день до старшої сусідки-жидівки. В міжчасі вона працювала спочатку у швальні, а коли я приїхав майже дослівно бігала до гуртівні склепу "Льоблявс". Там сортувала і переглядала під освітленням яйця. Пригадую собі, що гуртівня була при початку вулиці Бетерст на Лейкшор. Ірена їздила туди трамваєм і дуже спішилася. Казали знакомі, що коли довший час не було трамваю, вона майже бігом старалася дістатися до праці на час.

До Козаків заходило багато колишніх знайомих ще з Берліна та табору біженців Коріґен, бо хата була дуже гостинна і можна було зустрічатися при пляшці горілки. Я відразу багато їхніх знакомих запізнав, бо вони були зацікавлені побачити "нового імміґранта з Бельгії". При цих нагодах я діставав досить багато порад "як влаштуватись в Канаді".

Вістка про мій приїзд дійшла до моїх колишніх друзів з Гайденав і Лювену. Гайденавці хотіли мені похвалитися містом Торонтом і брали мене до найкращих кіно-

[93] Через цю фабрику "перейшло багато новоприбулих українців і вони пізніше майже створили клюб "колишніх працівників Мессей Гарріс".

театрів і навіть на змагання копаного м'яча "України", у якій був асом наш Стахо Габа. Чомусь приятельські "гайденавські" вузли були тугійші, бо ми в таборі зжилися часто в невідрадних обставинах. За "лювенцями" треба було шукати.

У неділі я ходив з Козаками до відносно малої церкви Покрови Пресвятої Марії недалеко від нас на Бетерст, де парохом був о. кан. Петро Каменецький, а сотрудниками о. Ярослав Бенеш і дещо пізніше о. Степан Хабурський. Там був церковний хор, якого дириґентом був проф. Лев Туркевич, колишній дириґент Львівської опери. Там були добрі співаки так як Антін Дербіш, знаний з плит української танцювальної музики, і сопрано Ірена Дольницька та Марійка Левицька. По якомусь часі мене пізнали як учасника Джемборі 47 у Франції та "лювенця", брати Ігор і Мирон Хабурські. Вони відразу мене запросили співати у хорі, і так почалася моя карієра хорового співака. У хорі також співав Микола Юник нашого віку і ми зав'язали до сьогодні братерські вузли. Не "перешкодило" в цьому, що ми були пластунами. Не знаю, хто проявив ініціятиву, але проф. Лев Туркевич погодився створити з нас чотирьох квартет, який ми назвали "Славута" і виступали при різних нагодах.

Англійська мова

Я привіз зі собою французький підручник навчання англійської мови і франко-англійський словник. Почав знову їх переглядати та вживав словник, коли старався читати газету "Торонто Стар", яку приносили щодня до хати. Це забирало мені багато часу, і я скоро перестав вживати словник. Читав газету і здогадувався, про що пишуть. По якомусь часі я починав розуміти, про що великими буквами "кричала" газета на першій сторінці. У Ірени в хаті я знайшов англійський роман у м'яких обгортках. Знову почав читати зі словником,

аж поки додумався, "про що розходиться", і кинув словник. Читав книжку потихо, бо не знав, як більшість слів вимовляти. Однак я її прочитав і навіть розумів деякі "пікантні любовні описи". На жаль, телевізії в Ірени не було, тому я знайомився з англійським слухаючи радіо, головно на хвилі 1010.

Англійська інженерна термінологія

Відразу після приїзду до Торонта я почав цікавитися можливостями знайти професийну працю, однак я собі здав справу після розмов з інженерами, що не тільки треба було знати англійську мову, але також треба було бути членом Асоціяції Професийних Інженерів Провінції Онтаріо. Рівно ж треба було засвоїти англійську технічну термінологію інженера будівельних структур – моєї спеціялізації. Мені порадили купити великий підставовий посібник "Сівіл Енджінірінґ Гандбоок", на який мені Ірена дала гроші. Це найкраща підставова книжка великого розміру, яку я, так як інші інженери, вживаю по сьогодні. Почав її переглядати і здав собі справу, що мої студії інженерії були підставового і теоретичного характеру, тоді як тутешні інженерські студії є більш практичні.

Моя перша праця

По якомусь часі припадковий гість сказав мені, що у Department of Highways Ontario приймають на працю рисувників, одначе треба було пройти пробу мого рисування. З початком квітня я пішов о годині, поданій "гостем", до високого будинку департаменту напроти Онтарійського Парляменту. Іспит полягяв в тому, що треба було на рисунковому полотні рисувати різні лінії чорним тушом спеціяльним пером, а потім відручно друкувати іншим пером тексти вертикальними малими буквами. Я цілком не мав проблеми рисувати лінії, але не дуже гарно виходив мені текст, бо я мав вправу

друкувати текст похилим друком, а не вертикальним. Я у іспиті перепав! Пішов додому, купив собі таке перо і туш та почав вправляти. По якомусь часі я собі "набив" руку на вертикальний текст і пішов на повторний іспит. Я іспит рисувника здав! Правда, що я мав аспірації працювати інженером – проєктувати мости згідно з моєю спеціялізацією, але для цього перше треба було одержати членство у Асоціяції інженерів і сподівався, що мій дипльом буде визнаний еквівалентним канадським університетським дипльомам.

До тижня повідомили мене, що маю зголоситися в *персонел департмент*. Там мене заєрестрували як працівника у Department of Highways як *драфтсмен* кресляр з платнею $38.00 на тиждень (одного доляра на годину) і дали відповідну виказку. За два тижні я мав починати працю.

Відвідувачі Козаків радили мені внести подання у членство у професийній Асоціяції інженерів провінції Онтаріо і одного дня я поїхав до б'юра Асоціяції на Авеню Роад та дістав об'ємисте подання в членство. Прийшовши до хати, я не міг собі дати з тим ради. Не пригадую собі особу, яку Козаки знайшли, що вже був членом, і він допоміг мені ці формуляри виповнити. Я вже тепер міг подати місце моєї праці в Канаді при проєктуванні доріг. Козаки також дали мені $50, які треба було долучити до подання, і Ірена знайшла когось, що зробив копію мойого лювенського дипльома інженера. Тиждень пізніше, при кінці квітня 1954 року, я відвіз подання до бюра Асоціяції інженерів.

Я мав працювати у *Льокейшен Сирвей*, яке приміщувалося в одному будинку на військовому летовищі *Давнсвю Еірпорт*. Це був бічний будинок поблизу ганґару, який вже не був потрібний канадській військовій авіації. В нім приміщувалися тепер бюра Department of Highways. Тому що туди не було публичного транспорту, я мусів

прибути із своїм рисунковим приладдям, на наступний тиждень ранком о 8-ій годині в перший понеділок травня на перехресті *Ст. Клєр і Батурст*, щоб сісти на військовий автобус, який чекав на працівників таких, як я. При вході до автобусу я мусів показати мою виказку працівника.

На летовищі все, що мусів робити то піти з групою людей, які вийшли зі мною з автобусу і зайти до великого двоповерхового будинку, який виглядав як фабрика. На другому поверсі я зголосився при вході до секретарки і показав мої папери про прийняття на роботу. Вона закликала голову рисівничої секції Сіс Джослінґ. Він сподівався моєї появи і повів мене до величезної кімнати, в якій було повно довгих рисункових столів. При кожному столі стояли похилені два рисівники. Він зупинився при довгому рисунковому столі, де працював молодий високий брунет з вусами. Представляючи йому мене, він назвав його Алєкс Бабиченко. Мені було приємно, бо я відразу був майже певний, що він "свій".

По відході "шефа" Алекс відразу запитав мене, чи я українець і почувши моє "йес", перейшов на українську мову[94]. Ми оповіли один одному звідки ми є і виявилося, що Александер походить із Закарпатської України, де його батьки-наддніпрянці опинилися після Першої Світової Війни. Він знав мою сестру і шваґра Козаків.

Александер пояснив мені в чім полягає наша спільна праця[95]. На довгому бодай 6 метровому столі було натягнене рисункове прозоре пластикове полотно, а під ним був папір, на якому було вже нарисовано олівцем існуючу дорогу і об'єкти такі як будинки, плоти, стовпи, дерева, рови, вїзди до домів та фарм, перехрестя з іншими дорогами чи залізницею і тому подібне. Нам треба було все це докладно скопіювати тушем на полотні. При обох кінцях стола були два рульони паперу і полотна.

---

[94] Так почалося наше довголітнє приятельство аж до його передчасної смерті у 1980-их роках.

[95] Головні асфальтові провінційні дороги були тоді досить вузькі і закрути були досить гострі, так що авта мусіли сповільняти. Програма приведення доріг до нових стандартів полягала не тільки у поширенні асфальтової смуги і шутрових бічниць та уліпшенні ровів, але також перебудуванні закрутів. Це було пов'язане з експропріяціями деяких смуг земель від власників по обох сторонах дороги. Окрема секція у нашому бюрі рисувала точні розміри цих земель і передавала це до адвокатури, щоб провести процес експропріації.

Після пояснень Александра я витягнув своє рисункове приладдя і почав роботу. Робота не була складна. Кожний з нас працював на своїй половині стола і коли один з нас закінчив свою половину, ми мінялися місцями і перевіряли роботу другого. Після поправок ми пересували обі верстви на довжину стола. Один із нас розвивав рульони з одного, а другий їх звивав з другого кінця. Ми тоді знову бралися за креслення тушом нової секції дороги. Я давав собі добре раду, однак моя каліґрафія букв написів не дорівнювала роботі Александра. Після якогось часу ми домовилися, що я буду все рисувати, тоді як Александер каліґрафічно виконував написи.

Настала обідова пора. Кожний витягав свої канапки і термоси з кавою, і всі їли при своїх столах. На жаль, я не приніс нічого зі собою. Александер, як гостинний українець, поділився зі мною своїм обідом. Виявилося, що вістка про нового працівника-українця рознеслася по цілім будинку і біля нас появилося 5 українців, які там працювали як рисівники. Між ними був Юрій Романчкевуч і Стефко Мазяр[96]. Однак не появився інж. Петро Яросевич, який працював як інженер у кабінеті з другим інженером недалеко від нашої залі. Я його пізніше запізнав, коли мене прийняли до інженерної Асоціяції. (Він закінчив 1933 року Львівську політехніку і АРЕО[97] визнала його дипльом і прийняла до Асоціяції). Це було дуже важливе, тому що платня тоді була значно вищою і статус в роботі був більш престижний.

О п'ятій годині ми накрили наш стіл великим полотном і подалися надвір, де вже чекали на нас автобуси, які розвозили працівників до зупинок публичного транспорту. Я піймав автобус, який разом із деякими працівниками відвіз нас на перехрестя Батерст і Ст. Клер. За три чверти години я був назад дома, поздоровив Козаків від Александра Бабиченка і міг тепер оповісти про мій перший день праці. Я був задоволений, і Козаки

---

[96] З ним я буду прослідкувати води північної ріки Онтаріо.

[97] Асоціація Професийних Інженерів Онтаріо

мені ґратулювали за першу працю, яка була багато легшою, як їхні перші роботи в Канаді.

Нам платили що другий тиждень в п'ятницю і я одержав першого чека аж три тижні після початку праці. Мій перший чек за перших два тижні, після потручень на доходовий податок виносив, приблизно $55. З великим вдоволенням я привіз чека до хати і показав Ірені. Була нагода випити чарку горілки за мою першу платню в Канаді. При тій нагоді я сказав Ірені, що хочу їм заплатити за деякі позички і відтепер за харчі і кімнату. Ми тоді договорилися про суму, яку собі не пригадую.

Я незчувся, як прийшли сніги і великі снігові, що було для мене дивним, бо в Гайденав, а тим більше в Бельгії, такого снігу я не бачив. Був день, коли багато працівників, які приїжджали здалека автами, не появилися в праці. Прийшов останній день праці перед Різдвом. Вже перед 12-ою годиною почали працівники витягати не тільки їдження, але також пляшки з горілкою і вином. Працівники бажали собі веселих свят і щасливого нового року при чарчинах. О 12-ій годині навіть наші "шефи" ходили від стола до стола з різдвяними і новорічними побажаннями. Це був сиґнал, що можна було збиратися додому. Ті, що мали авта, користувалися цією оказією, однак такі, як я, мусіли чекати аж до 5-ої години на автобус.

У нашій секції був один англосакс, який мав авто і він запропонував взяти 5 з нас і завезти до Ст. Клєр і Бетирст. Коли я зійшов з ним надолину, я побачив що він йшов дорогою до авта з "вихилясами". Він був п'яний! Помимо того нас 5 заповнили його авто. Ми собі не здавали справи, що це було незаконно з його боку, а ризиковане з нашого. Однак ми цілі і здорові приїхали на Ст. Клєр і Бетирст.

Перше Різдво в Канаді

У нашій церкві Покрови Пресвятої Богородиці при вул. Бетирст почалося приготовлення до святкування Різдва Христового від посильних проб хору та пригадки всіх особливих напівів і колядок. Крім того рішено поставити на сцені залі під церквою різдвяну п'єсу Вифлиємська Ніч[98]. У ній виступали переважно члени хору. Ігор і Мирон Хабурські та Микола Юник були "Три царі", а мене переконали, щоб я грав у п'єсі ролю головного пастушка. Це мені пізніше дало можливість у відповідний момент вдарити по крийому "царів" моїм патиком. Самі проби займали багато часу, але це була можливість краще познайомитися та заприязнитися з багатьма людьми і з отцем сотрудником Ярославом Бенешем. П'єса мала попит, а після вистави св. Миколай роздавав "чемним" дарунки.

Ірена приготовила Свят-Вечерю і запросила Михайла Сулиму та ще когось, що жив у Козаків. Це був перший раз за сім років, як я святкував з їхньою родиною, і 12 років від часу, коли ми святкували Різдво Христове з повною нашою родиною 1943 року на рідних землях у Самборі. Мені було прємно, коли ми згадували колишні Свят-Вечері і перенеслися духом до Щеціна в Польщі до наших батьків і до брата Толька у Вільно в Совєтському Союзі.

Праця з мірниками

З приходом весни мені дали пропозицію взяти працю field draftsman. Я мав виконувати олівцем на рульоні паперу "на полі" ці рисунки, які я дотепер перерисовував тушем на полотні. Я мав дістати добру підвишку у платні і тому радо погодився. З початком квітня 1955 року я поїхав з групою мірників до містечка Shelburn 70 км на північ від Торонта. Я взяв зі собою велику дошку до рисования і всі потрібні прибори, які мірники заладували на

[98] Пастушками були молоді хлопці, здебільша пластуни. Поміж ними був Ігор Гадач, який багато років пізніше став моїм лікарем і я міг казати при візиті до нього, що ми "знаємося зі сцени".

мале закрите вантажне авто. У Shelburn не було готелю, і я влаштувався при головній вулиці у гарній хаті старшої жінки-вдови. Я мав дві кімнати – спальню і кімнату, де я мав рисувати, поставивши мою рисункову дошку на відповідному стояку. Мірники жили у сусідній хаті.

Головний мірник, заступник і два робітники повільно посувалися вздовж дороги і робили поміри для льокації всіх об'єктів по обох боках дороги так як рови, стовпи, дерева, живоплоти та будинки і заїзд до них включно із рури під заїздом, де був рів. Всі ці інформації вони записували у відповідний спосіб у спеціяльну книжечку, яку приносили мені вечером. На другий день я мав нарисувати їхні цілоденні поміри на рисунку на довгий папір. Коли я завважував, що бракувало деякої інформації, зустрічався вечером зі шефом помірів і просив його їх одержати. Що два тижні ми приїздили до бюра і передавали інформації. Тоді я міг заїхати і переночувати у Ірени.

З другим приїздом, з початком травня 1955 року, по вході до хати, я одержав особисто від Ірени листа від Асосіяції Інженерів. Уважно прочитавши листа мені не хотілося вірити, що я все це добре розумію. Нарешті так! З датою 29 квітня 1955 року я став членом Асоціяції. Переді мною відчинилася інженерська карієра у Канаді!

Ми закінчили працю біля міста Shelburn перенеслися міряти дороги біля міста Orangeville, ближче Торонта. Ми жили в одному малому готелі, який мав таверну, де пили пиво. Моя кімната була на другому поверсі над таверною, і я чув голоси пияків, але це не було зле. Однак після півночі, коли замкнули таверну, робітники таверни викочували порожні алюміньові бочки на подвір'я. Це мені спочатку не давало спати. З часом я спав і не чув бочок. Запитав працівників готелю, чи вони вже не викочують бочок по півночі, але вони не знали, чому я питаю. Людина до всего звикне.

Одного понеділка я не поїхав з мірниками до Orangeville, бо мав інтерв'ю з головним інженером проєктування мостів, старшим паном Arthur, 1926 року реєстрації у Асоціяції, на десятому поверсі вежі на схід від парляменту Онтаріо. Він мене гарно прийняв у своїому кабінеті та зі зацікавленням переглянув мою дипльомову працю відносно досить імпозантного залізничного мосту вживаючи нову технологію стисненого кабелями бетону, яку мало знали і ще не вживали в Канаді. Пан Toye пообіцяв, що дасть мені знати, коли зайде потреба на ще одного інженера в його департаменті. Я вийшов з його кабінету з надією на працю пофаху. По обіді я поїхав автобусом до Orangeville.

Bridge Department

Однак я недовго працював "на полі", бо два місяці після мойого інтерв'ю з паном Toye він мене повідомив, що я повинен починати працю у його відділі з платнею $250 на місяць. Це вже була платня, що дозволила мені думати про купівлю авта.

Б'юро відділу проєктування мостів також було на летовищі Довнсвю, однак у іншому будинку, який був майже порожний. Моїм начальником був старший віком інженер Лоренс Льок, який дуже рідко виходив зі свого б'юра. Майже всі інженери були молоді, і по якомусь часі я з ними заприязнився Chester Grebski. Одне, що нас в'язало, була гра в карти, яка називалася так, як це, що ми проєктувли, а саме bridge. Коли наш начальник виїжджав на інспекцію будови мостів, він завжди брав зі собою котрогось з нас. Перед від'їздом цей наш колєґа шептав, куди вони їдуть. Ми тоді могли передбачити, коли вони повернуться, на підставі віддалі до мосту, будову якого мали перевірити. Тоді чвірка з нас переносилася з картами до сусідньої кімнати, де були зложені невживані столи, крісла і проче. Ми порозсували їх так, що було місце на стіл і чотири крісла, так у "скритці" ми

починали наші сесії бриджа. Коли хтось шукав за одним з нас, один з наших інженерів казав пождати, бо він правдоподібно пішов за "потребою" і нас повідомляв.

Один з нас, литовець Міке Ґівілдіс, приходив до праці сплячий і правдоподібно мав десь другу працю або виконував в хаті приватні проєкти. У магазині, де було багато пачок одна на другій, він собі збудував "криївку", до якої треба було висунути одну долішню пачку, щоб туди дістатися. Він там мав два коци і подушку. Коли за ним шукав шеф, ми туди ходили його будити і він по якомусь часі появлявся. Літом два з нас любили ловити рибу і ранком повідомляли шефа, що вони хворі. Мушу сказати, що я, крім бриджа, працював чесно і не доносив. Всі інші також в більшості часу працювали.

Я – директор містобудування в Торонті, 80-ті роки

В той час кінчали будувати т. зв. "Toronto By-Pass" (теперішня 401) – на дві лінії дороги в кожний бік[99], яка в той час проходила полями поза містом Торонто. Більшість мостів для доріг, котрі його перетинали, були запроєктовані і побудовані, однак на сході Торонта ми ще проєктували кілька мостів. Моя перша праця була перевіряти обчислення і рисунки на один з них. Не можу вказати на жадний мною проєктований міст в провінції Онтаріо, бо вони тепер всі замінені новими більшими і ширшими мостами, які є більш відповідні для теперішніх ширших доріг і вищих грузовиків.

З нами працював югослав Ґоран Ферідзі (ім'я видумане, прізвище правильне), який любив грати в шахи і думав, що йому нема серед нас рівного. Я з ним часом не дуже успішно грав. Ми вирішили зорганізувати шаховий турнір. Я зібрав по 25 центів від кожного охочого, і ми почали грати "кожний з кожним". Все було добре, аж поки мені прийшла черга грати з ним. Коли у першому матчі він зі мною (слабшим грачем) програв, він рішив виписатися з турніру і зажадав звороту грошей. Нам це не по-

[99] Тепер автострада 401 має в цих місцях по 6 ліній автового руху в кожний бік, а подекуди більше. Вона тепер проходить суто забудованими просторами міста, досить велика частина якого є вже поза нею. Населення міста з передмістями нараховує понад 4,000,000 жителів, з яких 80,000 українців.

добалося, і ми вирішили йому не віддавати вписове, хиба центами. Я пішов з капелюхом по кімнаті і від кожного просив о центи. Коли назбирав їх 25, я висипав їх на його стіл. Він образився і від того часу я став його ворогом число 1. Рік після цього він дістав якусь іншу працю[100].

Нове підприємство Козаків

Козаки, а головно Ірена, завжди хотіли мати своє місце праці і, як деякі з їхніх знайомих, бажали відкрити харчеву крамницю. Осінню 1955 року вони купили існуючу харчеву крамницю з будинком при головній вулиці Блюр напроти вулиці Симінґтон. Їм не було легко, бо попередній старий власник занедбав підприємство і деякі його покупці перестали у нього купувати. У склепі була м'ясарня і ані Андрій, ані Ірена не знали, як розкроювати замовлену частину вола чи свині. Вони мусіли найняти молодого досвідченого м'ясара, якому треба було платити високу платню. Щоб в'язати кінці, Андрій пішов до нічної праці і тільки як переспався появлявся в склепі[101]. Однак за короткий час він підівчився м'ясарки, і робітник з часом перестав у них працювати. Ірена робила всі замовлення товару, пильнувала, щоб все було в склепі та касу. Андрій був дуже жартівливий з покупцями, а головно з жінками. І в той спосіб було притягнено більше покупців. Вони працювали, "як воли". За рік знали всіх покупців поіменно і підприємство почало приносити дохід.

Понад склепом було помешкання. Велика вітальня з видом на вулицю, дві спальні і кухня. Я спав у вітальні на канапі, а решта родини тиснулася у двох малих спальнях. За будинком був маленький загороджений від вулиці городчик, у якому бавився маленький 4-літній Орест та ґараж на авто. Родина Козаків робила ці пожертви, щоби здобути своє власне незалежне місце праці і запевнити добробут своїм дорастаючим дітям.

---

[100] За якийсь час я змінив працю і там побачив Ферідзі на позиції інженера. Незабаром його звільнили і він подумав, що я про нього щось наговорив. Рік після цього ми довідалися з преси, що він, стараючись неуспішно одержати працю погрожував працедавцям. За відмову візи він застрілив урядовця консуляту США і був покараний доживоттям. Якимсь чудом я як його ворог ч. 1, залишився між живими.

[101] Роки пізніше Ірена сказала мені, що в цей час мій чинш за помешкання і харчі допомагав їм в'язати кінці у їхніх фінансах.

“Гірські Орли”

Літом 1956 року з’явився автом з Дітройту, на злет старшопластунського куреня “Гірські Орли”, мій друг “любенець” Ігор Гайда, який в Любені “затягнув” мене до цього Куреня. Приїхав з Монтреалю Богдан Ковалюк. Вже раніше Ігор дав знати торонтонським “орлам” про мене, і я запізнав тут Ореста. Павліва, Івана Кузіва і Славка Базюка.

Присутні були – Богдан Ковалюк, Орест Павлів, Ігор Гайда, Зенон Татарський, Славко Базюк, Іван Кузів і Юстин Клим. Не могли приїхати – Богдан Федаш і Бодьо Турченюк.

Нашою базою був гостинний дім п-ва Павлівих. На курінну раду ми поїхали кораблем на Торонтонські Острови. Одною з атракцій було Ігора авто, до якого вміщувалися майже всі “Орли”. Ігор досить свобідно їздив по Торонті і навіть не повністю ставав на перехрестях, де був “стоп”. Однак він нам пояснив, що він робить т. зв. “раннінґ стоп”. Мав щастя, бо поліція чомусь не чіпала американця, і тільки подивляла цю техніку їзди автомобілем. Я скористав з цього “Злету”, запізнаючи торонтських вовків, і в цей спосіб значно поширив ряди моїх друзів в Торонті.

Вертипорохи

Коли я пішов на якусь імпрезу до будинку УНО на Калледж, на сходах опинився віч-на-віч з гайденавцем Влодком Болюбашем. Він представив мені свою дружину Христину – доньку проф. Евгена і інж. Леоніди Вертипорохів. Я відразу дістав запрошення їх відвідати у домі п-ва Вертипорохів. Одого дня я скористав з цього запрошення, презентуючи себе в хаті при вулиці Брансвік. Панство Вертипорохи мене дуже гарно при-

йняли, і коли професор почув, що я інженер, зразу запропонував мені вписатися до Товариства Українських Інженерів Канади і дав мені анкету вступу. Як голова, він мене прийняв до Товариства, як тільки я виповнив і підписав анкету вступу. Перед моїм відходом з'явилася молода дівчина невеликого росту, яку мені представили як молодшу доньку Божену. Моє коло знатних людей українського Торонта значно поширилося. При відході професор мене попросив стати секретарем Товариства. Від такої пропозиції я не міг відмовитися.

Пласт

Вже з перших розмов з Хабурськими я довідався, що в Торонті Пласт є дуже активний і що тут є дуже чисельна Пластова Станиця. Однієї суботи рано я відвідав з Мироном Хабурським пластову домівку у досить скромному будинку при вулиці Брок, ч. 9. Мене запізнали зі станичним інж. Омеляном Тарнавським. Він випитував мене про моє пластування в Європі. Мені здавалося, що він хотів мене затягнути до якоїсь праці у Станиці. (Я тоді не знав, що його станичним секретарем була ніхто інша, а ст. пл. Христя Гнатів, яка три роки пізніше стала моєю дружиною).

В суботу рано відбувалися новацькі сходини по роях, і мені представили двох новацьких виховників юнаків Нестора Юрчука і Юрка Бориса, які мали тоді сходини зі своїми новацькими роями. Мені було приємно придивлятися, як вони, 15-літні, спритно давали собі раду з 9-11-літніми хлопцями. Вони уособлювали в моїй уяві взірцевих новацьких виховників.

Кілька місяців пізніше я також погодився стати новацьким виховником. Моїми новаками були брати Чуми, брати Нітефори, Стефко Ґеник Березовський, старший Міщина та Орест Зазуляк.

Господарями домівки були старші пластуни брати Левко і Борис Гулі, яких я знав ще з пластових таборів у Бельгії. Вони часто бували в пластовій домівці, бо у старому домі речі псувалися "самі" під час "енергійних" сходин. Вони так привикли до цього дому, який мусіли направляти, що коли Пластова Станиця купила інший дім на Блюрі, вони його відкупили.

Сеніор Андрій Харак був одним з найбільш активним членом станиці і бував членом Станичної Старшини. Він рішив купити одну фарму з хатою у місцевості Ґрафтон 100км на схід від Торонта, недалеко озера Онтаріо. З фарми можна було зійти дорогою 200 метрів до озера. Коли сусідна фарма з "білим домом" і великою стодолою була на продаж. Станиця, а головно Пласт, рішили її купити. І так ця земля стала центром діяльності Станиці у літньому сезоні.

Старші пластуни і пластунки часто їздили "на Ґрафтон", де попри розвагу, так як відбиванка, займалися всілякими господарськими роботами. Тут можна було познайомитися і заприязнитися зі старшими пластунками. Біля великого озера без кінця старшопластунський курінь "Чорноморці" мріяв про плавання човнами.

Одеса

Одного разу, чи не 1956 року, появився на продаж в Торонті моторовий човен з кабіною. Старші пластуни, а головно "Чорноморці" Ігор Велигорський, Славко Соколик, Ґенко Ващук, Аскольд Ганківський, Джек Яців та інші рішили "за безцінь" його купити. Скоро виявилося, що човен потребує ґрунтовних направ. Праці було багато і з цим поважні кошти на матеріяли. Краном витягнено його з води і підводою привезено на площу будинку Ліґи Визволення України при 100 Бетерст.

Старші пластуни рішили зорганізувати там пластову забаву, щоб придбати фонди. Пластова забава з нагоди посвячення – "хрестин" човна, якому дали ім'я "Одеса". Забава притягнула багато пластової та іншої молоді, як також сеніорів. Вона була успішна, а головно мені, бо мав нагоду просити до танцю гарних старших пластунок.

В певний момент я вирішив попросити до танцю струнку, зґрабну старшу пластунку з коротким темним волоссям на малій голівці. Під час танцю я представився і довідався, що Христя є з Міттенвальду (тоді ще люди говорили, з якого українського табору біженців у Німеччині вони є). Однак прізвище Гнатів мені вказувало на щось інше, і я запитав, чи вона має старшу сестру і чи є з Дрогобича. Я був трохи заскочений і запитав, чи її батько був там адвокатом. Це, що я знаю про її батька, в свою чергу заскочило Христю. Христя мені подобалася і гарно танцювла. Я попросив її до наступного танцю. Після цієї забави не було нагоди з нею зустрічатися, тому що я наразі не бував у тому самому товаристві, що вона. Однак я незабаром довідався, що Христя була членкою дуже популярного і активного старшопластунського куреня "Хортиця". Їхнім "духовним" провідником була досить "авторитетна" Ляриса Залеська.

Я продовжував їздити з Миколою Юником автом Мирона по всіляких імпрезах. (Часом з Ігором Хабурським, тобто квартетом "Славута". Співали, де нам давали можливість виступати). Ми навіть поїхали на пластову забаву до Гамільтону. Там Микола запізнав пластунку Галю Яворську і почав з нею романсувати. Воно закінчилося подружжям.

Мирон запізнав Ірцю Зобнів, панночку з Рочестеру, США. Вона перенеслася до Торонта і жила у своєї тети.

До тети приїхала з Польщі Ірці сестра Рома. Закінчилося це все тим, що два брати Хабурські одружилися з двома сестрами Зобнів.

В міжчасі Пластова Станиця мусіла виконувати на Пластовій Січі багато господарських робіт. На суботу/неділю багато старших пластунів і пластунок їздили туди автами і бралися до фізичної праці. Одною з робіт було скріпити структуру і зовнішні стіни старої стодоли. Була нагода зустрічатися зі старшими пластунками, які проводили інші роботи. Так я багато з них запізнав "здалека".

Деякі старші пластуни мене хотіли затягнути до старшопластунського куреня "Карпатські Вовки", а головно мої нові сердечні друзі Мирон і Микола. Однак я був членом "Гірських Орлів". Багато пізніше, кінець-кінців я не мав вибору, бо мій курінь не проявляв жадної діяльності, тоді як "Карпатські Вовки" були дуже активні і, що найважніше, вони мали дуже добрі товариські відносини з куренем "Хортиця", де було багато гарних старших пластунок (Ляриса Залеська, Леся Савка, Христина Гнатів, Марта Харханіс, Марта Мицик, Орися Нагніт, Ірка Пенцак, Люба Козловська, Таня Калимон, Ірця Яремус, Іванка Мицик, Галя Пилипів, Віра Палишин, а з Гамільтону Галя Яворська, Ліна Смирнів, Ліза Криворучко, як також пізніше Оксана Савяк, Надя Кравзе і Софійка Дозорська).

Hanlan's Point – Українська Пляжа

1882 року торонтонець Edward "Ned" Hanlan став на змаганнях у Англії на ріці Темзі світовим чемпіоном з поодиночного веслування. Його батьки жили і мали готель на східному кінці торонтських островів і він від малку був захоплений веслуванням. Вже молодим хлопцем він почав вигравати змагання. Тогочасна

Edward "Ned" Hanlan

грав'юра на фоні західнього острова (вдалині, здається, видніють готель Роял Иорк і на воді корабель-пором) ілюструє Hanlan на каяку з мобільним сидженням. Змагання спонзорували багачі, а люди закладалися на ті часи на великі суми, щоб покрити астрономічні нагороди веслярам від 6,000 до 10,000 долярів.

"Ned" був професийним змагуном, одержував досить великі гроші із тих закладів, і з того дуже добре жив. Як популярна постать це йому допомогло піти у політику міста і легко стати довголітнім членом міської ради. Мабуть, в цей час в його честь назвали незаселений східний острів Hanlan's Point. Цей острів має гарну пляжу, положену на його західному боці. Це положення, звернене до теплого західнього сонця, є бережене зі сходу густими кущами. Були вони ідеальним місцем для романсів.

Післявоєнна українська "третя хвиля" відкрила цю пляжу, дивуючись, чому там майже не бувало "канадийців". Привиклі у Німеччини до зимної води в гірських ріках, вони не здавали собі справи, що холод води "канадийців" відстрашував. І так коли була сонячна тепла погода, новоприбулі українці їхали пасажирським кораблем через торонтський порт на "Генлєнс Пойнт". Вже присмерком, "засмажені" сонцем, поверталися наші земляки кораблем-поромом і могли тільки коротко насолоджуватися прекрасною панорамою міста Торонта і найвищого на той час готелю Роял Йорк. Коли я питав товаришів у сонячні теплі суботу і неділю що будемо робити, майже завжди відповідь була одна: поїдемо кораблем на "Генлєнс Пойнт".

Родина з нетерпіння очікує на продовження споминів...